ئۇيغۇر ئەدىبىياتى توغرىسىدا

مىللەتلەر نەشرىياتى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا

مىللەتلەر نەشرىياتى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا
(ئەدەبىي ئوبزورلار)
جۇڭگو يازغۇچىلار جەمىيىتى شىنجياڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم
رايونلۇق شۆبىسى تەرىپىدىن تۈزۈلدى
مەسئۇل مۇھەررىر: ئوبۇل ئىسلام
مەسئۇل كاررېكتور: نۇرىيە ئەزىز
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
1982 ـ يىل 1 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
1982 ـ يىل 1 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 0.68 يۈەن

مۇندەرىجە

ل. مۇتەللىپىنىڭ ئەدىبىي ئىجادىي پائالىيىتى ۋە
ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا
تۇتقان ئورنى.................. ئە. ئەختەم (1)
ئۇيغۇر شېئرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى توغرىسىدا
.... ئا. ئوتكۇر (14)
شېئرىيەتتە بەدىئىلىك توغرىسىدا...... ئ. تۇرسۇن (49)
خەلق قوشاقلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق
قىلايلى.................. ت. ئىلىيوپ (84)
ئۇلۇغ تۈركشۇناس مەخمۇت قەشقىرى... ھ. يۇسۇپى (107)
موللابىلال بىننى موللا يۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ ئىجادى-
يىتى توغرىسىدا.................. ش. ئۇمەر (127)
ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تارىخى ۋە ئۇنىڭ بەزى
ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا...... م.زەيىدى (147)
«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى توغرىسىدا مۇلاھىزە......
.... ئا. ئۇمەر (160)
كۇرەشچان يىللارنىڭ زەپەر ناخشىسى...... ئا. ئۇمەر (181)
زەلىلى ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ «سەپەرنامە» داستانى
.... ئا. تۇردى (202)

«ئوغۇزنامە» داستانى توغرىسىدا .... ئا. تۇردى (217)
ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى توغرىسىدا...... م. زۇنۇن (229)
«چىنقىش» ھېكايىسىنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىكى
توغرىسىدا................... م. زۇنۇن (241)
بالىلار ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كوممۇنىزمنىڭ
ئىزباسارلىرىنى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرەيلى
.... ئا. رەخمان (252)
ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى توغرىسىدا......ئا. رەخمان (268)
ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى ھەققىدە .... ھ. ئەخمەت (286)
17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18 ـ ئەسىرنىڭ باش ـ
لىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم
نامايەندىلىرى .... م. باھاۋىدىن (296)
نىم شېھىت ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا
.... س. ماخمۇت (311)
بەدىئى ئەدەبىياتتىكى ئىستىلىستىكىلىق
ئىپادىلەش ۋاستىلىرى توغرىسىدا...... ئا. قاسىم (332)
خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى
ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ...... ئا. ئىسمايىل (366)
رىيالىزىم ھەققىدە .... م. ئىمىن (375)
نەسرى شېئىر ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا
.... ھ. موللايۇپ (398)
«چاشتانى ئېلىگ بەگ» توغرىسىدا
.... ئا. خوجا، ئى. يۇسۇپ (405)

ل. مۇتەللىپنىڭ ئەدبىي ئىجادىي پائالىيتى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدبىياتىدا تۇتقان ئورنى

ئەلقەم ئەختەم

ل. مۇتەللىپ ئەدبىي ئىجادىيەتكە قەدەم قويغان يىللاردا
شىنجاڭدا جاھانگىرلىككە ۋە ئۇنىڭ غالچىسى گومىنداڭ ئەكس-
يەتچىلىرىگە قارشى دېموكراتىك ھاكىمىيەت مەۋجۇت ئىدى. بۇ
ھاكىمىيەت شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ جاھالەت ۋە
مۇستەبىتلىككە قارشى ئۇزاق مۇددەت كۆرەش ئېلىپ بېرىشى
نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئىدى. بۇ دەۋردە جۇڭگو كوم-
مۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يولداش چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن-
لىن جىلۇ قاتارلىق يۈزدىن ئوشۇق مۇنەۋۋەر ئەزالىرى
شىنجاڭغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن
جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ۋە
ماۋجۇشىنىڭ توغرا كورسەتمىسى بويىچە، شىنجاڭدىكى ھەر
مىللەت خەلقلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا
قارشى بىرلىكسەپ كۆرىشىگە ئۇيۇشتۇرغان ۋە سەپەرۋەرلىككە

«ئوغۇزنامە» داستانى توغرىسىدا .... ئا. تۇردى (217)
ئۇيغۇر حەلق ناخشىلىرى توغرىسىدا...... م. زۇنۇن (229)
«چىنىقىش» ھىكايىسىنىڭ بەدىي ئالاھىدىلىگى
توغرىسىدا.................. م. زۇنۇن (241)
بالىلار ئەدىبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كوممۇنىزىمنىڭ
ئىزباسارلىرىنى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرەيلى
.... ئا. رەخمان (252)
ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى توغرىسىدا......ئا. رەخمان (268)
ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى ھەققىدە...... ھ. ئەخمەت (286)
17-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18-ئەسىرنىڭ باش-
لىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ مۇھىم
نامايەندىلىرى .... م. باھاۋىدىن (296)
نىم شېھىت ۋە ئۇنىڭ ئەدىبىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا
.... س. ماخمۇت (311)
بەدىي ئەدىبىياتتىكى ئىستىلىستىكىلىق
ئىپادىلەش ۋاستىلىرى توغرىسىدا...... ئا. قاسىم (332)
خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى
ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ...... ئا. ئىسمايىل (366)
رىيالىزىم ھەققىدە.................م. ئىمىن (375)
نەسرى شېئىر ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىگى توغرىسىدا
.... ھ. موللايۇپ (398)
«چاشتانى ئېلىگ بەگ» توغرىسىدا..........
.... ئا. خوجا، ئى. يۇسۇپ (405)

ل. مۇتەللىپنىڭ ئەدىبىي ئىجادىي پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تۇتقان ئورنى

ئەلقەم ئەختەم

ل. مۇتەللىپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە قەدەم قويغان يىللاردا شىنجاڭدا جاھانگىرلىككە ۋە ئۇنىڭ غالچىسى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى دېموكراتىك ھاكىمىيەت مەۋجۇت ئىدى. بۇ ھاكىمىيەت شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ جاھالەت ۋە مۇستەبىتلىككە قارشى ئۇزاق مۇددەت كۈرەش ئېلىپ بېرىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئىدى. بۇ دەۋردە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يولداش چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن لىن جىلۇ قاتارلىق يۈزدىن ئوشۇق مۇنەۋۋەر ئەزالىرى شىنجاڭغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ۋە ماۋجۇشىنىڭ توغرا كورسەتمىسى بويىچە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپ كۈرەشكە ئۇيۇشتۇرغان ۋە سەپەرۋەرلىككە

كەلتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن كۆرەش قىلىپ، مەدەنىيەت-مائارىپ، مەتبۇئات ۋە نەشرىيات ئورۇنلىرىنى كەڭ تۈردە تەشكىل قىلىپ، ئىلغار مەدەنىيەت ھەركىتىنى يولغا قويغان ئىدى. مۇشۇ دەۋردە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەشەببۇس قىلىشى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇۋاتقان يولداش چېن تەنچيۇ قاتارلىق ۋەكىللىرىنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ۋە ئالاھىدە كۈچ چىقىرىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت زىيالىيلىرىدىن بىر قىسمى ئۈچ تۈركۈمگە بولۇنۇپ، ھوكۇمەت خىراجىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇپ كەلدى. بۇ چاغلاردا يەنە نەچچە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان مەدەنىيەت-مائارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە مەتبۇئات-نەشرىيات ئورۇنلىرىنى تەشكىل قىلىش ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقتىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياسىدىن ماركسىزىم-لېنىنىزىم ئەسەرلىرى، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ۋە ھەر خىل گېزىت-ژۇرناللار شىنجاڭغا داۋاملىق كەلتۈرۈلۈپ تۇراتتى. بۇ ئارقىلىق شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت زىيالىيلىرى ئىلغار ئەدەبىيات ۋە ئىلغار مەدەنىيەت بىلىملىرى بىلەن تەمىن ئېتىلگەن ئىدى. مۇنداق قولايلىق شارائىت شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت-مائارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كەڭ زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن ئىدى.

ل. مۇتەللىپ 1922 ـ يىلى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ئىلقا ناھىيىسىدە بىر موللا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ. دادىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز ئۆيىدە ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغاندىن كېيىن غۇلجا شەھىرىدىكى تاتار مەكتىۋىگە كىرىپ ئوقۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولغان. ل. مۇتەللىپ ئۆز ئائىلىسىدىكى ۋاقتىدىلا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ھەۋەسكارى بولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئىشتىياق باغلىغان ئىدى. ئۇ خەلق قوشاقلىرىنى، خەلق بېيىتلىرىنى، خەلق تەمسىل ـ ماقاللىرىنى ۋە خەلق چۆچەكلىرىنى ناھايىتى چوڭ ھەۋەس بىلەن ئاڭلىغان، ئۇلارنى توپلىغان ۋە ئۇلاردىن ئۆزلۈكسىز ئوقۇغان ئىدى. كېيىن ئۇ غۇلجا شەھىرىدىكى رۇس ئوتتۇرا مەكتىۋىگە كىرىپ، 1938 ـ يىلىغا قەدەر ئوقۇپ، رۇس تىلى ۋە رۇس ئەدەبىياتىدىن چۈشەنچە ھاسىل قىلدى. بۇ ھال ل. مۇتەللىپنىڭ سەۋىيە جەھەتتىن ئۆسۈشىگە، بەدىي ئىجادىيەت جەھەتتە ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولدى.

ل. مۇتەللىپ ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە قىزىققان ۋە بېرىلگەن چېغىدا ئالدى بىلەن رەسساملىق سەنئىتىگە قىزىققان ۋە بېرىلگەن ئىدى. ئۇ رەسساملىق سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىشنى شېئىرىيەت ئىجادىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن ئىدى. ل. مۇتەللىپ تاتار ۋە رۇس مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىدە ھەر خىل مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى گۈزەل ۋە نەپىس رەسىملەرنى سىزىپ، تام گېزىتلىرىگە چىقارغان

ئىدى. ئۇنىڭ بۇ رەسساملىق سەنئىتىدىكى ماھارىتىدىن ئوقۇ-
غۇچىلار ناھايىتى مەمنۇن بولۇشقان ۋە شۇ چاغدىكى ئوقۇتقۇ-
چىلار ئۇنى "ماھىر ياش رەسسام" دېيىشىپ ئالاھىدە تەقدىرلىگەن
ھەم مۇكاپاتلىغان ئىدى.
ل. مۇتەللىپ 1937 - يىلدىن باشلاپ، يېزىقچىلىققا كىرىشتى.
ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك مەزمۇن قىلىنغان شېئىرلىرى «ئىلى
گېزىتى»دە ئۈزۈلمەستىن چىقىپ تۇرغان ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا،
ئىلىدا ئەنۋەر ناسىرى، خېلىل ساتتارى، مەرۇپ سەئىدى
قاتارلىق بىر تۈركۈم ئىلغار شائىرلار بار ئىدى. بولۇپمۇ شۇ
چاغدىكى «ئىلى گېزىتى»نىڭ باش تەھرىرى بولغان تالانتلىق
پىشقەدەم شائىر ئەنۋەر ناسىرى ل. مۇتەللىپكە ئەدەبىي ئىجا-
دىيەتتە ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت
جەھەتتە يۈكسىلىشىگە قىزغىن ياردەم بەرگەن ئىدى. بۇنىڭ بىلەن
ل. مۇتەللىپ ئىدىيە ۋە بەدىئىلىك تەرەپلەردە تېز ئىلگىرىلەپ،
دەۋر تەلىۋىنى بىر قەدەر چۈشەنگەن ئۈمىتلىك ياش ئاپتور-
لارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. چوڭقۇر ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېس-
سىيات ۋە خەلققە بولغان قايناق مۇھەببەت ئۇنىڭ شۇ يىللاردا
يازغان شېئىرلىرىغا دىگۇدەك سىڭگەن ئىدى. ئۇنىڭ «بۇ مېنىڭ
ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلاتتى»، «جۇڭگو پارتىزانلىرى»،
«كۆرەش»، «چوڭ كۆرەش قويىنىدا» ۋە «جۇڭگو» قاتارلىق
چوڭقۇر مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەڭگىۋار شېئىرلىرى
كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر ئورناپ، ئۇلارنى ياپون جاھانگىرلىگە

قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ كۈرەشنىڭ شانلىق غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئىلھاملاندۇرغان ئىدى. ھاياتقا ئەمدىلا قەدەم قويغان 16 ياشلىق بىر ئۆسمۈرنىڭ ئۇز ۋەتىنىنىڭ بېشىغا كەلگەن مىللى مۇنقەرزلىك خەۋپىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ، كىشىلەرنى كۈرەش ۋە غەلىبىگە ئۈندەيدىغان يۈرەك-چىللىك مەزمۇنلۇق شېئىرلارنى يېزىپ چىقالىشى ھەقىقەتەن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بىر ئىش ئىدى.

ل. مۇتەللىپ 1939-يىل 8-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىۋىگە كىرىپ ئوقۇدى. بۇ دەۋردە ئۇنىڭ ئىدىيە، سىياسى جەھەتتىكى تونۇشى زور دەرىجىدە ئۆستى ۋە ھەر تەرەپلىمە بىلىملەرگە ئىگە بولدى، بەدىي ئىجادىيەت جەھەتتىكى ئۇسۇشى تېخىمۇ تېز بولدى. چۈنكى بۇ ۋاقىتلاردا ئۈرۈمچىدە شىنجاڭ شۆبىۋەن بار ئىدى، قىزلار، ئوغۇللار ئوتتۇرا مەكتەپلىرى ۋە باشقا ھەر خىل تېخ-نىكوملار، ھەر خىل كەسپي بىلىم يۇرتلىرى بار ئىدى، بۇ ئورۇنلاردىكى ئوقۇغۇچى-ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سانى بىرنەچچە مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ سىياسى، ئىدىيىۋى ۋە نەزىرىيىۋى خىزمەتلىرىنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. شۇنداقلا بۇ مەزگىللەردە يەنە جۇڭگو يېڭى مەدىنىيەت ھەركىتىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئاتاقلىق يازغۇچى ماۋدۇن ۋە بىر تۈركۈم خەنزۇ زىيالىلىرى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ،

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا تىرىشىپ خىزمەت قىلىۋاتاتتى. ئۇلار ئۈرۈمچىدە يېڭى كىتابخانىلار ئېچىپ ۋە مەدەنىيەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرىنى تەشكىللەپ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش يولىدىكى ئەدەبىياتنى، "4-ماي" ھەرىكىتىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئەنئەنىسىنى ۋە 30-يىللار ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىي ئۈلگىسىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، داغدۇغىلىق مەدەنىيەت ھەرىكىتىنى ئەۋج ئالدۇرغان ئىدى. ل. مۇتەللىپ مانا شۇنداق سىياسىي مۇھىت ئىچىدە ئەنە شۇنداق ئەۋج ئالغان مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ قوينىدا ئۆگىنىپ بىلىم ھاسىل قىلدى. ئۇ، بۇ يىللاردا ئەدەبىيات بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ، نۇرغۇنلىغان لىرىك شېئىرلارنى يازدى. شۇ مەزگىللەردە ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوقۇغان قەلەم ئىگىلىرىنىڭ ۋە ھازىرقى كۈندىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان پېشقەدەم ئاپتورلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدە ئۇنىڭ بەدىئىي تەسىرىگە ئۇچرىمىغانلىرى يوق ئىدى.

ل. مۇتەللىپ 1941-يىل 6-ئايدا «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىگە بەلگىلەندى. ئۇ، بۇ يەردە «ئەدەبىيات گۈلزارى» ناملىق ئەدەبىي بەتنى تەشكىل قىلىپ، بەدىئىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈش، ئاپتورلارنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە يېتەكلەش جەھەتلىرىدە ناھايىتى كۆپ خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇنىڭ «ئەدەبىيات گۈلزارى» بېتىدە ئېلان قىلىنغان ئەدەبىيات

ئەزىرىيىسى ۋە جەڭگىۋار فىلىيەتونلىرى. شۇنداقلا «ئازاتلىق
تويى»، «باتۇر يىللار»، «جۇڭگو قىزى رەيھاننىڭ مارت شامى-
لىغا بۇيرۇغى»، «ماي كۈرەشچان ئاي»، «ھەسەن-ھۈسەن»،
«ماي ناخشىسى»، «لېنىن شۇنداق ئۆگەتكەن»، «يانار تاغلار»
قاتارلىق بىرمۇنچىلىغان يالقۇنلۇق شېئىرلىرى كەڭ كىتاپخانلار
ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قوزغىدى. ل. مۇتەللىپ بۇ يىللار
ئىچىدە يەنە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ سانائى
نەفىسىيە خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئۆز دەۋرى ئۈچۈن،
ئاكتۇئال بولغان مۇھىم مەسىلىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «چە-
مەنگۈل»، «كۈرەش قىزى»، «سامساق ئاكاڭ قايىنايدۇ» ناملىق
سەھنە ئەسەرلىرىنى ۋە «تىياتىرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ
تەرەققىياتى»، «سەنئەتكە مۇھەببەت» قاتارلىق ئىلمىي نەزىرى-
يىۋى ۋە تەنقىدىي ماقالىلارنى يېزىپ، يېڭىدىن شەكىللىنىپ
راۋاجلىنىش باسقۇچىدا كېتىۋاتقان شىنجاڭ ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ
يۈكسىلىشى ئۈچۈن ئۈچمەس تۆھپە قوشتى. ئۇ يەنە مۇشۇ
يىللار ئىچىدە ئۆزىنىڭ «داۋانلار ئاشقاندا» ناملىق رومانىنى
يېزىشقا باشلاپ، ئۇنىڭ دەسلەپكى 11 بابىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك
ھالدا يېزىپ تۈگەتكەن.

1943-يىلىنىڭ كىرىشى بىلەن، ئالدامچى شېڭ شىسەي
ئەپتى-بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، يولداش چېن تەنچيۇ، ماۋ
زېمىن، لىن جىلۇ باشلىق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ
ئەزالىرىنى قولغا ئالدى. ئىلغار ئىدىيىدىكى يازغۇچىلارنى ۋە

زىيالىلارنى نازارەت ئاستىغا ئالدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ سىياسى ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، كوممۇنىستىك پارتىيىگە قارشى تەتۈر ئېقىم باش كۆتەردى. شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزىمغا قارشى كۈرىشى ۋاقىتلىق ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. بۇ دەۋرگە كەلگەندە، ل. مۇتەللىپ يىللارغا لەنەت ئوقۇپ، خەلق ئاممىسىنى باتۇرانە كۈرەش قىلىشقا ئۈندەيدىغان ئاجايىپ چوڭقۇر لىرىك شېئىرلارنى يېزىشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ «تۈن يېرىپ ئىزلار باسقاندا»، «مۇخەممەس»، «ياشلىق ئوگەن» شېئىرلىرى ئەنە شۇ دەۋردىكى ئۇز روھىي ھالىتىنىڭ ئەڭ ياخشى بەدىي ئىنكاسى ئىدى.

1943-يىلى مىلىتارىست شېڭ شىسەي جياڭ جيېشى ۋەتەن ساتقۇچ گۇرۇھىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك گومىنداڭ تەشكىلاتىنى قۇردى. بۇ مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ سىياسى ۋەزىيىتىدە ئىنتايىن زور مۇرەككەپ ھالەت شەكىللىنىپ، ئەكسىيەتچى كۈچلەر تېخىمۇ غالجىرلاشتى؛ كىشىلەرنى قولغا ئېلىش، ئۆلتۈرۈش ئىشلىرى ئەۋج ئالدى. بۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۆزىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسى، ئاجايىپ تالانتى ۋە ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلىرى بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسىغا تونۇلغان ل. مۇتەللىپنىڭ پېيىگە چۈشۈپ، ئۇنى تۈرلۈك چارىلەر بىلەن نازارەت قىلىپ ۋە چەكلەپ تىز پۈكتۈرمەكچى بولۇشتى، ئۇنى شىنجاڭ گېزىتىنىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىدىن چەتلەشتۈردى. تىياتىردىكى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ

ئاممۇۋى پائالىيەتلەرگە قاتنىششىش ھوقۇقىنى مەنئى قىلدى، لېكىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھەرقانداق قىلىپمۇ ئۇنى قولغا ئالالمىغانلىقتىن ۋە ئۇنى خەلق ئاممىسىدىن ئايرىۋېتىشكە ئامال تاپالمىغانلىقتىن، 1943-يىلىنىڭ ئاخىرىسىدا سۈرگۈن قاتارىدا ئاقسۇغا ھەيدىۋەتتى.

ل. مۇتەللىپ شۇ يىلى «ئاقسۇ گېزىتى»نىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، «جەنۇپ شامىلى» ناملىق ئەدەبىي بەتنى تەشكىل قىلىپ، شائىر نىم شېھىت ۋە شائىر بىلال ئەزىزىلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش يولىدا پائال ھەركەت قىلدى.

شائىر ئاقسۇدا خىزمەت قىلغان يىللىرىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ «يىللارغا جاۋاپ»، «كەل باھار»، «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ»، «باھار ھەققىدە مۇۋەششەھ»، «تەسىراتىم»، «سازەندەم»، «خىيالچان تىلەك» قاتارلىق يالقۇنلۇق، لىرىك شېئىرلارنى يازدى. ئۇ يەنە بۇ چاغلاردا خەلق داستانلىرىنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭغا 12 مۇقامنىڭ مۇزىكىسىنى ۋە خەلق ناخشىلىرىنى ماھىرلىق بىلەن سىڭدۈرۈپ، خەلقىنىڭ مۇڭ-زار، دەرت-ئەلەملىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «تاھىر-زوھرە» ئوپېراسىنى يېزىپ چىقتى. شائىرنىڭ بۇ ئەسىرىدىن شۇ چاغدىكى خەلق ئاممىسى ئىنتايىن مەمنۇن بولغان ئىدى.

ل. مۇتەللىپ ئاقسۇدىكى ۋاقتىدا بىرمۇنچىلىغان ئاجايىپ شېئىرلارنى يازدى. بۇ شېئىرلار ئۇنىڭ بەدىي ماھارەتتە

ناھايىتى يۇقۇرى سەۋىيىگە ئېرىشكەنلىگىنى، ئىجادىيەتتە كاما-
لەتكە يەتكەنلىگىنى كۆرسەتتى. بىراق شائىر ناھايىتى ئاز
ياشىدى، ئۇ شائىر بىلال ئەزىزى قاتارلىق سەپداشلىرى بىلەن
بىرلىكتە خەلقنى قوراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلاۋاتقان چېغىدا،
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1945-
يىل 18-سېنتەبىردە ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرۈلدى. شائىر ئاخىرقى
نەپەسدە ئۆزىنىڭ مۇنداق ئىككى مىسرا شېئىرىنى زىندان تېمىغا
يېزىپ قالدۇرۇپ، 23 يېشىدا بىز بىلەن مەڭگۈ ۋىدالاشتى:

بۇ كەڭ دۇنيا مەن ئۈچۈن بولدى دەۋزەخ،
ياش گۈلۈمنى غازاڭ قىلدى قانخور ئەبلەخ.

ل. مۇتەللىپنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى خەلق ئېغىز ئەدەبىيا-
تىنى ئاساس قىلغان ئىدى. شۇنداقلا ئۇ يەنە كلاسسىك
شېئىرىيىتىمىزنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
شېئىرىيىتىگە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا سىڭدۈرۈپ، ئۆز ئىجاد-
يىتىنى روشەن زامانىۋىلىققا ئىگە قىلدى.

جانلىق ۋە ئوبرازلىق شېئىرى تىل، يەڭگىل ۋە ئاممىباپ
شېئىرى ئۇسلۇپ، يالقۇنلۇق جەڭگىۋار، لىرىك ھىسسىيات ئۇنىڭ
شېئىرلىرىغا باشتىن-ئاخىر سىڭدۈرۈلگەن ئىدى.

خەلق ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات ئىجادىيىتىمىزنى
راۋاجلاندۇرۇشتىكى غەزىنە، ئۇلار ھەر بىر دەۋرنىڭ قىممەت-

لىك مەھسۇلاتى بولۇپ، يېڭى پىكىر، يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ، ئەنئەنىلەر ئاساسىدا راۋاجلىنىپ باردۇ. ل. مۇتەللىپ بۇ جەھەتتە ئىزدەنگەن ۋە ئۇلارنى ئۇ-گەنگەن چېغىدا بۇلاردىكى ئەنئەنىۋى خىسلەتلەرنى، خىلمۇ-خىللىققا ئىگە بولغان بەدىي توقۇلمىلارنى، لىرىك تۇيغۇلارنى، شېرى بايان ۋە باشقا بەدىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى تىرد-شىپ ئۆزلەشتۈردى. بۇ ئارقىلىق ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىنى ئىلغار ئىدىيە، ئىنقىلاۋىي مەزمۇنلار بىلەن بىزىدى ۋە ئۇلارنى كۆ-رەشچان روھ، جەڭگىۋار غايىلەر بىلەن بېيىتتى. ل. مۇتەل-لىپنىڭ شېرلىرى ۋە ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرى ئەنە شۇنداق ئالاھىدىلىك ۋە ئىجادىي خىسلەتلەرگە، چوڭقۇر مەنا ۋە كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان جەڭگىۋار لىرىك تۇيغۇلارغا باي بولغىنى ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئەدىبىياتىمىزدا تۇتقان ئورنى ناھايىتى چوڭ بولغان ئىدى. ئۇ مۇشۇ خىسلەتلىرى ئارقىلىق شۇ دەۋردىكى قەلەم ئىگىلىرىگە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كورسەتكەن.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ل. مۇتەللىپنىڭ ئەدىبىي ئىجادىي پائالىيەتلىرى شۇ چاغلاردا يالغۇز ئۇيغۇر جامائەتچە-لىگى ئارىسىدىلا قارشى ئېلىشقا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى شۇ دەۋردە ئۇيغۇر ئەدىبىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە قىزىقىپ كېلە-ۋاتقان بىرمۇنچىلىغان خەنزۇ ئاپتورلىرىنىڭمۇ دىققەت-ئېتىۋا-رىنى ئۆزىگە تارتقان ئىدى. شۇ چاغدىكى بىر خەنزۇ ئەدىبىي

ئوبزورچىسىنىڭ 1946 - يىل 8 - ئايدا «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر مەدەنىيەت ھەركىتىنىڭ ھازىرقى ئەھ- ۋالى» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى: "......باشقى- لارنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان بىر ياش شائىر لۇتپۇللامۇ بار. بىز ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئېلان قىلىشىمىز، ئۇنىڭغا ئىچىنىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىپ ئۇتۇشىمىز لازىم. چۈنكى ئۇ ھازىر دۇنيادا يوق بىر كىشى.

لۇتپۇللا (لۇتپۇللا مۇتەللىپ) ياش ۋە تەبى تالانتلىق، بىر قەتئى ئېقىمدىكى ھەمدە قاتتىق كەيپىياتتىكى بىر ئادەم. ئۇنىڭ قەلەم ئىسمى (ئەدىبى تەخەللۇسى) «قاينام ئوركىشى» بولۇپ، ياش ۋاقتىدىلا ئۇنىڭ شائىرلىق نامى چىققان. نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭ مۇنداق تەبى تالانتىغا ھەيران قالدۇ...... ئۇ (مۇتەللىپ) شىنجاڭنىڭ "4 - ماي" ھەركىتىنىڭ ئالدىنقى ئاۋان- گارتى". بىز بۇ بېرىلگەن باھادىن ل. مۇتەللىپنىڭ ئۆز دەۋ- رىدىكى ئەدەبىياتىمىزدا قانچىلىك مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى تولۇق چۈشىنەلەيمىز. راست، ل. مۇتەللىپ ناھايىتى ئاز ياشىدى. لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ قىسقا ھاياتىدا بىزگە ناھايىتى باي ۋە قىممەتلىك ئەدەبىي مىراس قالدۇردى. ئۇ بەدىي ئەدەبىياتنىڭ ھەممە تۈرلىرىدە يەنى شېئىرىيەت، پىروزا، دىراماتورگىيە، شۇنداقلا ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ۋە ئەدەبىي تەنقىتچىلىكتە ناھايىتى زور ئىشلارنى قىلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا ئۆچمەس

توھپە ياراتتى. ئۇنىڭ ئىنقىلاۋىي قەھرىمانلىق روھى ۋە كەل-
گۈسىگە بولغان چوڭقۇر ئىشەنچ بىلەن سۇغۇرۇلغان جەڭگىۋار
ئەسەرلىرى ئەينى ۋاقىتتا خەلقىمىزنىڭ جاھانگىرلىك ۋە فېودا-
لىزىمغا قارشى ئۇلۇغ كۈرىشىگە ناھايىتى زور ئىلھام بەردى.

پارتىيىگە قارشى "4 كىشىلىك گۇرۇھ" مىللەتلەر ئىتتىپاقلى-
غىنى بۇزۇپ، ۋەتەن بىرلىكىنى پارچىلاشتەك جىنايى مەقسىدىگە
يېتىش ئۈچۈن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئازات-
لىقتىن بۇرۇنقى ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات-سەنئىتىنى بىر يولىلا
ئىنكار قىلدى. ئۇلار ۋەتەننىڭ ئىستىقبالى، خەلقىنىڭ ئازاتلىق
ئىشلىرى يولىدىكى ئۇلۇغ كۈرەشكە ياش ھاياتىنى بېغىشلىغان
شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپكە ھەر خىل جىنايى بەدناملارنى چاپلاپ،
ئۇنى "مىللى بولگۇنچى" ۋە "ئەكسىلئىنقىلاپچى" قىلىپ قويدى.
ئۇنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى قوغدىغان
شائىرلارغا، يازغۇچىلارغا دەھشەتلىك زىيانكەشلىك قىلدى.
لېكىن "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ل. مۇتەللىپنى قانچە قارىلىغان-
سېرى ئەمگەكچى خەلق ئۇنى شۇنچە يېقىن ۋە سۆيۈملۈك ھېس
قىلدى. ئۇنى ھەرقاچان سەمىمى ياد ئېتىپ، ئۇنىڭ جەڭگىۋار
ئەسەرلىرىگە تېخىمۇ چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىدى. ئۇ ئۇز ئە-
سەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ
ياشايدۇ!

ئۇيغۇر شېئرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى توغرىسىدا

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شېئرىيەت ژانىرى ئۆز تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇغى، مەزمۇنىنىڭ بايلىغى ۋە شەكلىنىڭ خىلمۇ-خىللىغى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

شېئر ۋەزنى جەھەتتە، بارماق ۋەزنى بىلەن بىر قاتاردا ئارۇز ۋەزنىنىڭمۇ چوڭ سالماقتا ئىگەنلىگى ئۇيغۇر شېئرىيە-تىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى ھېساپلىنىدۇ.

بولۇپمۇ 11-ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەخمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋان لۇغاتىت تۈرك» («تۈركى تىللار قامۇسى») ناملىق مەشھۇر ئەسىرى ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كەلگەن ۋە ئىسلامىيەتتىن خېلى ئۇزاق زامانلارغا مەنسۇپ بولغان قەدىمقى شېئر، قوشاقلاردا بۇ خۇسۇسىيەتنىڭ ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرۇشى تېخىمۇ دىققەتكە سازاۋەر مەسىلە. چۈنكى 13-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ھازىرغا قەدەر ئۆتكەن شەرق ئەدەبىيات تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى،

جۇملىدىن، ھازىرقى زامان جۇڭگو تۈركىلوگلىرى ئارۇز ۋەزنى ھەققىدە توختالغاندا، "بۇ پەقەت ئەرەپ شېئىرىيىتىگىلا خاس بىرخىل ئۆلچەم، بۇ ۋەزنى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىياغا ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، ئەرەپلەر ئارقىلىق كىرگەن" دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرۈپ كەلمەكتە.

بۈگۈنكى ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىدىمۇ "ئارۇز ۋەزنى ئەرەپ-لەرنىڭ؛ ئۇنى تەرغىپ قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. پەقەت بارماق ۋەزنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي شېئىرى ۋەزنى" دەيدىغان قاراش-لار بار. مۇنداق قاراشلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىمۇ ئەجەپلىنەرلىك مەسىلە ئەمەس. چۈنكى "ئارۇز" سۆزىنىڭ ئەرەپچە بولۇشى، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ھازىرغا قەدەر ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىغانلىقى، ئارۇز ۋەزنىنى يەكۈنلەپ تۇنجى قېتىم كىتاب يازغان كىشىنىڭ ئەرەپ ئالىمى خېلىل ئىبنى ئەخمەت بولغانلىقى، يۈسۈپ سەككاكىنىڭ ئېيت-قىنىدەك "ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ئارۇز ئىلمىدە پەقەت ئەرەپلەر-نىڭ شېئىر ۋەزنىلىرىنىلا تەكشۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى" («مۇفتا ھىلئۇلۇم»، 735-بەت) ئەنە شۇنداق پىكىرلەرنىڭ تۇغۇلۇشىغا ئەلۋەتتە سەۋەپ بولماي قالمايتتى. شۇڭا، مەيلى تەتقىقات ۋە مەيلى ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش نۇقتىسى-نەزىرىدىن بولسۇن، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى مەسىلىسىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ، توغرا بىر خۇلاسىگە كېلىش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھەقىقەتتە بولسا، ئارۇز ۋەزنىمۇ بارماق ۋەزنىگە ئوخشاشلا، قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي ئۆزگىچىلىكىگە ئىگە بىر مىللىي شەكلى ھېساپلىنىدۇ. ئارۇز ۋەزنىنى پەقەت ئەرەپلەرگىلا خاس بىر خىل شېئىرىي ئۆلچەم، ئۇنى بىزگە ئەرەپلەردىن كىرگەن دەپ چەتكە قېقىش تارىخىي چىنلىققا ۋە ئىلىم-پەنگە زىت بولۇپلا قالماي، ئاتا-بوۋىلىرىمىز-دىن قالغان قىممەتلىك بايلىقتىن ۋاز كېچىش، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىنى قىممەتلىك بىر گوھەردىن مەھرۇم قىلىپ، ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز گادايلاشتۇرۇش بولىدۇ. شۇڭا، ماركسىزىم كىلاسسىكلىرى ۋە ماۋ جۇشى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، "قەدىمقىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش" بىلەن شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك شېئىرىيىتىمىزنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ۋە بېيى-تىشقا ئاز بولسىمۇ ھەسسە قوشۇش مەقسىدىدە، ئۇيغۇر شېئىرىيە-تىدىكى ئارۇز ۋەزنى مەسىلىسى توغرىلىق بەزى مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

بۇ مەسىلىنى ئوبدانراق يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن گەپنى قەدىمقى شېئىر، قوشاقلاردىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

قەدىمقى شېئىر-قوشاقلار ئۇزۇن تارىخقا ئىگە

قەدىمقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، ئارخېئولوگىك

قىزىلىملار، قەدىمقى يازما خاتىرىلەر ۋە يادىكارلىقلار قانداق مۇھىم رول ئوينىسا، قەدىمقى فولكلور ۋە تارىخىي داستانلارمۇ شۇنداق مۇھىم رول ئوينايدۇ. مىلادىدىن تەخمىنەن 4 ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن مەشھۇر يۇنان شائىرى ھومېرىنىڭ «ئىل، ئادا» ۋە «ئودىسسا» داستانلىرى، ھىندى خەلقىنىڭ 1-ئەسىردىكى «ماخالخاراتا» داستانى، ئوبۇل قاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھ-نامە»سى، قىرغىز خەلقىنىڭ «ماناس» داستانى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «ئوغۇزنامە» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» داستانلىرى قاتارلىقلار ئەنە شۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

ماركسنىڭ «ئىل، ئادا» ۋە «ئودىسسا» داستانلىرى ھەققىدە توختالغىنىدا ئېيتقان بۇ ئىككى ئەسەر بۈگۈنكى كۈندىمۇ "مەلۇم جەھەتلەردە نەمۇنە ۋە كەم ئۇچرايدىغان ئوبرازلىق ئەھمىيەتكە ئىگە" دىگەن سۆزلىرى تارىخىي داستانلارنىڭ قىممىتىنى تېخىمۇ ئېچىپ بېرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» بىلەن «كۆلتېكىن ئابىدىسى»نى ھىساپقا ئالمى-غاندا، «دىۋان لۇغاتىت تۈرك»تىكى شېئىر-قوشاقلار ھازىرچە تېپىلغان ئەدىبىي مىراسلىرىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمقىسى ھىساپلى-نىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا كىتاپ يېزىلغان دەۋر (مىلادى 1074— 1072) دىن كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپ ھىكمەتلىك سۆزلەر، شەيئەلەر (قاپىيىلىك ئېرۇزىلار)، ماقال-تەمسىللەر، شېئىر-قوشاقلار، قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار ساقلانغان. ھەتتا بەزى قوشاقلار باشلانغۇچ جامائە

دەۋرىگە مەنسۇپ. مەسىلەن:

چاغىرى بېرىپ قوشلاتۇ،
تايغان ئېزىپ چىشلاتۇ.
تۇلكە، توڭگۇز تاشلاتۇ،
ئەردەم بىلە ئۆگنەلىم.

(قارچۇغىنى قوشلاپ، ئوۋ قىلىپ، تايغان ئىتلارغا چىشلىتىپ، تۈلكە-توڭگۇزلارنى تاش بىلەن ئۇرۇپ، يىقىتىپ، شۇ ھۈنەرلىرىمىز بىلەن ماختىنايلى.)

ئالىپ ئەرتوڭاغا بېغىشلانغان مەرسىيەلەر بولسا مەشھۇر «شاھنامە»دە بايان قىلىنغان ۋەقەلەر دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئالىپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟
ئىسىز ئاژۇن قالدىمۇ؟
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

(باتۇر ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟ يۈزسىز-ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىش دەردىدە يۈرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.)

بۇ يەردە ئېيتىلغان "ئالىپ ئەرتوڭا" ئىرانلىقلار تەرىپىدىن "ئافراسىياپ" دەپ ئاتالغان كىشى بولۇپ، «شاھنامە»دە ئافراسىياپ "تۇران" مەملىكىتىنىڭ خاقانى دىيىلىدۇ (مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن مۇڭغۇلىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ كەڭ زىمىننى قەدىمقى ئىرانلىقلار "تۇران" دەپ ئاتايتتى). «شاھنامە»نىڭ ئاساسىي قىسمى ئىران بىلەن ئەنە شۇ "تۇران" ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇن يىللار داۋام قىلغان ئۇرۇش تەسۋىرىدىن ئىبارەت. «شاھنامە»دە شۇ زاماندىكى ئىران مىللى مەنپەئەتىنىڭ تەقەززاسى بويىچە، بۇ ئۇرۇش ئىراننىڭ غەلىبىسى ۋە تۇراننىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياقلاشقان قىلىپ كۆرسىتىلگەن. ئالىپ ئەرتوڭا (ئافراسىياپ) شۇ ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلىدۇ.

«شاھنامە» ۋە بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ ئۇرۇش ئىراننىڭ كىيانىيان سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

كىيانىيان سۇلالىسى بولسا مىلادىدىن تەخمىنەن 4-5 ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن ۋە ئاخىرىدا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 356—323-يىللار) تەرىپىدىن تۈگىتىلگەن. شۇنداق بولغاندا، ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمى ۋە يۇقۇرىدىكى مەرسىيە يېزىلغان ۋاقىت تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 2—3-ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

لېكىن، ئىلمىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار ئىراننىڭ كىيانىيان سۇلالىسى دەۋرىگە ئەمەس، بەلكى ئىراننىڭ 4-سۇلالىسى بولغان

ساسانىيان (ساسانىلار) دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. "ساسانىلار مىلادى 226 ـ دىن 651 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن" («قامۇسۇل ئەلەم»، 4 ـ جىلت، 2481 ـ بەت). خۇددى شۇ ساسانىلار دەۋرىدە ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇشلار بولغانلىقىنى تارىخ مۇنداق قەيت قىلىدۇ:

"تۈركلەرنىڭ ساسانىلارغا قارشى يۈرگۈزگەن ئۇرۇشلىرى ئىرانلىقلار ئۈچۈن بىر مىللى داستان تەشكىل قىلدى ۋە نەتىجىدە ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىشلاردىن بەھس قىلىدىغان «شاھنامە» مەيدانىغا كەلدى" (ئەخمەت رەپىق «بۈيۈك تارىخ ئومۇمى" 4 ـ جىلت، 273 ـ بەت»). ساسانىلار دەۋرىدە ئىرانلىقلار روما ۋە ۋىزانتىيە بىلەن، شۇنىڭدەك، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كوچمەن قەبىلىلەر بىلەن نۇرغۇن قېتىم ئۇرۇشقان. بۇ مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئالىپ ئەرتوڭا توغرىسىدىكى مەرسىيەلەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى تەخمىنەن مىلادى 3 ـــ 4 ـ ئەسىرلەرگە ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەككە توغرا كەلسە كېرەك.

بەزىلەر ئالىپ ئەرتوڭا (ئافراسىياپ)نى مەۋھۇم (نائېنىق) شەخس دەيدۇ. مەخمۇت قەشقىرى بولسا، قەشقەرنىڭ قەدىمقى نامى "ئۇردۇكەند"، يەنى خان تۇرىدىغان شەھەر ئىكەنلىكىنى كورسىتىپ كېلىپ، "بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئافراسىياپ ئۇ يەردە تۇراتتى. بۇ شەھەر تۇۋەن چىنگە جايلاشقان" دەيدۇ. (دىۋان لۇغاتىت تۈرك يازما نۇسخا، 173 ـ بەت). بۇنىڭدىن تاشقىرى، "ئافراسىياپ" ياكى "ئالىپ

ئەرتوڭا" دېگەن ئىسىم «دىۋان»دا تەخمىنەن 20 ئورۇندا ئۇچرايدۇ. بەزىلەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، يەنى مىلادى 732 ـ يىلى بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار)دىكى بىر جەڭدە ئۆلگەن ئۇيغۇر خاقانى توڭا تېكىننى "ئالىپ ئەرتوڭا" دەپ پەرەز قىلىدۇ. بۇ ھەقتە ھازىرچە بىرنىمە دېيىش تەسرەك.

لېكىن يۇقىرىدىكى مەنبەلەرگە قارىغاندا، قەدىمقى زاماندا شۇنداق بىر شەخسنىڭ ئۆتكەنلىكى ياكى ئۇنىڭ شۇنداق بىر ئەپسانىۋى قەھرىمان سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا ياشاپ كەلگەنلىكى ئېنىق.

دېمەك، «دىۋان»دىكى شېئىر ـ قوشاقلار بىزنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئەدەبىي مىراسلىرىمىز ھېساپلىنىدۇ ۋە بۇ مىراسلار ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. «دىۋان»نىڭ ئەڭ مۇھىم ئەھمىيىتىدىن بىرىمۇ ئەنە شۇ ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنى ساقلاپ بىزگە يەتكۈزگەنلىكىدىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، قەدىمقى شېئىرلار دېگىنىمىزدە، مۇھىمى «دىۋان لۇغەتىت تۈرك»تىكى شېئىر ـ قوشاقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىۋارەن، نۇرغۇن ئالىملار «دىۋان»دىكى شېئىرلار توغرىسىدا ئالاھىدە تەتقىقاتلار يۈرگۈزگەن. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى تىزىمنى كۆزدىن كەچۈرۈش كۇپايە:

1) مارتىن ھورتمان: «دىۋان لۇغاتىت تۈرك» ئەدەبىي پارچىلار، (1915 ـ يىل).

2) كوفرولۇزادە فۇئات: «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» ئاپتورى مەخمۇت قەشقىرى ۋە ئەدەبىياتىمىزنىڭ 20 ئەسىرلىك تارىخى (1915 ـ يىلى).

3) كارل بىروككېل مان: «قەدىمقى تۈركىستان خەلق ئەدەبىياتى» (1923 ـ 1924 ـ يىللار).

4) نەجىپ ئاسىم: «قەدىمقى ماقال ۋە قوشاقلار» (1920 ـ يىل).

5) جۇزەينى: «قەدىمقى شېئرىيەت، ئەزەربەيجان ئونىۋېرسىتېتىدا ئوقۇلغان لېكسىيە» (1927 ـ يىل).

6) ئەخمەت كامال: «قەدىمقى تۈرك فولكلورى» (1929 ـ يىل).

7) فىترەت: «قەدىمقى تۈرك خەلق ئەدەبىياتى» (1927 ـ يىل).

8) مالوف: «تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى يازما يادىكارلىقلىرى ـــ قەشقەر خەلق قوشاقلىرى» (1951 ـ يىل).

9) ئەلى ئولىۋى: «دىۋان لۇغاتىت تۈرك»تىكى خەلق قوشاقلىرى ۋە ماقال تەمسىللەر».

بىروككېل مان بىلەن شاكىر ئۇلكىتاشىرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، «دىۋان»دىكى شېئىرلار خەلق قوشاقلىرىدىنلا ئىبارەت بولماي، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ناملىرى كۆرسىتىلمىگەن بىرمۇنچە شائىرلارنىڭمۇ ئىجادىيەتلىرى بار. «دىۋان»دا «قوشۇغ» (قوشاق) دىگەن سۆزنىڭ ئەرەپچىگە "قەسىدە" دەپ تەرجىمە قىلىنغانلىقى

(يازما نۇسخا، 189 ـ بەت) ۋە بۇ "قەسىدە"لەرنىڭ "تۇركان قاتۇن"①لارغا بېغىشلانغانلىقى ساراي ئەدەبىياتى ۋە ساراي شائىرلىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ. تۆۋەندىكى شېئىر بۇنىڭ دەلىلىدۇر:

تۇركان قاتۇن قوتۇڭا تەگۇر مەندىن قوشۇغ،
ئايغىل سىزنىڭ تاپۇغچى ئۇتنۇر يەڭى تاپۇغ.
(تۇركان خوتۇن ئالدىغا مەندىن قوشاق ئېلىپ بار،
ئېيتقىل سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەتكە تەييار).

قەدىمقى شېئىر ـ قوشاقلاردىن بىرنەچچە ئۆرنەك:

"دىۋان"دا بەزىبىر تەكرارلىنىشنى ھىساپقا ئالمىغاندا، تەخمىنەن 300 پارچىغا يېقىن شېئىر بار. بۇ شېئىرلار مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ناھايىتى خىلمۇ ـ خىل بولۇپ، قەدىمقى زامان ئەمگەكچىلىرىنىڭ رىيال تۇرمۇشىنى ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. ھەتتا بەزىلىرى ئۆز زامانىسىدىكى قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

---

① تۇركان قاتۇن ــ قەدىمقى تۈركى تىلدا ئادەتتىكى ئاياللار "ئۇراغۇت" دەپ، خاقاننىڭ ئاياللىرى ياكى مەلىكىلىرى "قاتۇن" دەپ ئاتىلاتتى. "تۇركان قاتۇن" دېگىنى خان مەلىكىسى دېگەن مەنىدە ئىدى.

ئەمما «دىۋان» ئاپتورى مەخسۇس شېئىر-قوشاقلارنى تونۇش-تۇرۇش مەقسىتىدە ئەمەس، پەقەت سوزلۇكلەرگە مىسال ئۇچۇنلا توغرا كەلگەن يېرىدە قىستۇرۇپ ئوتكەنلىكتىن، بۇ شېئىرلار تارقاق ھالدا بېرىلگەن. رادلوف، ۋامبېرى، بىروككىل مان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئالىملار نۇرغۇن تەتقىقاتلاردىن كېيىن، بۇ شېئىرلارنى مەزمۇنىغا قاراپ توۋەندىكى تۇرلەرگە ئايرىپ چىققان:

1) مەرسىيلەر؛ 2) قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار؛ 3) مۇھەببەت نامىلەر؛ 4)ساقىنامىلەر؛ 5) ھېكمەت-پەلسەپە، پەندى-نەسىھەت؛ 6) ئىشلەپچىقىرىش ياكى ئوۋچىلىق؛ 7) دولەت باشقۇرۇش ياكى ئىجتىمائى ھايات. 8) تەبىئەت تەسۋىرى ۋە باشقىلار.

توۋەندە بەزىلىرىدىن ئورنەك كەلتۇرىمىز:

1) مەرسىيلەرگە مىسال:

ئافراسياپنىڭ ئولۇمىگە بېغىشلانغان يەنە بىر مەرسىيە:

ئۇلىشىپ ئەرەن بورلىيۇ،
يىرتىپ ياقا ئورلىيۇ،
سىقرىپ ئۇنى يورلىيۇ،
سىغتاپ كوزى ئورتۇلۇر.

(ئەل بورىدەك ھۇلىدى، يىرتىپ ياقا يىغلىدى، ئۇنى سىقراپ

داتلىدى، كوزى ياشتىن ئۇرتىنىپ).

2 ـ قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچە:

ئەرەن، ئالپى ئۇقۇشتىلار،
قىڭىز كوزىن باقىشتىلار،
قامۇغ تولمۇن توقۇشتىلار،
قىلىچ قىنىغا كوچۇن سىغدى.

(باتۇر ئەرلەر قىچرىشتى، قىڭغىر قاراپ ھورپىيىشتى، ھەممە تىغنى ئىشلىتىشتى، قىلىچ قىنىغا ئاران سىغدى).

3) مۇھەببەت نامىلەرگە مىسال:

بولنار مىنى ئۇلاس كوس،
قارامىڭىز قىزىل يۇز،
ئاندىن تامار توگەل تۇز،
بولناپ يانا ئۇل قاچار.

(ئۇۋلار مىنى خۇماركوز، قاراخاللىق قىزىل يۈز، تامار ئاندىن توگەل تۇز، ئۇۋلاپ يانا ئۇ قاچار).

4) پەندى ـ نەسىھەتلەرگە مىسال:

ئالغىل ئۇگۇت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە،

بويدا ئۇلۇغ بىلگا بولۇپ بىلگىنىڭ بىلە.
(ئالغىل ئۇگۇت مەندىن ئوغۇل ئەردەم يارات،
ئەلدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ ئىلمىڭ تارات).
ئۇلۇغلۇقۇغ بولسا سەن ئەزگۇ قىلىن،
بولغىل كىشىك بەگلەر قاتىن ياخشى ئۇلان.

(مەرتىۋەڭ ئۇسكەنسېرى ياخشى قىلىقلىق بول،
بەگ ئالدىدا كىشىلەرگە ياخشىلىق قىل).

كوركلۇك تونۇغ ئۇزۇگە،
تاتلىغ ئاشىغ ئازىنقا.
تۇتقىل تونۇق ئاغىرلىق،
يازسۇن چاۋىڭ يازۇنقا.

(كوركەم تونۇڭ ئوزەڭگە، تاتلىق ئېشىڭ ئوزگىگە.
ئېزىز بىلگىن مېھماننى، يايسۇن داڭقىڭ ئەللەرگە)
5) تەبىەت تەسۋىرىگە مىسال:

باي بارۇبان ئەرگۇزى،
ئاقتى ئاقىن مۇندۇزى.
تۇغبى يارۇق يۇلتۇزى،
تىڭلا سوزۇم كۇلكىسىز.

(كوركەم قىلىپ ئەگۈزى، ئاقتى سەلدەك تارمۇزى، توغىدى يورۇق يۇلتۇزى، تىڭشا سوزۇم كۆلكىسىز.)

بۇ ئۆرنەكلەردىن شۇنى كورگىلى بولىدۇكى، «دىۋان» دىكى شېئىرلار تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاقلىغى، مەزمۇنىنىڭ بايلىغى ۋە چوڭقۇرلۇغى، بەدىئىلىگىنىڭ يۈكسەكلىگى، خىللىرىنىڭ كوپلۈگى، تىلىنىڭ راۋانلىغى، ساپلىغى، شەكىل ئۇسلۇبىنىڭ ئۆزىگە خاسلىغى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر.

تىل ماتېرىياللىرى بىرلا قەبىلە ياكى مىللەتكە خاس بولماي، تۈركى قەبىلىلەرنىڭ كوپچىلىگىگە ئورتاقلىغىمۇ بۇ شېئىرلارنىڭ بىرخۇسۇسىيتى ھىساپلىنىدۇ. لېكىن تىل ئۆلچىمى جەھەتتىن «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» تىلى ئۇيغۇر قارلۇق تىللىرىنى ئاساس قىلغانلىقتىن، بۇ شېئىرلارنىڭ تىلىمۇ شۇ ئۆلچەمدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە.

"مەخمۇت قەشقىرى ئۇيغۇر-قارلۇق تىللىرى ماتېرىياللىرى بىلەن قىپچاق ئوغۇز تىللىرى ماتېرىياللىرىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر-قارلۇق تىلىنى بۇ ئەدىبىي تىلىنىڭ ئاساسى قىلغان" (باسقاقوۋ: "تۈركى تىللار تەتقىقاتىغا مۇقەددىمە"، 61-بەت)

بۇ شېئىرلارنىڭ ئالاھىدە تەكىتلەپ ئوتۇشكە تېگىشلىك يەنە بىرمۇھىم خۇسۇسىيتى شۇكى، ئۇلاردا ھەم بارماق (ھىجا)، ھەم ئارۇز ۋەزنى تەڭلا ساقلانغان. بۇ ئەھۋال "ئارۇز ۋەزنى بىزگە ئەرەپلەردىن كىرگەن يات نەرسە" دىگەن قاراشلارغا زىت ھالدا، ئارۇز ۋەزنىنىڭ قەدىمقى زاماندىن تارتىپلا ئۆزىمىزنىڭ

مىللى مىراسىمىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بۇ پىكىرنى تېخىمۇ يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ:

ئاروز ۋەزنى مەسىلىسى

بۇ مەسىلىلەرگە ئۆتۈشتىن ئاۋال ھازىرقى ئەمەلىي ئەھۋال تەقەززاسى بىلەن شېئرىيەت ۋە شېئىر ۋەزىنلىرى توغرىسىدا ئازراق توختىلىپ ئۆتۈش لازىم.

1. شېئىر دېگەن نېمە؟

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "شېئىر" سۆزى ئەرەبچە بولۇپ، "ھېس - تۇيغۇلارنىڭ ئىپادىلىنىشى" دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېلىنغان "شائىر" سۆزى ھېس - تۇيغۇلارنى ئىپادىلىگۈچى ياكى ھېس - تۇيغۇغا باي يەنى ھەسساس ئادەم دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدۇ، خەنزۇ تىلىدىكى "شىگې" (诗歌)، يۇنان تىلىدىكى "پوئېس"، رۇس تىلىدىكى "پوئېزىيە" سۆزلىرىمۇ ھېس - تۇيغۇنى ئوبرازلىق تىل بىلەن ياكى ئوبراز ۋە رىتىم بىلەن ئىپادىلەش سەنئىتى دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. بۇ گەپلەردىن ھېس - تۇيغۇ بىلەن خىيال (تەسەۋۋۇر) بايلىقى، ئوبرازلىق تىل ۋە ئاھاڭدارلىق — مانا بۇلار شېئىرنىڭ ئاساسىي

خۇسۇسىيىتى ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، شېئىر ھېس-تۇيغۇنى بەدىئىي ئوبراز بىلەن ئىپادىلەش سەنئىتى ياكى ئوبرازلىق تىل ئىجادىيىتى دېمەكتۇر. شۇ جەھەتتىن قارىغاندا، رىتىم، ۋەزىن، قاپىيە — شېئىرنىڭ تۈپ ئامىلى ئەمەس، بەلكى قوشۇمچە ئامىلى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا گوگولنىڭ «ئۆلۈك جانلار» رومانى بىلەن لېرمونتوۋنىڭ «زامانىمىزنىڭ قەھرىمانى» دېگەن رومانى ۋە ئومەر مۇھەممەدىنىڭ «باتۇر يىللار» ھېكايىسى قاتارلىق ئەسەرلەر پوئېما دەپ ئاتالغان. لېكىن تار مەنىدە ئېيتقاندا، شېئىر نەسىر (پروزا) نىڭ ئەكسىچە، بىر ئوبرازلىق پىكىرنى رىتىم، ۋەزىن ۋە قاپىيە بىلەن ئىپادىلەش سەنئىتى دېمەكتۇر. رىتىم، ۋەزىن ۋە قاپىيە يەنىلا ئىككىنچى ئورۇندىكى ئامىل بولۇپ، ئاساسىي ئامىل ئوبرازلىق پىكىر يەنى تەسەۋۋۇر (خىيال) ۋە ئۇنى ئۆزگىچە خاس تىل ۋاسىتىسى بىلەن ئىپادىلەشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم ۋەزىندە كەلگەن قاپىيىلىك سۆزلەر تىزمىسى شېئىر بولالمىغىنىدەك، تەنتەنىلىك ئىبارە ۋە قۇرۇق شوئارلار يىغىندىسىمۇ شېئىر بولالمايدۇ. شائىر ۋەقەلىكنى، يەنى چىن بارلىقنى بايان قىلىپ بەرگۈچى ياكى كۆرسىتىپ بەرگۈچى ئەمەس، بەلكى ۋەقەلىكتىن (تۇرمۇشتىن) ئالغان تەسىراتىنى (ھېس-تۇيغۇسىنى) ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر بىلەن كىشىلەر قەلبىگە سىڭدۈرگۈچى ماھارەت ئىگىسىدۇر. شائىر بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ھەجاز (مېتافورا ياكى ئوخشىتىش، قىلىقلاندۇرۇش)، ئىستىئارە، كىنايە

قاتارلىق ئېپىتتلار (شائىرانە تەسەۋۋۇرلار) دىن پايدىلىنىدۇ. ئۇيغۇر كىلاسسىكلىرىدىن زەلىلىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرى بۇ پىكىرنى ناھايىتى روشەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ:

ئەي زەلىلى، بو نە سوزدۇر دەپ مېنى ئەيىپ ئەتمىگىل،
جىلۋە بەرمەيدۇ ھەقىقەتنىڭ ھەجازى بولمىسا.

شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، پىكىر ياكى مەنانى شېئىرنىڭ جېنى، ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر ياكى پوئېتىك ۋەزىن ۋە قاپىيەلەرنى شېئىرنىڭ ھوسنى-جامالى دىيىش مۇمكىن، تىل-شېئىرنىڭ قېنى ۋە تېنى. شېئىرنىڭ پروزىدىن پەرقى شۇكى، پروزا تىپ ۋە ئوبرازلار ئارقىلىق ۋەقەلىكنى كورسىتىپ بېرىدۇ، شېئىر بولسا، ئۇزىگە خاس ئۇسلۇبى بىلەن ۋەقەلىككە نىسبەتەن ئىنسان قەلبىدە نازۇك ھىس-تۇيغۇلارنى قوزغىتىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن، رەسسام بويىغى بىلەن، سازەندە بارمىغى بىلەن، شائىر خىيال بايلىغى بىلەن سەتكاردۇر. دىمەك، شېئىر-بەدىي ئەدىبىياتنىڭ چوڭ بىر ژانىرى، ئۇ تۇرمۇشنى يۇكسەك دەرىجىدە تىپىكلەشتۇرۇپ، ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر بىلەن ئەكس ئەتتۇرىدىغان سەنئەت. خىيال بايلىغى، پوئېتىك تىل ۋە رىتىم (ئاھاڭدارلىق) بولسا ئۇنىڭ تۇپ خۇسۇسىيتى. مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ھەقىقى شېئىرلارغا بىرنەچچە مىسال:

گۈل چىغىم بولدۇم ئەسىر، تامدى ئىگەرگە كوز يىشىم،
كىگىز ئۈي ئىچرە ئۈن ئىككى يىلنى ئۆتكۈزدى بېشىم.
باللىرىم قالدى پىغاندا، مەن بۇ يەردە كوزدە ياش،
تەلمۈرۈپ تۇرغان كەبى ئاسماندا ئاي بىرلە قۇياش.
سەي ۋېنجى①

غۇربەتتە غېرىپ شادىمان بولماس ئىمىش،
ئەل ئاگا شەپقۇ-مېھرىۋان بولماس ئىمىش،
ئالتۇن قەپەس گەرقىزىل گۈل بۇتىسە.
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئاشيان بولماس ئىمىش.
— ناۋايى

گۈلنى ئالتۇن جام ئارا قويسا قەدەھتە جىلۋىگەر،
تەبى خاھىش ئەيلىگەي ئۈنگەن يېرىنىڭ تۇپرىغىن.
— ناۋايى

---

① سەي ۋېنجى — خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر شائىرە. ئۇ مىلادى 190 - يىللاردىكى توپىلاڭدا جەنۇبىي ھونلارغا ئەسىر چۈشكەن ۋە ھون تەڭرىقۇتىنىڭ سول قول ۋەزىرى بىلەن 12 يىل تۇرمۇش كەچۈرۈپ ئىككى بالىلىق بولغان. كېيىن ساۋ-ساۋنىڭ يارىدىمى بىلەن يۇرتىغا قايتقان.

مەككىگە بارماڭ يارىم، مۇندىمۇ بىر مەككە
بار،
ئاي يۈزۈڭنى كۆندە كورسەم مەككىگە بار.
غانچە بار.
— خەلق قوشىغى

سۆيگۈ، ئۈمىت، مەغرۇر شوھرەت ئارزۇسى
بولمىدى ئاۋۇنچاق بىزگە كوپ زامان.
ئۆتتى ياشلىغىمىزنىڭ ئويۇن-كۈلكىسى،
گوياكى چۈش، گويا تاڭدىكى تۇمان.
— پوشكىن

خىيالىم خۇددى تەلپۈنۈپ تۇرغان بىر سەبى بالا،
ئېمىش ئۈچۈن قەدىردان ئاندىكى قوش ئەمچەكلەرنى.
جانان ناز ئۇيقۇدا يېتىپ ئىچۈك تولغانماس،
ئاشىغى كۆتۈپ تۇرسا ئېچىپ يورۇق رۇجەكلەرنى...
— ل. مۇتەللىپ

2. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ۋەزىنلەر

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئاساسەن ئىككى خىل ۋەزىن مەۋجۇت،
ئۇنىڭ بىرى بارماق (ھىجا) ۋەزنى، يەنە بىرى ئارۇز ۋەزىنىدىن

ئىبارەت.

(1) بارماق ۋەزنى ھەققىدە

بارماق ۋەزنى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ قەدىمىي مىللىي شەكلى بولۇپ، بەشلىكتىن ئون ئۇچلۇككىچە، ھەتتا ئون بەشلىككىچە تېپىلىدۇ. بارماق ۋەزنىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى مىسرالارنىڭ تۇراقلارغا بولۇنۇشىدىن ئىبارەت. شۇڭا بارماق ۋەزنىنى تۇراق ۋەزىن دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. «دىۋان لۇغەتىت تۈرك»تە قەدىمىي شېئىرلارنىڭ بەشلىكتىن 12لىككىچە بولغان بەزى شەكىللىرى ساقلانغان.

بەشلىك:

ماڭا كەلدى تات،
ئايدىم ئەمدى يات،
قۇشقا بولۇپ ئەت،
سېنى يىسۇن ئۇس بورى.

(ماڭا يات قەبىلە كىشىسى ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئۆلتۈردۈم ۋە ئەمدى قۇش-بورىلەرگە يەم بول دېدىم.)

ئالتىلىك:

كۆچەندى بىلاگىم،
ياغۇدى تىلاگىم،

تەلنندى بىلىگم،
تىڭىرۇپ ئاگار چىرتىلۇر.

(كۇچەندى بىلىگم، يورىدى تىلىگم، كېڭەيدى بىلىمىم، ئاگا جەبرى قىلسامىۇ.)
يەتتىلىك:

ئوغراغىم كەندۇ يىراق،
پۇلنادى مەنى قاراق.

(مەنزىلىم ئىدى يىراق، ئەسىر قىلدى بىر قاراپ.)
سەككىزلىك:

ئاتىل سۇۋى ئاقا تۇرۇر،
قىياتۇبى قاقا تۇرۇر
بالىق تەلىم باقا تۇرۇر،
كولىنىڭ تاقى قۇشادۇر.

(ئىدىل سۇيى ئېقىپ تۇرار، قىيالارغا سوقۇپ تۇرار، بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرار، كولچەك تولۇپ تېشىپ تۇرار.)
ئون بىرلىك:

نەگىن تۇرار بەلكىيۇ ئۇزى يىماس،
سەرەڭلىكتىن يىغلىيۇ ئالتۇن يىغار.

(مەھكەم تۇتار مالىنى ئۇزى يىمەس، بىخىللىقتىن يىغلىبان ئالتۇن يىغار.)

ئون ئىككىلىك:

باردى ئەرەن قونۇق كورۇپ قۇتقا ساقار،
قالدى ياۋۇز ئويۇق كورۇپ ئەۋنى يىقار.

(مىھمان كەلسە، قۇت دەپ بىلەر ئەرلەركەتتى، قاراكورسە، ئۇينى چۇۋار پەسلەر قالدى.)

بارماق ۋەزنى كىيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر خەلق قوشاق-لىرىدىمۇ كەڭ ئۇچرايدۇ. مەسلەن:

ئارپا، بۇغداي سامانىنى سەلكىن ئايرىيدۇ،
ئاتا-ئانا قېرىنداشتىن ئولۇم ئايرىيدۇ.

* * *

هاراق دىگەن ئاچچىق نىمە شىڭ شىڭ قاينايدۇ،
چىڭ گاڭ غوجام كايىپ قالسا، نومغا① پالايدۇ.

① نوم— قۇمۇل ۋاڭنىڭ ئادەم پالايدىغان يېرى.

پالىسمۇ پالىسكەن، ئېتىپ سالمىسا،
چوچۇرىدەك بەش بالامنى يىتىم قىلمىسا.

دىمەك، بارماق ۋەزنى بوغۇملارنىڭ مۇئەييەن تەركىپتە گۇرۇپپىلىنىشىدىن، يەنى تۇراقلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى رىتىم ۋە ئاھاڭدارلىق ئەنە شۇ تۇراقلار ئارقىلىق ئەكس ئېتىدۇ.

بارماق ۋەزنىنىڭ تەركىۋىگە كىرىدىغان يەنە بىر خىل شېئىر شەكلى "چاچما شېئىر" بولۇپ، بۇنىڭدا تۇراق ۋە ۋەزىن ئەمەس، مىسرالاردىكى رىتىم ياكى مۇزىكا ئاھاڭدارلىقى (شېئىرنىڭ شەكلى جەھەتتىن) مۇھىم ئامىل ھېساپلىنىدۇ. ئۇمەر مۇھەممەدىنىڭ «ئۇمەر ئۇلدى» دىگەن مەشھۇر شېئىرى ئەنە شۇنداق شېئىرلارنىڭ ئەڭ ياخشى ئۈلگىسىدۇر.

(2) ئارۇز ۋەزنى ھەققىدە

"ئارۇز"—ئەن (بىرنەرسىنىڭ ئېنى ياكى كەڭلىكى)دىگەن مەنىدىكى ئەرەپچە سوز بولۇپ، ئىستىمال مەنىسى "ئۇلچەم" ياكى "قېلىپ"دىمەكتۇر. ئارۇز ۋەزنىنىڭ بارماق ۋەزنىدىن پەرقى شۇكى، بۇنىڭدىكى رىتىم نوقۇل تۇراقلار ئارقىلىقلا ئەمەس، بەلكى سوزلەردىكى ئۇرغۇلارنىڭ بىرخىلدا تەكرارلىنىشى ئارقىلىق ئەكس ئېتىدۇ. يەنى، مىسرالار بەزىدە ئۇرغۇلىرى ئوخشاش بولغان رۇكنىلاردىن، بەزىدە شۇ قېلىپتىكى تۇراقلاردىن تەركىپ تاپىدۇ، ئەگەر ئۇرغۇلىرى بىرخىل كەل-

مسه، ئوخشاش ئولچەمدە بولغان سوزلەر ۋەزىننى بۇزىدۇ.
مەسىلەن، "زامان" بىلەن "دەۋران" ئوخشاشلا ئىككى بوغۇملۇق سوز بولسىمۇ، "زامان" سوزىنىڭ ئۇرغۇسى ئىككىنچى بوغۇمدا، "دەۋران" سوزىنىڭ ئۇرغۇسى بىرىنچى بوغۇمدا بولغانلىقتىن، ئارۇز ۋەزنىدە ئۇرغۇ جەھەتتىن ئوخشاش بولغان تۇراقلار شۇ پېتى بىر رۇكىن بولسىمۇ، ئۇرغۇلىرى ئوخشاش بولمىغان تۇراقلار پارچىلىنىدۇ.
مەسىلەن:

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن، ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى،
كوز يېشىم دەريا بولۇپ، بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

رەمەل بەھرىنىڭ "فائىلاتۇن، فائىلاتۇن، فائىلاتۇن، فائىلۇن" ۋەزنىدىكى بۇ شېئىردا "ئاھ ئۇرارمەن" دېگەن تۇراق دەل "فائىلاتۇن"غا توغرا كەلگەچكە، تۇراق ھالىتىدە قېلىۋېرىدۇ، ئەمما "ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى" دېگەندىكى "ئاھلىرىم" سوزى "فائىلاتۇن"غا توشمىغانلىقتىن، "ئاھلىرىم تۇت"، ئاندىن "قاي سېنى" (فائىلۇن) دەپ ئايرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. يۇقۇرىدىكى شېئىرنىڭ ئىككىنچى مىسراسىنىمۇ شۇنداق تەھلىل قىلىش مۇمكىن. يەنى، كوز يېشىم دەريا بولۇپ، بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.
نۇرغۇن ئالىملار ئارۇز ۋەزنىنى مەخسۇس بىر ئىلىم (پەن)

دەرىجىسىگە كۆتىرىپ، مەخسۇس كىتاپلارنى يازغان، مەسىلەن، مەشھۇر ئەرەپ ئالىمى خىلىل ئىبنى ئەخمەت («كىتابۇل، ئارۇز»)نى، خارىزىملىق مەشھۇر ئالىم يۈسۈپ سەككاكى («مۇختاھىل ئۇلۇم»—ئىلىملەر ئاچقۇچى)نى، ئەلىشىر ناۋايى («مىزانۇل ئەۋزان»—ۋەزنلەر مىزانى)نىنى يازغان، زوھرىددىن بابۇر ۋە باشقىلارمۇ شۇنداق كىتاپلارنى يازغان. جۈملىدىن بىرمۇنچە ئالىملار، مەسىلەن، كوۋالىسكى، كوپىرۇلۇزادە فوئات تۈركى خەلقلەر شېئىرىيىتىدىكى ۋەزىن مەسىلىسى ھەققىدىمۇ ئەسەر-لەر يازغان. بىزنىڭ نوۋەتتىكى مەقسىدىمىز ئارۇز ۋەزنىنى تەتقىق قىلىش ئەمەس، بەلكى ئارۇز ۋەزنىگە قانداق قاراش توغرىسىدا بەزى مۇلاھىزىلەرنى كۆپچىلىكنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويۇشتىن ئىبارەت.

ئارۇز ۋەزنىگە قانداق قاراش كېرەك؟

يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئارۇز ۋەزنىنى ئەرەپ ئالىملىرىنىڭ ئىجادىيىتى ۋە ئەرەپ شېئىرىيىتىگە خاس بىرخىل ئۆلچەم، ئارۇز ۋەزنى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى خەلقلەرگە ئەرەپلەردىن تارقالغان، دىگەن قاراش ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلمەكتە. "ئارۇز" سۆزىنىڭ ئەرەپچە بولۇشى ۋە ئەرەپ ئالىمى خىلىل ئىبنى ئەخمەتنىڭ ئارۇز ۋەزنىنى ئىلىم دەرىجىسىگە كۆتە-رىپ، تۇنجى قېتىم كىتاپ يازغانلىقى بۇ خىل قاراشقا ئاساس

بولغان. دەرۋەقە، ئارۇز ۋەزنى ھەققىدە تۇنجى قېتىم كىتاپ يازغان كىشى خەلىل ئىبنى ئەخمەتتۇر. ئۇ مىلادى 786 ـ يىلىغىچە ياشىغان مەشھۇر ئەرەپ ئالىمى بولۇپ، ئەرەپ تىلى ۋە شېئىرىيىتى ھەققىدە نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغان. ئارۇز ۋەزنىنى 15 بەھرىگە ئايرىپ، ئىلمىي سىستېمىغا سالغان. كېيىن باشقا ئالىملار يەنە 4نى قوشۇپ، ئارۇز بەھرىنى 19غا يەتكۈزگەن.

لېكىن،. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئارۇز ۋەزنى ئەرەپلەرنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئەرەبىستاندىن مەركىزىي ئاسىياغىچە بولغان كەڭ زېمىندا ياشىغۇچى نۇرغۇنلىغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بىرخىل شېئىر ئۆلچىمىدۇر (19 بەھرىنىڭ ھەممىسى بولمىغاندىمۇ، بىرقىسمى شۇنداق). بۇ پىكىرنى تۆۋەندىكى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن.

1) ئارۇز ۋەزنى تۈركى خەلقلەر شېئىرىيىتىنىڭ قەدىمدىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان بىر مىللىي شەكلى، «دىۋان لۇغەتىت تۈرك»تە ساقلانغان بىرمۇنچە شېئىرلار بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ. مەسىلەن:

كەلسە قالى قاتىغلىغ ئۇتەرتىيۇ سەرىنگىل،
ئۇدلۇك ئىشىن بىلىپ تۇر ئانچە ئاگار تەرىڭىل.
(كەلسە قانداق مۇشكۈللۈك ئۇتەر دىبان سەۋر قىل،
پەلەك ئىشىن بىلىپ تۇر ئاڭا لايىق تەدبىرقىل.)
ئوغلۇم ساڭا قۇزۇرمەن، ئەردەم ئۇگۇت خۇمارۇ،

بىلگا ئەرك بولۇپسەن، باقىل ئانىڭ تابارۇ.
(تەرجىمىسى باشتا بېرىلگەن)

ئارۇزنىڭ رەجەز بەھرى ۋەزنىدىكى بۇ شېئىرلارنىڭ يېزىلـغان ۋاقتى ئېنىق بولمىسىمۇ، تىلىنىڭ قەدىمىلىكى ئۇلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق زامانلارغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ شېئىرلارنى رەجەز بەھرىنىڭ "مۇستەپىلۇن پەئۇلۇن" ۋەزنىگە سالساق، كېيىنكى دەۋرلەردە شۇ ۋەزىندە يېزىلغان شېئىرلار بىلەن تامامەن ئوخشاش ۋەزىندە ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. پۇرقەتنىڭ رەجەز ۋەزنىدىكى «سەيدىن قۇيا بىر سەييادا»دىگەن مۇسەددەسى بىلەن يۇقۇرىدىكى شېئىرلار ۋەزىن جەھەتتە تامامەن بىر. مەسىلەن:

سەركەشتە بۇۋادىدە بىر باشىگە رەھىم ئەتكىل،
يوق تاقىتى بەندەگەدە بەرداشىگە رەھىم ئەتكىل.
يىغلاپ ساڭا تەلمۈرەر كۆز ياشىگە رەھىم ئەتكىل،
رەھىم ئەتمەسەڭ ئۆزىگە، يولداشىگە رەھىم ئەتكىل.
ھىجران ئوقىدىن جىسمى كۆپ يارە ئىكەن مەندەك،
كۆيگەن جىگىرى-باغرى سەد پارە ئىكەن مەندەك.

ئارۇزنىڭ ھەزەج بەھرى ۋەزنىدىكى شېئىرلارمۇ «دىۋان»دا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن.

ئەرەن ئالپى ئۇقۇشتىلار،
قىگىر كوزىن باقىشتىلار،
تامۇغ تولمۇن توتىشتىلار
قىلىچ قىنىغا كۇچۇن سىغدى.
(تەرجىمىسى باشتا بېرىلگەن).

مۇنداق شېئىرلار ھەزەج (مەفائىلۇن) ۋەزنىدىكى ھازىرقى زامان شېئىر-قوشاقلىرىغا تامامەن ئوخشاشتۇر. مەسىلەن:

گۈلۈم غۇنچە، گۈلۈم غۇنچە، نىمە قايرىلسەن مۇنچە،
قېشىمدا تۇرمىدىڭ بىردەم مېنىڭ كوڭلۇم ئېچىلغۇنچە.
(خەلق قوشىغى).

جاھان رەنالىرى ئىچرە بىلىمدەك ھىچ گۈزەل يار يوق،
بىلىمدىن ئوزگە تۇتقان يار بولۇر ئۇ گايىدا بار-يوق.
— نىم شېھىت.

2) قەدىمقى شېئىرلارنىڭ بەزىلىرىدە ئارۇز ۋەزنىلىرىنىڭ ئارىلاش ھالدا كېلىشى مۇنداق ۋەزنىنىڭ تەرتىپكە سېلىنىپ، سىستىمىلىنىشتىن بۇرۇنلا بىزدە بار بولغانلىقىنى تېخىمۇ روشەن كورسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇڭدۇن نەلەك يالۋارمادىڭ قاچ قاتا بەردىڭ تاۋار،
تۇملۇغ بولۇپ قاتىندىڭ ئەمدى قانىڭ يەر سۇۋار.
(باشتا ئىچۈن يالۋۇرمىدىڭ، قانچە قات بەردىڭ تاۋار،
ھاللىق بولۇپ قېتىۋالدىڭ، ئەمدى قېنىڭ يەر سۇۋار.)

بۇ شېئىرنىڭ تىلى ۋە ئەكس ئەتتۈرگەن ۋەقەلىكى ئۇنىڭ قانچىلىك قەدىمى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە، ۋەزنى جەھەتتە رەمەل بىلەن ھەزەج ۋەزنىنىڭ ئارىلاشمىسى بولغانلىقى ئارۇز ۋەزنى ئېلېمېنتلىرىنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا بىزدە بولغانلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسراسى ھەزەج (مەفائىلۇن) بىلەن باشلىنىپ، رەمەل (فائىلاتۇن) نىڭ چۈشۈرمىسى بولغان فائىلۇن بىلەن ئاياقلاشقان. ئىككىنچى مىسراسى "مەفائىلۇن فائىلۇن، فائىلاتۇن فائىلۇن"دىن تەركىپ تاپقان. بۇنىڭ ئارۇز ۋەزنىنىڭ تېخى مەخسۇس بەھرلەر بويىچە تەركىپكە سېلىنمىغان دەۋردىكى يەنى خېلىل ئىبنى ئەخمەتتىن بۇرۇنقى دەۋردىكى شېئىر ئىكەنلىكى ئۆزلۈگىدىن مەلۇم.

3) خلىل ئىبنى ئەخمەتنىڭ دەۋرى ئەرەپلەر بىلەن تۈركى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدىنى مۇناسىۋەتلەر ناھايىتى قويۇقلاشقان، جۈملىدىن تۈركى قەبىلىلەر ھەربى جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى ئارقىسىدا، ئەرەپ-ئىسلام خەلىپىلىكلىرىنى ئۆز قولىدا ئويىنىتىپ تۇرغان دەۋر ئىدى.

مىلادى 660 ـ يىلىدىن 750 ـ يىلغىچە داۋام قىلغان ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ ئاببا سىلار سۇلالىسىنى تىكلەشتە خۇرا- سانلىق ئاۋامسلىم بىلەن بەرمەكىلەر ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان- لىقتىن، ئاببا سىلار دەۋرىدە ھاكىمىيەت ئاساسى جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ قولىغا ئوتۇپ قالغان (مەسىلەن، بەر- مەكىلەردىن خالىد، يەھيا، فازىل ۋە لەپەربەرمەكىلەر توت ئەۋلاتقىچە خەلىپىلىكنىڭ ۋەزىرى ۋە باش ۋەزىرلىرى بولغان) ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاۋامسلىم ۋە بەرمەكىلەر ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇشقا ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپتىن 5 ـ 6 يۇزمىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن بارغان ۋە بۇ كىشىلەر ئەرەپ يۇرتلىرىدا ماكانلاشقان ئىدى، بۇ مىلادى 750 ـــ 860 ـ يىللارغا توغرا كې- لىدۇ. خىلىل ئىبنى ئەخمەت دەل ئەنە شۇ دەۋردە ياشىدى ۋە ئارۇز ۋەزنى ھەققىدە كىتاپ يازدى. بولۇپمۇ، ئاببا سىلار سۇلا- لىسىنىڭ 5 ـ خەلىپىسى ھارۇن رەشىد دەۋر سۇرگەن زامانلار ئەرەپ مەدىنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋرلەردە ئەرەپلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدىنىيەت ئالماشتۇرۇش ناھايىتى راۋاج تاپقان. شۇڭا، خىلىل ئىبنى ئەخمەت- نىڭ دەل ئەنە شۇ دەۋردە «ئىلمىي ئارۇز» دىگەن ئەسىرىنى يېزىپ چىقىشى ۋە بۇ كىتاپتا يەكۇنلەنگەن ئارۇز ۋەزىنلىرى ئارىسىدا تۇركى خەلقلەر شېئىرىيىتىدىكى بەزى ۋەزىنلەرنىڭمۇ بولۇشى ھەرگىز تاسادىپى نەرسە ئەمەس. يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش لازىمكى، ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشى قۇتەيبە

بىنى مۇسۇلمىنىڭ مىلادى 708-يىلدىكى يۈرۈشى بىلەن باش-
لاندى. قۇتەيبە 711-يىلى خارەزىم، بۇخارا ۋە سەمەرقەنتنى
ئىشغال قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇنجى ئىسلام جامەئى مىلادى
712-يىلى بىنا قىلىندى. ھالبۇكى، «دىۋان لۇغەتىت تۈرك»
تە ساقلانغان قەدىمقى شېھىرلارنىڭ قانداقلا بولسۇن بۇ دەۋردىن
بەك كۆپ بۇرۇنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپلۇغى يوقۇرىدا ئېيتىپ
ئۆتۈلگەن ئىدى.

4) ئارۇز ۋەزنى توگە مېڭىشىنىڭ رىتىمىگە ئاساسلانغان
دېيىلگەن قاراشلار بار. شۇنداق بولغاندا، ھەممىگە مەلۇمكى،
تۆگە ئەرەپلەر ئۈچۈن قانداق "قەدىناس" ھەمرا بولغان بولسا،
قەدىمقى كوچمەن تۈركى قەبىلىلەر ئۈچۈنمۇ شۇنداق، بەلكى
تېخىمۇ يېقىنراق ھەمرا ئىدى. توگىنىڭ قەدىمدىن بۇيان ھون
ۋە تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىدا قانچىلىك مۇھىم
ئورۇن تۇتۇپ كەلگەنلىكىنى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت
تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن ئىدىقۇت خارابىسىدىن تېپىلغان تارىشا
پۈتۈكلەردىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. ئارۇزنىڭ تۆگە مېڭىشى بىلەن
ئالاقىدارلىغى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەرمۇ بىزدە ئارۇزنىڭ
قەدىمدىن بېرى بار بولۇپ كەلگەن بىرخىل شېئىر ئۆلچىمى
ئىكەنلىكىگە جانلىق دەلىل بولالايدۇ.

5) قەدىمقى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر خەلق
قوشاقلىرىنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگىنىڭ ئىزچىل ھالدا ئارۇزنىڭ
بىرنەچچە خىل بەھرىدە بولۇپ كەلگەنلىگى، ھازىرمۇ بىرەر

يېڭى قوشاق مەيدانغا كەلسە، يەنىلا شۇ بەھرىلەردە توقۇلىد-
غانلىقى، دېمەك بۇ خىل تارىخىي ئىزچىللىقمۇ، بەزى ئارۇز
بەھرىلىرىنىڭ مىللىي ئەدەبىي مىراسىمىز ئىكەنلىكىنى كورستىپ
بېرىدۇ. مەسىلەن، رەجەز بەھرى قەدىمقى شېئىرلاردا كوپ
ئۇچرىغىنىدەك (مىساللىرى يۇقۇرىدا كورستىپ ئۇتۇلدى)،
كېيىنكى دەۋرلەردىكى خەلق قوشاقلىرىدىمۇ كوپ ئۇچرايدۇ.
مەسىلەن:

ئېرىقتىكى لاي سۇنى، كولگە باشلىماق يارىم،
ئەقلى-ھۇشىڭىز بولسا، بىزنى تاشلىماق يارىم.

* * *

ئىشىك ئالدى چىنادۇر، ئەگسەم شاخى سۇنادۇر،
يارئۇستىگە يار تۇتماق، قىز-يىگىتكە گۇنادۇر.

* * *

ئۇستەك بويىدا ئۇزۇم، يىغلايدۇ قارا كوزۇم،
ئوز يۇرتتا مۇساپىرمەن، ئوتمەيدۇ مېنىڭ سوزۇم.

* * *

نوزۇگۇم ناخشىلىرىدىن:

تاغدىن چۇشكەن لاي سۇنى ئىچەر ئەر بارمۇ؟

نوزۇك باشقا كۈن چۈشتى، ئىلىپ قاچار ئەر بارمۇ؟
قايناپ تۇرغان قازانغا چوموچ سېلىپ باققان يوق،
ئالتاي يېتىپ قومۇشتا تەكيە قويۇپ ياتقان يوق.
ئالتاي ياتتىم قومۇشتا، قومۇش ئارىلاپ كۈن چۈشتى،
مەن نوزۇكنىڭ بېشىغا تاغدەك ئېغىر مۈك چۈشتى.

رەمەل بەھەرىدىكى خەلق قوشاقلىرى تېخىمۇ نۇرغۇن.
مەسىلەن:

يارىسىز مىڭ يىل ياشىسام ئۆتكەن كۈنۈم بىر كۈنچە يوق،
ئىشق ئوتىنىڭ ئالدىدا دوزاق ئوتى ئۇچقۇنچە يوق.

* * *

ئاي بىلەن كۈن دوست ئىكەن، چولپانغا ھەمرا يوق ئىكەن،
ئاخۇنۇمدىن سورىسام، ئاشىققا نىكا يوق ئىكەن.

* * *

بۇ مېنىڭ مەيلىمچە بولسا، چىقمىسام يار قاشىدىن،
قانىتىم بولسا ئۇچۇپ پەرگانە① بولسام باشىدىن.

---

① پەرگانە — پەرۋانە (قومۇل شىۋىسى).

ياری بارلار ئولتۇرار ئىرمالىشىپ، چىرمالىشىپ،
ياری يوقلار ئولتۇرار كانتۇ② مۇشۇكتەك مارىشىپ.

رەمەل بەھری مەيلی خەلق قوشاقلىرىدا. مەيلی شائىرلار-نىڭ غەزەللىرىدە شۇ قەدەر كوپ ئۇچرايدۇكى، ئۇيغۇر شائىری ئاتايىنىڭ 260 غەزىلىدىن 127 سی ئەنە شۇ ۋەزىندە يېزىلغان. رەمەل بەھری ھەققىدە ئەلىشىر ناۋائىينىڭ "بۇ ۋەزىن شۇ زاماندا خەلق قوشاقلىری كۈيلىنىدىغان ۋەزىن بولۇپ، كېيىن ئارۇزغا كىرگۈزۈلگەن" («مىزانۇل ئەۋزان») دېگەن سوزی مۇھىم ئەھ-مىيەتكە ئىگە.

ھەزەج بەھرىدىكی خەلق قوشاقلىرىدىن مىساللار:

بارارغا يوللىرىڭ بولسۇن، يانارغا ھەمرىيىڭ بولسۇن،
سېنىڭدەك نازىنىن يارغا مېنىڭدەك قۇللىرىڭ بولسۇن.
ئەجەپمۇ كەلمىدىڭ يارىم، يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم،
قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ، يۈرەكنى يارغۇدەك بولدۇم.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش لازىمكى، ئارۇز ۋەزنی ئەرەپ شېئىرىيىتىگە خاس شەكىل بولغانلىقتىن، بۇ ۋەزىندە يازغاندا، ئەرەپچە سوزلەرنى كوپلەپ قوللىنىشقا توغرا كېلىپ قالىدۇ،

② كانتۇ — ئوغری.

دەيدىغان بىرخىل قاراشمۇ بار. بىزنىڭچە، ئەرەپ ۋە پارس سوزلىرىنى كوپ قوللىنىش-قوللانماسلىق ئاروز ۋەزنىگە ئەمەس، شۇ شائىرنىڭ ماھارىتى ۋە ئىقتىدارىغا باغلىق. يۇقۇرىدا قەدىمقى ۋە كېيىنكى دەۋرلەر شېئىرىيىتىدىن كەلتۇرۇلگەن مىساللار بۇنىڭغا دەلىل بولىسا كېرەك. بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۇرۇش ئۇچۇن 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇر شائىر ئەخمەتشا قارا قاشىنىڭ ئات توغرىسىدىكى مۇخەممەسنى مىسال قىلىش كۇپايە. ئۇزۇن ۋە ئوتىكۇر بۇ ھەجۋى شېئىر 100 نەچچە يىل بۇرۇن يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئەرەپ ۋە پارس سوزلىرى ئىنتايىن ئاز.

ئەمما ئەرەپ تىلىنىڭ ئىنىسرافلىك (پۇكۇلۇچانلىق) خۇسۇسىيىتىگە ماس بولسىمۇ، تۇركى تىللارغا ماس كەلمەيدىغان بەزى بەھرىلەردە (مەسىلەن، مۇفائىلاتۇن ۋە مۇتەفائىلۇن دىگەنگە ئوخشاش بەھرىلەردە) يېزىشقا كۇچىنىشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك.

شېئرىيەتتە بەدىئىلىك توغرىسىدا

ئىمىن تۇرسۇن

بەدىئىي ئەدەبىيات — "نەزم"، "نەسر" دەپ ئىككى چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ. "نەزم" — رەتلىك، تەشكىللىك دېگەن تۈپ مەنىسىدىن تۈرلەنگەن بولۇپ، "قاپىيىگە سېلىنغان سۆز" دېمەكتۇر؛ "نەسر" — تۈز، قۇر دېگەن تۈپ مەنىسىدىن تۈرلەنگەن بولۇپ، "تۈزلا ئېيتىلغان سۆز" دېمەكتۇر.

شېئرىيەت — بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ چوڭ بىر تۈرى ۋە ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان قىسمى.

ئىنسانىيەتتە تىل پەيدا بولۇش جەريانىدا، ئەمگەكنىڭ ھەر خىل ئۆزگىچىلىكلىرىگە ماسلاشقان "رىتىملىق زۇۋان" پەيدا بولغان، شۇ ئارقىلىق "كۈي" تەرەققىي قىلغان. "كۈي" — رىتىملىق سۆزلەرنىڭ ئاھاڭى. دەسلەپتە "رىتىملىق سۆزلەر" بىلەن "كۈي" بىر نەرسە ئىدى. قەدىمقى دەۋرلەردە كۈيسىز قوشاق بولمايتتى، يەنى "ناخشا" بىلەن "شېئىر" بىر نەرسە ھېساپلىناتتى. جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ تۈرلۈك ئىش تەقسىماتلىرى پەيدا بولغىنىدەك، "رىتىملىق سۆز" بىلەن "كۈي" بىر بىرىدىن

ئايرىلدى. مەلۇم كۈي بىلەن ئىپتىلىدىغىنى — ناخشا، كۈيلەنمەي رىتىم بىلەن سۆزلىنىدىغىنى شېئىر بولۇپ شەكىللەندى.

دېمەك، شېئىر ئەمگەك جەريانىدا پەيدا بولغان. ھازىر تىلىمىزدا ئىپتىلىۋاتقان "شېئىر" دېگەن ئاتالغۇ ئەسلى ئەرەبچە سۆز بولۇپ، "سەزمەك، تۇيماق، ھېس قىلماق، كۈيلىمەك" دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

شېئىر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرىدۇ. "شېئىر" لۇغەت مەنىسى جەھەتتىن "ھېس تۇيغۇ" بولغىنى ئۈچۈن، ئىستىمال مەنىسى جەھەتتىنمۇ ئۇنىڭدا پىكىر-تۇيغۇ ئۇرغۇپ تۇرىدۇ ۋە تەسەۋۋۇر تولۇپ تاشقان بولىدۇ.

شېئىرنىڭ بىرىنچى شەرتى — تۇرمۇش تۇيغۇلىرىدىن پەيدا بولغان تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر. تەپەككۇر — پىكىر يۈرگۈزۈش، يەنى ئىجاتكارنىڭ رېيال تۇرمۇشنى چۈشىنىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئوي-پىكرى. تەپەككۇر ئىجاتكارنىڭ دۇنيا قارىشىغا بېقىنىدۇ، چۈنكى ئۇ تۇرمۇشنى چوڭقۇر كۆزىتىش، تەھلىل-تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە شەكىللىنىدۇ. ئېنىق ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، كۈچلۈك ھېسسىي پائالىيەتلەردىن پەيدا بولغان تەپەككۇر شېئىرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ھېسسىي ماتېرىيال. تەسەۋۋۇر — بىر نەرسە ياكى ھادىسىنىڭ سۈرىتىنى ئويلاپ، ئۇنى زېھنىدە گەۋدىلەندۈرۈش ياكى خىيالىغا كەلتۈرۈش دېمەكتۇر، يەنى شېئىرغا ھامىلە بولۇش جەريانىدىكى بىر قاتار سۈرەتلىك مۇلاھىزىلەر-

دۇر. تەسەۋۋۇر تولۇق ھېسسى، كونكرېت تەسۋىر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

شېئىرنىڭ ئىككىنچى شەرتى — بەدىي ماھارەت. شېئىرىيەتتىكى بەدىي ماھارەت ئاساسەن ئىدىيىنى ئىپادىلەيدىغان ۋە تۇر-مۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تىل ۋاستىسىدۇر. شۇنداقلا ئۇ تەل-تۆكۈس بەدىي شەكىل يارىتىش يولى بىلەن مەلۇم مەزمۇننى ئىپادىلەپ بېرىشنىڭ زورۇر شەرتى. ئۇ شېئىر يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى كۆزىتىش، ئاممىنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش، زېرىكمەي مەشىق قىلىش ھەم ئىزدىنىش ۋە بۇرۇنقى سەنئەتكارلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىشتىن ھاسىل قىلغان تەجرىبىسى. بەدىي ماھارەتنىڭ مېغىزى تىل. لۇشۈن: "ئاۋام تىلى — خام ماتېرىيال، ئىشلەنگىنى ئەدەبىيات" دەيدۇ. ئەدەبىيات — تىل سەنئىتى، شېئىر تېخىمۇ شۇنداق. تىلنى (شېئىر تىلىنى) ئىككى ياقتىن: بىرى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن، يەنە بىرى، كىلاسسىك ئەدەبىياتتىن ئۆگىنىش مۇمكىن. بەدىي ئەدەبىياتنىڭ تۈرلىرى ئىچىدە، شېئىر ئەڭ ئىخچاملىقىنى يەنى ھەجىم ۋە سوز ئىبارى-لىرىنىڭ چاققان بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شېئىردا بەدىي ماھارەت تىل بىلەن ئىپادىلىنىدىغىنى ئۈچۈن، سوز-ئىبارىلەرنى ئىنچىكىلىك بىلەن تالالاش ۋە ھەر بىر سوزنى مىسرالارغا ئۇنچە-مەرۋايىت تىزغاندەك ئورۇنلاشتۇرۇش، مىسرالارنى مەتنى (چوڭقۇر مەنىلىك ئىبارە)گە ئايلاندۇرۇشقا تىرىشىش زورۇر. خەلقنىڭ ئېغىز تىلى شېئىرغا قوليۇلسا، شېئىر ئىجادىيىتى ئاممىۋ-

لمشدۇ. مىللى شەكىلگە، ھاياتىي نەپەسكە ۋە تەسىرلەندۇرگۈچ كۆچكە ئىگە بولىدۇ. بىرەر پارچە شېئىردا، بىرقانچە مەتىنلەر يارىتىلسا، ئۇلار شېئىرنىڭ بەدىي كۆچىنى ئاشۇرىدۇ. مىسرا — نۇقتا، بەنت (كۇپلېت)نى دائىرە دەپ تەمسىل قىلساق، ياخشى نۇقتا بولسا، دائىرىگە تۈس-جۇلا بەرگىلى بولىدۇ. شۇڭا، كىلاسسىك شائىرلار سۆز تاللاشتا مىسرانى ئاساس قىلغان، مىسرا تاللاشتا مەنىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. شېئىرنىڭ قىممىتى مەتىنلەردە، لېكىن ئۇنىڭدىنمۇ قىممەتلىك يېرى تەپەككۇرى ياخشى بولغان پۈتۈن ئىبرەتلىك بەنتتە. دېمەك، بەدىي ماھارەت (ئاساسەن تىل) — شېئىرنىڭ قېنى.

شېئىرنىڭ ئۈچىنچى شەرتى — بەدىي شەكىل. توغرا ئىدىيە شېئىرنىڭ جېنى، تىل شېئىرنىڭ قېنى بولسا، جان بىلەن قاننى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئىسكىلىت — شەكىل. بولۇپمۇ نەزمىلىك (ئەندىزىلىك) شېئىرلاردا بەدىي شەكىل ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. مەلۇم ئىدىيىنى (پىكىر-تۇيغۇنى) ئىخچام ۋە پىششىق تىل بىلەن ئىپادىلەش ئۈچۈن شۇنىڭغا لايىق شەكىل تاللاشقا توغرا كېلىدۇ. ھەرقانداق شېئىردا مەلۇم ئۆلچەم، سۆز-ئىبارىلەرنىڭ تەركىۋىدىكى تاۋۇشلارنىڭ بەلگىلىك قانۇنىيەتلىرى بولىدۇ: ۋەزىن، مىسرا (بولۇپمۇ چېكى) ۋە قاپىيە جەھەتلىرىدىن رىئايە قىلىنىدىغان قەتئىي بەلگىلىمىلەر بولىدۇ. مەزمۇن ھەرقانچە ياخشى بولسىمۇ، لېكىن شۇ مەزمۇنغا لايىق شەكىل تاللانمىسا (ئۇچىسىغا قاراپ كىيىم پىچىلمىسا)، شېئىر

لابدۇر بولۇپ كورۇنىدۇ. شۇڭا يولداش ماۋ زېدۇڭ ئىنقىلاۋىي سىياسى مەزمۇن بىلەن مۇمكىن قەدەر مۇكەممەل بەدىي شەكىلنى بىرلەشتۇرۇشنى تەكىتلىگەن.

1. ۋەزىن

"ۋەزىن"نىڭ لۇغەت مەنىسى "تارازا، ئۆلچەم، ئېغىرلىق" دىگەن بولىدۇ. پىكىر-تۇيغۇنى قانداق ئۆلچەمگە سېلىپ ئىپادىلەش—بۇ، ئاۋال ئويلىنىدىغان مەسىلە.

خەلقارا ئاتالغۇلاردا "ۋەزىن"نى "رېتىم" دەيدۇ. "رېتىم" گرېكچە "رىتتخموس"تىن كېلىپ چىققان، بۇ "ماسلىشىش، لايىقلىشىش" دىگەن سوز. ئومۇمەن شېئىر ئىجادىيىتىدە سوزلەر ۋەزىن قانۇنىيىتىگە قاراپ تاللىنىدۇ. ھەرقايسى مىللەتنىڭ تىل قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ۋەزىن قانۇنىيەتلىرىمۇ پەرقلىنىدۇ.

بىر مىسرانىڭ قانچە سوزدىن تەركىپ تېپىشىدىن قەتئىنەزەر، ئۇ مەلۇم ساندىكى بوغۇملار بىلەن چەكلىنىدۇ ۋە سوزلەردە "تۇرغۇ" بولىدۇ. ھازىر ئادەتتە، شېئىرىيەت ۋەزىن ئېتىۋارى بىلەن "بارماق ۋەزنى"، "ئارۇز ۋەزنى" دىگەن ئاتالغۇدا ئىككى قاناتقا ئايرىلىدىغان بولۇپ قالدى. تېگى-تەكتىنى سۇرۇشتۇرگەندە، مەيلى "بارماق ۋەزنى" ياكى "ئارۇز ۋەزنى"دە يېزىلغان بولسۇن، شېئىرنىڭ مىسرالىرىدا بوغۇم سانى چەكلىك بولىدۇ.

زامانىۋى (يېڭى ئۇسلۇپتىكى) شېئىرلاردا مىسرانىڭ بوغۇملىرى بارماق بىلەن سانالغانلىقى ئۈچۈن، مىسرانىڭ ئۆلچىمى "بارماق ۋەزنى" دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. ھالبۇكى "ئارۇز ۋەزنى"دىكى شېئىرلاردىمۇ بوغۇملارنى ("تەپئىل" نى ياخشى ئۆزلەشتۈرەلمە-گەن كىشىلەر) "بارماق" بىلەن سانايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، "ئارۇز" ۋەزنىمۇ خەلق ئېغىز شېئىرىيىتى مەلۇم ئەندىزىگە سېلىنىپ، مۇقىم قائىدىلەشتۈرۈلگەن ۋەزىن؛ قەدىمقى ۋە ھازىرقى خەلق قوشاقلىرى، بېيىتلىرىدا مۇقىملاشقان ۋەزىن قائىدىسى بار، بۇ جەھەتتىن "ئارۇز" ۋەزنىنى خەلق ئېغىز شېئىرىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئەندىزىلىك شېئىر ۋەزنى دېسىمۇ بولىدۇ. ئەگەر "بارماق" ۋەزنى بىلەن "ئارۇز" ۋەزنىنىڭ مۇتلەق پەرقى بار دېيىلسە، بوغۇملارغا چۈشىدىغان ئۇرغۇغا ئېتىۋار بېرىش، بوغۇملار تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ۋەزىن ئېتىۋارى بىلەن ئۇزارتىپ (سوزۇپ) ياكى قىسقارتىپ (ئۈزۈپ) ئېيتىش جەھەتتىن پەرقى بار، يەنە بىر پەرقى شۇكى، ھەر بىر مىسرا، بولەكلەر ۋە تۇراقلارغا بولۇنۇش جەھەتتىن "ئارۇز" ۋەزنىدىكى شېئىرلاردا چەكلىمە قەتئىي، تۇرغۇنراق، زامانىۋى ئۇسلۇپتىكى شېئىرلاردا ئەركىنرەك بولىدۇ.

تۇراق ناخشىدا تاكت — شېئىرنىڭ مىسراسى ئارىلىقىدىكى قانۇنىيەتلىك توختاش (پائۇزا) — مۇ شېئىردا ئاھاڭدارلىق تۇيغۇسىنى پەيدا قىلىدىغان بىر ئامىل. زامانىۋى ئۇسلۇپتىكى شېئىرلاردا ("بارماق" ۋەزنىدە) تۇراقنىڭ پىرىنسىپى سوز-ئىبا-

رىلەرنىڭ مەنا پوتونلوگىنى ئۆلچەم قىلىش: "ئارۇز" ۋەزنىدىكى شېئىرلاردا، ۋەزىن ئېتىۋارى بىلەن سوزلەر پارچىلىنىپ، تۇراقتا بوغۇملار ئۆلچەم قىلىنىدۇ. زامانىۋى ئۇسلۇپتىكى شېئىرلاردا، كوپىنچە بىر سوز ياكى سوز بىرىكمىسى بىر چەك قىلىنىپ، ئۇ ئادەتتىكى گەپلىشىشنىڭ تەبىي تاكتلىرى بويىچە تۇراقلا ئايرىلىدۇ. ئەندىزىلىك ("ئارۇز" ۋەزنىدىكى) شېئىرلاردا، ئۇ تاللانغان بەھرىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە تۇراقتا ئايرىلمىسا، ۋەزنىگە چۈشمەيدۇ.

ئارۇز ۋەزنى

"ئارۇز" سوزىنىڭ تومۇرى "ئەرۇز" بولۇپ، "ئەن، كەڭلىك" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ كوچمە مەنىسى بويىچە، "ئارۇز" شېئىرنىڭ مىزانى (ئۆلچىمى) دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئەندىزىلىك شېئىرلاردا، بولۇپمۇ كىلاسسىك شېئىرىيەتتە رېتىم تۈزۈلۈش قائىدىلىرىنىڭ بىرى. ئارۇزنىڭ تۈرلىرى تولا، ھەر بىر تۈرى "بەھر" دېيىلىدۇ، "بەھر" ئەرەپچە "دەريا-غول" دىگەن مەنىدە؛ ئارۇزنى دېڭىزغا تەمسىل قىلساق، ئۇنىڭ تۈرلىرىنى "بەھر" (دەريا-غول) دەپ تەرىپلەشكە بولىدۇ. ئارۇز ۋەزنىنىڭ بەھرلىرى ئاساسەن 19 خىل (لېكىن كىلاسسىك شېئىرلاردا ھەر بىر بەھردىن ئۆزىگە خاس يېڭى تۈرلەر يارىتىلغانلىغى ئۈچۈن بۇ سان بىلەنمۇ چەكلەنمەيدۇ). بۇ بەھرلەر ئىككى

چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ: بىر تۈركۈمى "بەھرى تەۋىل" يەنى "ئۇزۇن بەھرىلەر"، يەنە بىر تۈركۈمى— "بەھرى قەسىر" يەنى "قىسقا بەھرىلەر".

ئارۇز ۋەزنىنىڭ تۇراقلار بويىچە بۆغۇملىرىنى ئۆلچەشتە قوللىنىلىدىغان ئەندىزىسى بار، بۇ "تەپئىل" دېيىلىدۇ. تەپئىل دېگەنلىك "پەدە" يەنى شېئىردا ئاھاڭ پەدىسى دېمەكتۇر. مۇشۇ تەپئىل سوزىدىن ئاساسەن 4 شەكىل تۈزۈلگەن: پەئۇلۇن، مەپائىلۇن، مۇپائەلەتۇن، پائىلاتۇن. بۇ شەكىلدىن بەزىلىرىنى تەكرارلاش، بەزىلىرىنى ئارىلاش ئىشلىتىش، بەزىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىش يولى بىلەن يەنە بىرقانچە تەپئىل تۈرلىنىپ چىقىدۇ؛ بۇ تىپتىمۇ تەرەققى قىلدۇرۇلۇپ: "مەپتۇلات، مۇپتەئەلۇن، مۇستەپئەلۇن، پائىلات، مەپائىل، پەئەلات، پەئۇل، مەپئۇل. پەئى، پائى" دېگەندەك تۇراق ئۆلچەملىرى ئىشلەپچىقىلغان.

"بەھرى تەۋىل" يەنى "ئۇزۇن بەھرىلەر": تەۋىل بەھرى، رەمەل بەھرى، مەدىد بەھرى، بەسىت بەھرى، ۋافىر بەھرى، ھەزەج بەھرى، رەجەز بەھرى، كامىل بەھرى، سەرى بەھرى، مۇنسەرىھ بەھرى، مۇقتەزەپ بەھرى، مۇجتەس بەھرى.

"بەھرى قەسىر" يەنى "قىسقا بەھرىلەر": مۇزارى بەھرى، جەدىدىت بەھرى، قەرىپ بەھرى، خەفىپ بەھرى، مۇشاكىل بەھرى، مۇتە قارىپ بەھرى، مۇتەدارىك بەھرى.

ئۇزۇن بەھرىلەردە شېئىرلارنىڭ مىسرالىرى كوپىنچە 13—16 بوغۇملۇق، قىسقا بەھرىلەردە بولسا 7—12 بوغۇملۇق كېلىدۇ.

تەۋىل بەھرىلىرىنى نۇقتا قىلغان ھالدا، ئىككى تۈركۈم بەھرىلەردىن بىرقانچە مىساللارنى كەلتۈرىمىز:

بەھرى مۇنسەرىھ

"مۇنسەرىھ"نىڭ مەنىسى "ئەركىن، تېز" دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭ بىر خىلى "بەھرى مۇنسەرىھ مۇسەممەن مەتۋى مەكفۇف (ئۆزۈپ-يوگەپ تېز ئېيتىلىدىغان سەككىزلىك ئەركىن بەھرى)" دىيىلىدۇ، يەنى مىسرادىكى سوزلەر تۇراقتا بولۇنگەندە بوغۇملار ئۆزۈپ ئېلىنىپ، بەزى بوغۇملىرى يوگىلىپ تېز ئېيتىلىدۇ. شۇڭا بۇ ئەركىن بەھرى دىيىلگەن. مىسرا 13 بوغۇمدىن تەركىپ تېپىپ، بىرىنچى بولۇگى 2 تۇراق 8 بوغۇم بولغىنى ئۈچۈن "مۇسەممەن" دىيىلگەن؛ ئىككىنچى بولۇگى 2 تۇراق 5 بوغۇم (يەنى 3-تۇراق 2 بوغۇم، 4-تۇراق 3 بوغۇم) بولۇپ كېلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

مۇپتە ئەلۇن مۇپتە ئەلۇن مەپئۇل پائىلۇن

سۇغا سالسام سۇ كوتەرمەس مىسقال تومۇرنى،
ئالتۇن بىرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كوڭۈلنى.
(خەلق بېيىتى)

بەھرى تەۋىل

"تەۋىل"نىڭ لۇغەت مەنىسى "ئۇزۇن" دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭ نامى "بەھرى تەۋىل سالىم" ("مۇكەممەل ئۇزۇن

بەھری"). بۇ بەھرىدە يېزىلغان شېئىرنىڭ مىسراسى ئىككى بولەككە (ھەر بىر بۆلۈگى ئىككى تۇراقتا) بولۇنىدۇ، ھەر بىر بولۇگى 7 بوغۇمدىن (1-تۇراق 3 بوغۇم، 2-تۇراق 4 بوغۇم) بولۇپ، مىسرا 14 بوغۇمدىن تەركىپ تاپىدۇ. ئادەتتە بىرىنچى بولۇگى (2-تۇراق) ئۇزۇنراق توختىلىپ ئېيتىلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

پەئۇلۇن مەفائىلۇن پەئۇلۇن مەفائىلۇن

يۇزۇڭنى كورسە قىلۇر گۇل ئوزىنى مىڭ پارە،
خوتەن يازىسىدا ئاھۇ كوزۇڭدە ئاۋارە.
(سەككاكى)

بەھرى مەدىد

"مەدىد"نىڭ لۇغەت مەنىسى "سوزماق، سوزۇلماق" دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ بىر خىل بەھرى بولۇپ، نامى "بەھرى مەدىد سالىم" ("مۇكەممەل سوزۇلغان بەھرى") دىيىلىدۇ. بۇ بەھرىدىمۇ ھەر مىسرا 7 بوغۇملۇقتىن 2 بولەككە بولۇنگەن 14 بوغۇمدىن تەركىپ تاپىدۇ. بۇنىڭ بەھرى تەۋىلىدىن پەرقى شۇكى، بۇنىڭ 1-ۋە 3-تۇراقلىرى 4 بوغۇمدىن، 2-ۋە 4-تۇراقلىرى 3 بوغۇمدىن تۇزۇلىدۇ؛ ئاندىن ھەر بىر تۇراق سوزۇلۇپ جاراڭلىق راق ئوقۇلىدۇ. بەھرى تەۋىلدە بولسا، تۇراقلار قىسقىراق، لېكىن بولەك سوزۇلۇپ ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

پائىلاتۇن پائىلۇن، پائىلاتۇن پائىلۇن

ھەرىنچە يامانلىقكى قىلور ياخشى كورۇنۇر، نازۇك كىشىدىن ھەرنە كېلور ياخشى كورۇنۇر.

(لۇتفى①)

بەھرى رەمەل

"رەمەل"نىڭ لۇغەت مەنىسى "ئاۋۇن، كوپ، قومدەك تولا" دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئادەتتە تولا ئىشلىنىدىغان يەڭگىل بەھرى. شۇڭا بۇنىڭ خىللىرىمۇ كوپ. شۇلاردىن ئىككى خىلىنى تونۇشتۇرىمىز. بىر خىلى "رەمەل مۇسەممەن سۇدۇر" ("باشلانمىسى سەككىزلىك رەمەل") يەنى مىسرانىڭ بىرىنچى بولۇگى 4 بوغۇملۇقتىن 2 تۇراق، ئىككىنچى بولۇگى 7 بوغۇملۇق (3-تۇراق 4 بوغۇم، 4-تۇراق 3 بوغۇم) بولۇپ كېلىدىغان 15 بوغۇملۇق ۋەزىن. بۇنىڭ تەپئىلى:

پائىلاتۇن پائىلاتۇن پائىلاتۇن پائىلۇن

ياكى:

پائىلاتۇن پەئەلاتۇن پەئەلاتۇن پەئەلان.

مىسال:

---

① لۇتفى — 15-ئەسىردە ئوتكەن ئۇيغۇر شائىرى.

جەڭگە ئاتلاندى قىزىل سەپ يىڭى پەرمان ئالدىدا.
شۇم نىيەت ياۋ چاغلىماستىن مۇشتنى ئاتقان ئالدىدا.
ئاقىۋەت رەسۋاسى چىقتى گۆرزى-بازغان ئالدىدا.

(تېيىپجان ئېلىيوپ)

رەمەلنىڭ ئىككىنچى بىر خىلى "رەمەل مۇسەممەن سالىم" ("مۇكەممەل سەككىزلىك رەمەل") يەنى مىسراسى 8 بوغۇملۇق ئىككى بولەكتىن (ھەر بولۇگى 4 بوغۇملۇق 2 تۇراقتىن) تەركىپ تاپقان 16 بوغۇملۇق بەھرى، بۇنىڭ ھەر بىر تۇراقلىرى تولۇق سوزۇلۇپ جاراڭلىق ئوقۇلىدۇ. تەپئىلى:

مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن،

ياكى:

پائىلاتۇن پائىلاتۇن پائىلاتۇن پائىلاتۇن.

مىسال:

زىمىستان كورمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس،
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

(خەلق بېيىتى)

كۆرەش دۇنياسىدا ھەر چوڭ كۆرەشكە بىز ھامان تەييار،
جاپالىق بولسىمۇ يىللار چوقۇم ئىقبالىمىز پارلاق.

(تېيىپجان ئېلىيوپ)

بەھرى مۇقتەزەپ

"مۇقتەزەپ"نىڭ لۇغەت مەنىسى "دەرھال توقۇش، ئىغىزغا ئەپلىشىپ بېرىش، راۋان" دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ۋەزىننىڭ كەڭ-رەك ئىشلىتىلىدىغان بىر خىلى. "بەھرى مۇقتەزەپ مۇسەممەن مەتۋى" ("سەككىزگە قاتلىنىشىدىغان راۋان بەھرى") يەنى تىلغا ئەپلىشىپ بېرىدىغان ۋە ئىككىنچى بولۇگى سەككىزلىك بولۇپ كېلىدىغان بەھرى. ئۇنىڭدا مىسرانىڭ بىرىنچى بولۇگى 7 بوغۇم (ھەر ئىككى تۇراق 4 بوغۇمدىن) بولۇپ، 15 بوغۇمدىن تەركىپ تاپىدۇ. ("رەمەل مۇسەممەن سودۇر"نىڭ ئەكسىچە) بۇنىڭ تەپئىلى:

پائىلات مۇپتەئەلۇن مۇپتەئەلۇن مۇپتەئەلۇن،

مىسال:

تاغمۇ تاغلاردىن ئېگىز ئايغىر بۇلاقنىڭ تاغلىرى،
ئۈستىندە قار ياتادۇر ئاستىندا باغلىرى.

(خەلق بېيىتى)

بىر ئۇلۇغ قىزىل قوشۇن جەڭگاھقا كىردى ئات سېلىپ،
ئۆرلىدى مەنزىل تامان ھېچ توختىماي دولقۇن يېرىپ.
(ئابلىز ھوشۇر)

بەھرى رەجەز

"رەجەز"نىڭ لۇغەت مەنىسى "شېئىر ئېيتىش، كۈيلەش" دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ قىسقا-قىسقا، ئۇلاپ، تېز ئوقۇلىدىغان ئۇزۇن بەھر. بۇ ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى "رەجەز مۇسەممەن سالىم" ("مۇكەممەل سەككىزلىك كۈيلەش")، بۇنىڭ تەپئىلى 4 مۇستەپئەلۇن؛ يەنە بىر خىلى "رەجەز مۇسەممەن مەتۋى" ("قاتلىنىدىغان ياكى ئاچ ئوقۇلىدىغان سەككىزلىك كۈيلەش")، بۇنىڭ تەپئىلى 4 مۇپتەئەلۇن ياكى 2 قات مۇپتەئەلۇن مەفائىلۇن. ھەر ئىككى خىل شەكلىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى شۇكى، سوزلەر تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار قىسقا بولۇپ، ئوقۇلغاندا تۇراقلاردا كوپ توختالماي ئوقۇلىدۇ؛ ھەر مىسرا 4 بوغۇملۇقتىن 4 تۇراقلىق بولىدۇ. مىسال:

بىر كۇن مېنى ئۇتقا سېلىپ مەجنۇن شىئار ئولتۇرگۇسى،
ئۇسرۇك چىقىپ جەۋلان قىلىپ دىۋانىۋار ئولتۇرگۇسى.
(ناۋايى)

ئەمدى "بەھرى قەسىر" يەنى قىسقا بەھرىلەر بىلەن تونۇ-

شۇپ چىقايلى:

بەھرى مۇتە قارىب

"مۇتەقارىب"نىڭ لۇغەت مەنىسى "ئەپلىك، ئاسان" دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرنىڭمۇ بىرقانچە خىللىرى بار.

بىر خىلى، "بەھرى مۇتەقارىب ئەسرەم ۋەقسۇر" ("قىسقا- كەمتۈك، ئەپچىل بەھر"). بۇ بەھر ئۇيغۇر خەلق قوشاق- لىرىنىڭ ۋەزنىگە ئوخشاش، ھەر مىسراسى 7 بوغۇمدىن (بىرىنچى بولۇگى 4 بوغۇم، ئىككىنچى بولۇگى 3 بوغۇمدىن) تۈزۈلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

پائى پەئەلۇن پائى پەئۇل

مىسال:

گۈل تېرىدۇق گۈلزارغا،
بىپىجىك گۈلى — مېيخۇادىن.
پارتىيىمىز چىقاردى،
بىزنى راسا پۇخادىن.

(خەلق قوشاقلىرى)

ئىككىنچى خىلى، "بەھرى مۇتەقارىب مۇسەددەس سالىم" ("مۇكەممەل ئالتىلىك ئەپچىل بەھر")، يەنى مىسرانىڭ

بىرىنچى بولۇگى 6 بوغۇم، ئىككىنچى بولۇگى 3 بوغۇم بولۇپ، كېلىدىغان (3 تۇراقلىق 9 بوغۇملۇق) ۋەزىن. بۇنىڭدا بىرىنچى بولەك (2-تۇراق) توختاپ تىنىپ ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭ تەپسىلى:

مۇپتە ئەلۇن پەئۇل پە ئۇلۇن.

مىسال:

جاكالانغاچ پەنگە ئازاتلىق،
كوكۇل يايراپ، دىللار سۆيۈندى.
بىز سېغىنغان نۇرلۇق ئىستىقبال،
كوزلىرىمگە كۈلۈپ كورۈندى.
(نۇرمۇھەممەت ئىمىن)

بەھرى سەرى

"سەرى"نىڭ لۇغەت مەنىسى "تېز، چاپسان" دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ خىللىرى كوپ. بىر خىلى "بەھرى سەرىئ مەقتۇئ" ("تېز ئۈزۈك بەھرى") يەنى مىسرادىكى سوزلەر ۋەزنى ئېتىۋارى بىلەن ئۈزۈپ كېسىپ، تېز ئوقۇلىدۇ. بۇ خىل بەھرىدە مىسرا 11 بوغۇمدىن تەركىپ تاپىدۇ. 3 تۇراقتا بولۇنۇپ، 1—2-تۇراقلار 4 بوغۇمدىن، 3-تۇراق 3 بوغۇم بولىدۇ. بۇنىڭ تەپسىلى:

مۇستەپئەلۇن مۇپتەئەلۇن فائىلان.

مىسال:

ئەچچە كۆنـدۈز كورمەدىم يارىم سىـنى،
سەنمۇ ھەم ياد ئەتمەدىڭ ھەرگىز مېنى.
(گۇمنام)

بەھرى قەرىب
"قەرىپ"نىڭ مەنىسى "يېقىن، تۇققان" دىگەنـلىك بولـدۇ. بۇ بەھرنىڭ بىر خىلى "بەھرى قەرىـب مۇسەددەس مەكـفۇف" ("قولغا يېقىن ئالتىلىك بەھرى") "بەھرى مۇتەقارىـب"قا يېقىن كېلىدىغان ۋە دەرھال قولغا چىقىدىغان بەھرى. بۇنىڭدا مىسرا 8 بوغۇمدىن تەركىپ تاپىدۇ. تەپئىلى:

مەفائىـل پائىـلان مەپئۇل

مىـسال:

ئەجەپ ئوبـدان زامان بولغاچ،
جېـمى ئەل-يۇرت خـوشال ئەمـدى.

مۇقامدىن يېڭى كۈي باشلاپ،
ئېلىپ سازىڭنى چال ئەمدى.

(ئابلىز نازىرى)

بەھرى خەفىق

"خەفىق"نىڭ لۇغەت مەنىسى "شىلدىرلايدىغان ياكى ئۇراغان" دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ چاچما بەھرىدۇر. بۇنىڭدا مىسرا 10 بوغۇمدىن تەركىپ تاپىدۇ، سوزلەرنىڭ بوغۇملىرى چېچىلىپ ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

پائەلان مەپائەلەن مەپئۇلەن

مىسال:

قان بولدى كوڭۇل پىراقى بىرلە،
كويدى جانىم ئىشتىياقى بىرلە.
ئىشقىدا قارا باشىم ئاقاردى،
بىر باقمادى كوز قاراقى بىرلە.

(ئاتايى①)

① ئاتايى — 15 - ئەسىردە ئوتكەن ئۇيغۇر شائىرى.

بەھرى مۇزارىئ

"مۇزارىئ"نىڭ لۇغەت مەنىسى "ئوخشاپ كېتىدىغان، بوي سۇنىدىغان" دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ بىرقانچە خىلى بار، ئۇلاردىن بىرى بەھرى مۇزارىئ مۇسەممەن مەكفۇن مەقسۇر" ("سەككىزلىككە ئوخشاپ كېتىدىغان قولغا ئەپلىك قىسقا بەھرى"). بۇنىڭدا مىسرا 12 بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ. تەپئىلى:

"مەپائىل پائىلات مەپائىل پائىلات"

بولۇپ كەلسە، ھەممە تۇراقلار 3 بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ؛ ئەگەر بۇ بەھرىنىڭ مۇسەببەغ (تولۇق، توق) تۈرى بويىچە تەپئىلى "مەپئۇل پائىلاتۇن مەپئۇل پائىلاتۇن" بولۇپ كەلسە، 2-ۋە 4-تۇراقلار 4 بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ. ھەر ئىككىلا شەكىلدە مىسرانىڭ ھەر بىر بولۇگى 6 بوغۇمدىن كېلىدۇ. لېكىن بۇ ئىسمى-جىسمىغا مۇۋاپىق باشقا بەھرىلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان بەھرى بولغىنى ئۈچۈن، ئادەتتە، "بەھرى رەمەل مۇسەددەس سالىم" ("رەمەلنىڭ مۇكەممەل ئالتىلىك بەھرى")نىڭ تەپئىلى (پائىلاتۇن پائىلاتۇن پائىلاتۇن) بىلەن يازىسىمۇ بولىدۇ، بۇ شەكىلدە مىسرا 4 بوغۇملۇق 3 تۇراق بولۇپ تۈزۈلىدۇ. مىسال:

تاڭ قۇياشى كۆلۈپ پارلاق نۇرلىرىنى
چاچقىنىدا ئۇي ئىچىدە رۇجەكلەردىن.

ئۇچار قۇشلار ۋىچىرلىشىپ قانات قىقىپ،
شۇڭغىغاندا كوك ھاۋاغا ئۇچەكلەردىن.

(نەيىم يۇسۇپ)

ئومۇمەن ئەندىزىلىك شېئىرلاردا، مىسرالارنىڭ بوغۇملىرى مەلۇم سان بىلەن چەكلىنىدۇ. ئادەتتە بىر مىسرا (شېئىرنىڭ ۋەزنىگە قاراپ) 7 بوغۇمدىن 16 بوغۇمغىچە بولىدۇ. خەلق ئاممىسى يارىتىدىغان خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەزى شەكىللىرى ئالماش يولى بىلەن بىرىنچى مىسراسى 8، ئىككىنچى مىسراسى 7 بوغۇمدىن تۈزۈلۈپ 4 مىسرا بىلەن شەكىللەنگەن.

شەكىل جەھەتتىن تەكشى-رەتلىك، مۇناسىپ ۋەزىن بىلەن يېزىلغان شېئىرنى ئوقۇغاندا ئاھاڭلارنىڭ تاكتى تەگمۈك بولۇپ چىقىدۇ (بولۇپمۇ غەزەللەر ۋە خەلق بېيىتلىرىدا).

تۇراق شېئىر ئارىلىغىدىكى قانۇنىيەتلىك توختاش (پائۇزا) دېمەكتۇر. بۇمۇ شېئىردا ئاھاڭدارلىق ۋە ساداداشلىق تۇيغۇ-سىنى ھاسىل قىلىدىغان بىر ئامىل. بارماق ۋەزنىدە (زامانىۋى ئۇسلۇپتىكى شېئىردا) كوپىنچە، سوز-ئىبارىلەرنىڭ مەنىسىنى ئولچەم قىلىش تۇراقنىڭ پىرىنسىپى. نەزمىلىك شېئىرلاردا بولسا ۋەزىن ئېتىۋارى بىلەن سوز بوغۇملارغا پارچىلىنىپ، تۇراقتا بوغۇملار ئولچەم قىلىنىدۇ. بارماق ۋەزنىدىكى شېئىرلاردا كىشىلەر، كوپىنچە، بىر سوز ياكى سوز بىرىكمىسىنى بىر چېگرا قىلىپ، ئادەتتىكى گەپلىشىشنىڭ تەبىي پاكىتلىرى بويىچە تۇراقتا

ئايرىيدۇ. نەزمىلىك شېئىرلاردا بولسا، قوللىنىلغان بەھرىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە تۇراقلار ئايرىلمىسا، ۋەزىنگە چۈشمەيدۇ. مەسىلەن:

مەندە (قىزىل) يۈرەك بار،
مەڭگۈ (تالماس) بىلەك بار،
بەخت (ئىمىزگە) ئۈمۈرلۈك،
پارتىيە(يىدەك) يولەك بار.

2. قاپىيە

شېئىر ئىجادىيىتىدە بەدىي شەكىلنىڭ ئىككىنچى بىر شەرتى — قاپىيە. بۇ خەلقارا ئاتالغۇدا "رىفىم" دېيىلىدۇ. بۇ سۆز گرېكچە "رختىنخموس"(" ئاھاڭداشلىق") دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. مىسرانىڭ ئاخىرقى سۆزى ئىككىنچى بىر مىسرانىڭ ئاخىرقى سۆزى بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ كەلسە، شۇ قاپىيە بولىدۇ.

قاپىيە شېئىرىي ئەسەرنىڭ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى. قاپىيىنىڭ 3 رولى بار: 1) سۆزلەردە مۇناسىپ ئاھاڭداشلىق پەيدا قىلىپ، تىلنى تەسىرلىنەرلىك، جاراڭلىق ۋە مۇزىكىلىق گۈزەللىككە ئىگە قىلىدۇ؛ شېئىرىي ئەسەرنىڭ رىتىملىق ھىسسىياتىنى كۈچەيتىدۇ؛ ئاڭلىنىش جەھەتتىن گۈزەللىك تۇيغۇسى پەيدا قىلىدۇ. 2) كۆيلەشكە، دېكلاماتسىيە قىلىشقا، يادلاشقا ئاسانلىق تۇغدۇرىدۇ. 3) شېئىرىي تىلنى، شېئىردىكى

ئالۇ ـ تۈيغۇنى تەسىرلەندۈرەرلىك ئىپادىلەپ بېرىش پاساھىتىگە ئىگە قىلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن شېھىر ئوقۇغۇچىلاردا ئىچكى ئورتاق سادا پەيدا قىلىدۇ.

ھازىرغىچە ئىجات قىلىنغان شېئىرلاردىكى قاپىيىلەر كوپىنچە، بوغۇملار تەركىۋىدىكى سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە توق قاپىيە، ئاچ قاپىيە دەپ ئىككى تۈركۈمگە بولۇنىدۇ. مىسرانىڭ ئاھاڭدارلىغىنى ئاشۇرۇش ۋە پىكرنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، بۇ ئىككى تۈركۈم ئاساسىدا يەنە قوش قاپىيە ياكى رادىف، ئىچكى قاپىيە دەپ تۈرلىنىدۇ: تاللانغان ۋەزىن تەلىۋىگە ۋە تەپەككۇرنىڭ بەدىي ئېھتىياجىغا بېقىپ، ئۈزچىل قاپىيە، ئالماش قاپىيە دەپ ئايرىلىدۇ. ھەرقانداق قاپىيىلەر ئاساسى ئىدىيىنى گەۋدىلەندۈرگۈچ تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ئۈزۈن ياكى قىسقا، مۇرەككەپ ياكى ئىنچام بولۇشىغا قاراپ كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە دەپ پەرقلىنىدۇ.

توق قاپىيە

توق قاپىيە ــ تويۇنغان قاپىيە، يەنى سېمىز قاپىيىدۇر. تىلدا تەلەپپۇز قىلىش ئورنى ۋە ئۇسۇلى ئوخشاش بولغان تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن قاپىيە توق قاپىيە بولىدۇ، يەنى بىر بوغۇملۇق قاپىيە (سوز) باشتىن ـ ئاخىر بىر خىل سوزۇق تاۋۇشتىن

تەركىپ تاپقان ۋە ئاخىرىدا بىر خىل ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن كەلگەن بولسا، بۇ توق قاپىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن: گاز، ساز، دەز، بەز، ئىز، بىز، ئوز، بوز، ئۈز، توز، بوز، كوز، كۆز، تۆز (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە "ئې" سوزۇق تاۋۇشى كەلمەيدۇ).

بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلار (ئۇ، ئو، ئۆ، ئۈ، ئې، ئە، ئا) تىل ئورنى جەھەتتىن ئارقا سوزۇق، ئالدى سوزۇق، ئارا سوزۇق دەپ بۆلۈنگەنلىكى ئۈچۈن، ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن سۆزلەر بىلەن ئالدى ياكى ئارا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن سۆزلەر توق قاپىيە بولالمايدۇ. سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ ھالىتى بويىچە يەنە پەرقلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ئارقا سوزۇق "ئو، ئۇ" تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بوغۇم بىلەن ئالدى سوزۇق "ئۆ(ɵ)، ئۈ(ü)" تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بوغۇم بىر بىرىگە توق قاپىيە بولالمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلاردىمۇ ئۇزلىرىنىڭ جۈپلۈك تاۋۇشلىرى بىلەنلا ئاساسەن توق قاپىيىداش بوغۇم بولالايدۇ. مەسىلەن:

ب ــ پ، د ــ ت، س ــ ز، چ ــ ش، ن ــ ڭ، ق ــ غ، ك ــ گ، ج ــ ژ.

ئىككى بوغۇملۇق قاپىيىلەردە، بىرىنچى بوغۇملىرى بىر خىل سوزۇق تاۋۇشلار ياكى ئۇزلىرىگە تۈركۈمداش (جۈپلۈك) تاۋۇشلار ئارقىلىق تۈزۈلۈپ ۋە ئاخىرى بىر خىل ئۈزۈك

تاۋۇش بىلەن ئاياقلىشىپ، ئاخىرقى بوغۇملىرى پۈتۈنلەي بىر خىل كەلگەن بولسا، ئۇ مۇكەممەل توق قاپىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن: ئادا-سادا، ئالغان-قالغان، كەچتى-ئىچتى، ئاتقان-ساتقان، ئاتتى-ياتتى، چاقماق-توقماق، ئۇلۇغ-تولۇق.

كوپ بوغۇملۇق قاپىيىلەردە ئاخىرقى بوغۇم بىرخىل جۈپلۈك تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولسىلا (بىرىنچى، ئىككىنچى بوغۇملىرى قانداق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەنلىكىدىن قەتئىي نەزەر)، توق قاپىيە ھېساپلىنىدۇ. مەسىلەن: باھار، ئىپتىخار، زۈلپىقار، نىگار، يادىكار، ئىنكار.

بەزىدە ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىر خىل كەلگەنلىكى ئاساس قىلىنىپ، توق قاپىيە ھېساپلىنىدۇ. مەسىلەن: ھاۋا، سادا، ئادا، جۇدا، ئاشنا، ئانا.

لېكىن، ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلغاندا، بۇلار تويۇنغان قاپىيە بولالمايدۇ. پەقەت ئۈچىنچى ئورۇندىكى توق قاپىيە ھېساپلىنىدۇ. بەزىدە ئاخىرقى بوغۇمى تەركىۋىدە "ئان" ياكى "ئەن" كەلگىنىگە قاراپمۇ توق قاپىيە ھېساپلىنىدۇ. مەسىلەن: گۈلىستان، خەندان، چەندان، ۋەتەن، چىمەن.

بۇنداق قاپىيىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئورۇن-چاغ كېلىش قوشۇمچىسى "دە، دا" قوشۇلۇپ كەلسە، مۇكەممەل توق قاپىيىگە ئايلىنىدۇ.

بولۇپمۇ ئەندىزىلىك (ئارۇز ۋەزنىدىكى) شېئىرلارنىڭ بىرىنچى مىسراسىدا ھەل قىلغۇچ بوغۇمى ئۈچۈق بوغۇم ياكى

يىپىق بوغۇم بىلەن كەلگەن قاپىيە تاللانغان بولسا، قاپىيە كېلىدىغان باشقا مىسرالاردىمۇ شۇنداق ئوچۇق بوغۇم ياكى يىپىق بوغۇملۇق قاپىيىلەرنى قوللىنىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

قاپىيە بولۇپ كەلگەن كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ دەسلەپكى بوغۇملىرىدا مەيلى تىل ئارقا ياكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى كەلسۇن، ئىشقىلىپ ئاخىرقى بوغۇمى ئىزچىل ھالدا بىر خىل تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولسا، ئۇنىمۇ توق قاپىيە ھىساپلاشقا بولىدۇ.

ئاچ قاپىيە

ئاچ قاپىيە ئورۇق قاپىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئوخشاش بولمىسا، ياكى جۇپلۇك تاۋۇش بولمىسا، ئۇ ئاچ قاپىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن: كەلدى-كەتتى، سەزدى-تولدى، ئاتاپ-ساناپ، بۇگۇن-ئۇچۇن، ئېرىق-ئېچىق، پەلۋان-قەھرىمان.

چۇنكى بۇنداق سوزلەردە، سوزۇق تاۋۇشلار ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن قاپىيىنىڭ ئاچ-توقلۇغىنى بەلگىلەيدىغان ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار ئوخشاش ئەمەس ياكى ھېچبولمىغاندا جۇپلۇك تاۋۇش ئەمەس.

مەنا ئېتىۋارى بىلەن ئايرىم مىسرالاردا ئاچ قاپىيىنى قوللە-

نىشقىمۇ بولىدۇ.

توق قاپىيە بىلەن ئاچ قاپىيە تومۇ قاپىيە ۋە ئىنچىكە قاپىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز ۋە بۇرۇن بوشلۇقلىرىنىڭ سادا چىقىرىش ھالىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، تاۋۇشلارنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولىدۇ.

"توم-ئىنچىكە" دېمەكلىك، قاپىيەلەرنىڭ سادالىق دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئېغىز يوغانراق ئېچىلىپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇرۇن بوشلۇغىدىمۇ سادا پەيدا قىلغان قاپىيەلەرنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى كۈچلۈكرەك بولىدۇ. مەسىلەن:

ئان، ئاڭ، دا، را، غا، ئەن، دە دېگەندەك دىماق ياكى تىل ئارقا ياكى ئۇچى تىترەك ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن قاپىيەلەردە، بوغۇمنىڭ مەركىزىي تاۋۇشى "ئا" ياكى "ئە" بولۇپ ئېغىز يوغان ياكى كەڭ ئېچىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، ئاندىن دىماق تاۋۇشى "ن، ڭ" تىل ئارقا ۋە بوغۇز تاۋۇشى "د، غ" ھەم تىل ئۇچى كەينى يوگىلىپ تىترەپ چىقىدىغان "ر" تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، بۇ تاۋۇشلار ئېغىزغا تولۇپ چىقىدۇ ياكى دىماقتا ۋە تاڭلايدا تەڭلا سادا پەيدا قىلىدۇ. بۇنداق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قاپىيە جاراڭلىق يەنى توم قاپىيە دېيىلىدۇ. ئەكسىچە، تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز كىچىكرەك ئېچىلىپ، بۇرۇن ياكى ئېغىز بوشلۇغىدا سادا پەيدا قىلمايدىغان

قاپىيلەرنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى ئاجىزراق بولىدۇ. مەسىلەن: "ئى" ياكى "ئې"، "ئو" ياكى "ئۇ" بىلەن تىل ئۇچى ياكى يېنى ئۈزۈك تاۋۇشلىرى "ل، ك، پ، گ، ر، ق، غ ..."لار قوشۇلۇپ كەلگەن قاپىيىلەرنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى ئاجىزراق بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق قاپىيە ئىنچىكە قاپىيە دېيىلىدۇ.

قوش قاپىيە ياكى رادىف

مىسرانىڭ ئاخىرقى ئىككى سوزى كېيىنكى قاپىيە چۈشكەن مىسرالارنىڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ ئاخىرقى ئىككى سوزى بىلەن قاپىيىداش كەلسە، قوش قاپىيە بولىدۇ. بۇنىڭدا ئاخىرقى سوز قاپىيىداش بولغان مىسرالاردا باشتىن-ئاخىرغىچە تەكرارلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئۆزگىچىل تەكرارلىنىپ كەلگەن سوز رادىف دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىسال:

جەڭگە ئاتلاندى قىزىل سەپ
يېڭى پەرمان ئالدىدا،
شۇم نىيەت ياۋ چاغلىماستىن
مۇشتىنى ئاتقان ئالدىدا،
ئاقىۋەت رەسۋاسى چىقتى
گۈرزى-بازغان ئالدىدا.
(تېيىپجان ئېلىيوپ)

ئىزچىل قاپىيە ۋە ئالماش قاپىيە

بىر پارچە شېئىردا، قاپىيە قىلىنغان سوزلەر باشتىن-ئاخىر-غىچە بىر خىل ياكى جۈپلۈك تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولسا، ئىزچىل قاپىيە دېيىلىدۇ. ئىزچىل قاپىيە كوپىنچە قىسقىراق شېئىرلاردا قوللىنىلىدۇ. چۈنكى، ئۇزۇن شېئىرلاردا، شېئىرنى باشتىن-ئاخىرغىچە بىر خىل تۈزۈلۈشتىكى قاپىيىدە چىقىرىش تەس، ئەگەر ئۇزۇن شېئىرلاردا ئىزچىل قاپىيە قوللىنىلىپ قالسا، قاپىيە قوغلىشىش بولۇپ قالىدۇ-دە، تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر بوغۇلۇپ قېلىش، ھەتتا دىمەكچى بولغان مەنىنى ئېنىق ئاڭلى-تالماي قېلىشتەك كەمچىلىكلەر يۈز بېرىدۇ. شۇڭا ئۇزۇن شېئىرلاردا ئالماش قاپىيە ئىشلىتىلگىنى تۈزۈك. ئالماش قاپىيە ھەر خىل قاپىيە يەنى تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ئەركىن بايان قىلىنىشى ئۈچۈن شېئىرنىڭ ۋەزنىگە مۇناسىپ ھالدا بېيىت ياكى بەنتلەردە يوتكىلىپ بارىدىغان قاپىيە. مىسال:

ئەجەپمۇ يايرىدى كوڭلۇم
ۋەتەن نۇرغا چومۇلگەندە،
خوشال سايراپ تۇمەن بۇلبۇل
قىزىلگۇل-لەيلى كۇلگەندە.
بولۇپ بۇلبۇلغا جۇر-تەڭداش

ئازات ناخشامنى ياڭراتتىم،
قارا قۇزغۇن چۇشۇپ تورغا
ئۇلۇغ يانغىندا كويگەندە.
(مەمتىلى زۇنۇن)

ئالماش قاپىيە ئۇچۇن مىسال:
تارقىلىپ جۇدۇن-چاپقۇن
زەپ ئىللىق باھار كەلدى.
بەھۇزۇر نەپەس ئالدۇق
ۋەتەننىڭ ھاۋاسىدىن.
كوئىنلۇن لىباس كەيدى
قىپ-قىزىل چىچەكلەردىن،
ياراتتۇق گۈزەل داستان
زەپەرلەر ناۋاسىدىن
(ئابدۇرۇسۇل ئۇمەر)

ئىچكى قاپىيە

ئادەتتە ۋەزنى ۋە مىسرالىرى ئۇزۇنراق شېئىرلاردا مىسرا بولۇنۇپ ئوقۇلىدىغان جايدىكى سوزلەرنىڭ ئاھاڭداش بولۇپ كېلىشى ئىچكى قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى كىلاسسىك شائىرلار ۋەزنى قىسقىراق ۋە مىسرالىرى ئىخچامراق شېئىرلاردىمۇ ئىچكى

قاپىيە قوللانغان، بۇنىڭدا شائىر سوزگە باي، تەسەۋۋۇردا يېتىلگەن بولۇشى كېرەك. بولمىسا، مەنا بىلەن كارى بولماسلىق سوزلەرنىڭ ئاھاڭداشلىقىغا ياكى ئىچكى قاپىيىلىك قىلىشقا بېرىلىپ كېتىش، مىسرالار قاپىيىداش سوزلەرنىڭ تىزمىسى بولۇپ قېلىشتەك كەمچىلىكلەر يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

دىلرەبالىق، مېھرىبانلىق
خۇش زەبانلىقلارمىدۇر،
دىلنەۋازلىق، قەدىردانلىق
بەد گۇمانلىقلارمىدۇر.

(گۇمنام)

كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە

بوغۇملارنى تۈزۈشكە كوپرەك قاتنىشىدىغان تاۋۇشلارغا ۋە ئادەتتە كوپرەك ئىشلىتىلىدىغان بوغۇملارغا قاراپ قاپىيە كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە دەپ بولۇنىدۇ. تىل ئادىتىدە بوغۇم تۈزۈشكە كوپرەك قاتنىشىدىغان تاۋۇشلاردىن تەركىپ تاپقان قاپىيە كەڭ قاپىيە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغىنى تار قاپىيە بولىدۇ. يەنى كەڭ قاپىيە—كەڭ كولەمدە ئىشلىتىلىدىغان قاپىيە؛ تار قاپىيە—ئىشلىتىلىش دائىرىسى تارراق بولغان قاپىيە. ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم تۈزۈشكە ئەڭ كوپ قاتنىشىدىغان

سوزۇق تاۋۇشلار: ئا، ئە، ئۇ، ئى؛ ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن د، خ، ل، م، ن، پ، ر، س، ت، ي، ز، غ، ق؛ ئازراق ئىشلىتىلىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار: ئو، ئۆ، ئې، ئۈ: ئۈزۈك تاۋۇشلار: ب، گ، ج، ك، چ، ۋ، ش، ھ، ژ، مۇمكىن بولسا، بۇ ھەقتە ئايرىم بىر جەدۋەل تۈزۈۋالسا، كۆپ ئوڭايلىق تۇغۇلىدۇ.

قاپپىلەر كەڭ ۋە تار بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، قەلەم تەۋرىتىشتىن ئاۋال، يېزىلىدىغان شېئىرنىڭ ھەجمىگە، ۋەزىن شەكلىگە ۋە ئادەتتە كۆپ ئىشلىنىدىغان سۆز-ئىبارىلەرگە قاراپ، مۇمكىن قەدەر كەڭ قاپپىلەرنى تاللىۋېلىش كېرەك. چۈنكى، شۇنداق قىلغاندا قاپپىيە كەلتۈرۈشتە قىينالماي، كەڭ-كۆشادە يازغىلى بولىدۇ. ئەگەر تار قاپپىيە تاللىنىپ قالسا، قاپپىيە چەكلىمىسى بىلەن پۇت-قول چۈشۈلۈپ قالىدۇ-دە، مەنانى چوڭقۇر ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ. يېزىش ئەمەلىيىتىدە، شېئىرنىڭ قاپپىيىسىنى بەلگىلەيدىغىنى كۆپىنچە ھالقىلىق سۆز-ئىبارىلەردۇر؛ قاپپىيىنىڭ كەڭ ياكى تار بولۇشى پەقەت قاپپىيە تاللاش ۋاقتىدا ئويلىنىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى.

قاپپىيە تاللاشتا مۇنداق ئىككى جەھەتنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك: بىرىنچىدىن، ئىپادىلەنمەكچى بولغان مەزمۇن ۋە ھېسسىيات كۆتۈرەڭگۈ، مەردانە سۆزلەرنى تەلەپ قىلامدۇ ياكى ئەگىمە، نازۇك ۋە تەمكىن سۆزلەر بىلەن تەسۋىرلەشنى تەلەپ قىلامدۇ؟ ئىككىنچىدىن، يېزىشقا تاللانغان شەكىل ئۇزۇنمۇ-قىسقىمۇ؟ باشتىن-ئاياغقىچە بىر خىل قاپپىيە ئىزچىللاشامدۇ

ياكى بېيت ـ بەنتلەردە قاپىيە ئالمىشامدۇ؟ ئەنە شۇنىڭغا قاراپ كەڭ ياكى تار قاپىيىنى ياكى بولمىسا توق ياكى ئاچ قاپىيىنى قوللانسا بولىدۇ (كوپىنچە شائىرلاردا "قاپىيە لۇغىتى" بولىدۇ).

مىسرا، بېيت، بەنت

مىسرا ئەسلى ئەرەپچىدە (شېئىرنىڭ) يېرىم قۇرى ياكى يېرىم جۈملىسى دېگەنلىك بولاتتى. لېكىن ھازىرقى ئىستىمال مەنىسىدە شېئىرنىڭ بىر جۈملىسى ئادەتتە بىر مىسرا ھېساپلىنىدۇ. مىسرا خەلقارا ئاتالغۇدا "stih" دېيىلىدۇ. بۇ گىرېكچە sticchos (رەت، تەرتىپ، ئىنتىزام) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، يەنى مىسرا سۆزلەرنىڭ مۇنتىزىم بىر قاتارى دېگەنلىك بولىدۇ. گىراممatikىلىق قائىدە ۋە پىكىرنىڭ تەقەززاسى بىلەن گايىدا پۈتۈن بىر ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان پۈتۈن بىر جۈملە (كوپىنچە، زامانىۋى ئۇسلۇپتىكى شېئىرلاردا) ئىككى مىسرا قىلىپمۇ تۈزۈلىدۇ، مىسرادا جۈملىنىڭ گىراممatikىلىق قائىدىسىگە تولۇق رىئايە قىلىنىشى كېرەك. خۇددى ئادەتتىكى گەپلەردە ئىگە، خەۋەر ۋە تولدۇرغۇچىلار بولغىنىدەك، مىسرادىمۇ شۇ ئامىللار بولۇشى كېرەك، يەنى بىر مىسرا پۈتۈن بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان جۈملىدىن ئىبارەت بولسا، گىراممatikىلىق قائىدە بويىچە تۈزۈلگەن جۈملىدىكىدەك، جۈملىدىمۇ خەۋەرنى

بىلدۈرىدىغان بىر پېئىل بولۇشى لازىم، ئەگەر بىر مىسرادا ئىككى پېئىل كېلىپ قالسا، ئۇ مۇرەككەپ جۈملە شەكلىنى ئالىدۇ-دە، مىسرانىڭ بىر قىسمى قوشما جۈملىنىڭ بېقىندى جۈملىسى بولۇپ، يەنە بىر قىسمىدا كەلگەن پېئىل زامانلىق خەۋەرنى بىلدۈرىدۇ. يەنى مۇنداق ھاللاردا بىر پېئىلدا ئېپ، ئۇپ دىگەندەك ھالەت رەۋىشداشلىرى كەلگەن بولسا، ئىككىنچى پېئىل تى-دى، ئەس-ماس، سە-غا، كەن-گەن، قان-غان شەكلىدە ئېنىق زامانىنى بىلدۈرىدىغان خەۋەر بولۇپ كېلىشى كېرەك. ئاندىن باشقا، مىسرالاردا پەقەت بوغۇم تولدۇرۇش ئۈچۈنلا ئالماش سوزلەرنى كوپ ئىشلىتىش پاساھەتكە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

بېيىت ئەرەپچىدە بىر جۈملە دىگەنلىك بولىدۇ. لېكىن ئىستىمال مەنىسىدە، ئايرىم-ئايرىم مىسرالاردىن تەركىپ تېپىپ، بىر بىرىگە چىڭ باغلانغان ھالدا پۈتۈن بىر تەپەك-كۇرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدىغان ئىككى مىسرا بىر بېيىت بولىدۇ، كوپىنچە، ئەندىزىلىك شېئىرلاردا بېيىت ئاساس قىلى-نىدۇ. شۇڭا كىلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ سانى بېيىت بىلەن ھىساپلىنىدۇ.

بەند (بەنت) ئەسلىدە ماددا، بوغۇم، بايراقچە دىگەن مەنى-دىكى سوز. بۇنى خەلقارا ئاتالغۇدا "strofa" دەيدۇ. بۇ گىرىكچە stiophe (چوگىلەش، ئايلانما) يەنى پىكىرنىڭ بىر ئايلانمىسى. شېئىرنىڭ بىر بولۇگى دىگەنلىك بولىدۇ. ھازىر ئادەت تىلىدا كۇپلېت دەپ ئاتايدۇ، كۇپلېت فرانسۇزچە couple (تۇتام،

باغلام) سوزىدىن كېلىپ چىققان.

ئىككى ياكى بىرقانچە شېئىرىي قۇرلار بىرىكىپ، سىستېمىلىق قاپىيە ۋە ئومۇمىي ئىنتوناتسىيە بىلەن مەلۇم تەرتىپتە تەشكىل قىلىنسا، شۇ بەنت ياكى كۇپلېت بولىدۇ. دېمەك، بەنت ياكى كۇپلېت مەلۇم شەكىلدىكى ئۆزىگە خاس ئوبرازلىق ئىبارىلەر، ئىنتوناتسىيىلىك سىنتاكسىسلىق شېئىرىي جۈملىلەرنىڭ بىرىكمىسى. پۈتۈن بىر پارچە شېئىردا ئاساسىي ئىدىيە گەۋدىلەنگەن بولسا، بەنت ياكى كۇپلېتلاردا شۇ ئاساسىي ئىدىيىگە ياندىشىدىغان ئۇقۇملار ياكى ئاساسىي ئىدىيىنىڭ مۇشۇ گەۋدىسىنىڭ ئەزالىرى ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا بۇنى ئاساسىي ئىدىيىنىڭ بەدىي ئۆگىلىرى دېسەكمۇ بولىدۇ. كۇپلېتلاردا مىسرا سانى 2، 3، 4، 5، 6، 7، 8 بولىدۇ. شېئىر قايسى شەكىلدە يېزىلغان بولسا، شۇ شەكىلنىڭ تەلىۋى بويىچە، مىسرالارنىڭ سانى بەلگىلىنىدۇ. لېكىن كۇپلېت بىر بىرىگە مەنىۋى ئالاقىسى بولمىغان مىسرالارنىڭ تىزمىسى ئەمەس، كۇپلېت تەركىۋىدىكى مىسرالار بىر بىرىنى مەنا ۋە تەسۋىر جەھەتتىن تولۇقلىشى ياكى بىر بىرىنى تەقەززا قىلىشى لازىم.

ئاخىرىدا يەنە بەزى مەسىلىھەتلەرنى بەرمەكچىمىز.

شېئىر ئىجاتكارلىرى بارا-بارا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇپ يارىتىشى كېرەك، خاس ئۇسلۇپ ئاپتور تىلى (ئاپتورنىڭ ئۆزىگە خاس تىلى)، بەدىي ۋاستىلەردىن ئۆزگىچە پايدىلىنىش جەھەتلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. بىرەر شائىرنىڭ يازغان ئەسىرى ئۆز نامىنى

يازمىغان تەقدىردىمۇ شۇ كىشىنىڭ ئىككەنلىكى كىتاپخانىغا ئايان
بولالىسا، ئەنە شۇنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇپ دىسە بولىدۇ.
شائىر سوز ئۇستىسى، تىل ھۈنەرۋىنى بولغىنى ئۈچۈن،
ئىجادىيەتتە ئۆزىگە قورال بولغان تىلنىڭ گىرامماتىكىسى،
شېئىرىي ئىجادىيەتنىڭ تېخنىكىسى ھەققىدىكى ئىستېتىكا،
پىكىرنى توغرا ئىپادىلەشنى ئۆگىتىدىغان لوگىكا، شۇنداقلا شۇ
تىل ئىگىسى بولغان خەلقنىڭ تىل تارىخى، ئۆرپ-ئادەتلىرى،
ئەدىبىيات تارىخىنى ئۆگىنىشى كېرەك. خەلق تىلىدىن تەسۋىرىي
ئىبارىلەر، ساتىرا، ھەجۋى، يۇمۇر، ئوخشىتىش، مۇبالىغە
شەكىللىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا شائىرنىڭ
بەدىي ئىپادىلەش ئىقتىدارى ئاشىدۇ.
شېئىر ئاھاڭدارلىقى يۇقۇرى بەدىي ئەسەر بولغىنى ئۈچۈن،
ئىنتونىتسىينى ئىپادىلەش يوللىرىنى ئۆگىنىش كېرەك. بۇنىڭدا
فونىتىكا قائىدىلىرىنى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەڭكەش بولۇپ
چىقىش قانۇنىيەتلىرىنى، ئۇرغۇ قائىدىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش
تەلەپ قىلىنىدۇ. شېئىردا تەتۈر جۈملە تۈزگەندە مەنىسىگە بەك
دىققەت قىلىش، سوز-پىكىرلەرنىڭ تەكرار بولۇپ قېلىشىدىن
ساقلىنىش، قوپال بەدىۋى سوزلەرنى ئىشلىتىشتىن ئۆزىنى
تارتىش تەكىتلىنىدۇ.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلايلى

قۇمۇلنىڭ كونا قوشاقلىرى توغرىسىدا بەزىبىر تەسىراتلىرىم

تېيىپجان ئېلىيوۋ

لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كونا ئېغىز ئەدەبىيات بايلىقىغىمۇ جىق ۋەيرانچىلىق سالدى، جۈملىدىن كونا خەلق قوشاقلىرىنىڭ ھەممىسىنىلا سىرىق نەرسىگە، زەھەرلىك چوپكە چىقىرىۋەتتى، ئۇنى تەتقىق قىلىشقا يول قويمىدى. تېخىمۇ ئېچىنىشلىقى شۇكى، كىمكى بۇ بايلىقلارنى ئاسراش، قەدىرلەش ۋە ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش توغرىسىدا ئېغىز ئاچسا ياكى بىرەر كونا ناخشىنى ئېيتىپ قويسا، "كونىنى تىرىلدۈرگۈچى"، "بۇرژۇئىنى گەپتىن پايدىلىنىپ ھازىرقىغا دارتىپ ھۇجۇم قىلغۇچى" دىگەن ئاجايىپ-غارايىپ بەدناملارنى چاپلاپ، خالىغانچە كالتەكلىدى. بۇمۇ ئۇلارنىڭ پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش، ھوقۇق تارتىۋې-

لىش سوۋيېتستاننى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدىكى جىنايى قىلمىش-لىرىنىڭ بىر تەركىۋىي قىسمى.

لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" بىتچىت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى زەھەرلىرى تېخى تازىلىنىپ بولىمىدى. ھېلىغىچە كونا خەلق قوشاقلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىسى ئۈستىدە ۋە ئۇنىڭدىن ئۆگىنىش ھەققىدە گەپ ئېچىلسا، ئۇنىڭدىن ئەنسىرەپ ئۆزىنى قاچۇرىدىغان ئادەملەر ئاز ئەمەس.

لىن بياۋ، "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ۋە ئۇلارنىڭ قول چوماقلىرى ئېيتقاندەك، كونا خەلق قوشاقلىرىنىڭ ھەممىسىلا سېرىق نەرسىلەرمۇ؟ ھەممىسىلا زەھەرلىك چۆپمۇ؟ ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. سەپسەتىلەر گەرچە ئاجايىپ ئىنقىلاۋىي ئىبارىلەرگە ئورالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ماركسىزىم بىلەن قىلچە ئالاقىسى يوق. ئۇ تېپىك مېتافىزىكىلىق سەپسەتە. بۇ خىل سەپسەتىنى كونا خەلق قوشاقلىرىنىڭ مول ماتېرىيالى كەسكىن رەت قىلىدۇ.

پرولېتارىيات ئەدىبى مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىدۇ، ئۇنىڭغا تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىدىن قارايدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە قانداق نەرسە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئالدى بىلەن ئۇنى ئوبيېكتىپ ھالدا، ئەستايىدىل تەھلىل تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ مېغىزىنى قوبۇل قىلىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭ، بۇرۇن ئۆتكەن بارلىق پرولېتا-

رىيات داھىلىرىغا ئوخشاش، مەدىنى مىراسلارغا، جۈملىدىن خەلق قوشاقلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن، ئۇنى تەتقىق قىلغان، ئۆزىنىڭ شانلىق ئەسەرلىرىدە خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىنمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. ئۇ ئۆزىنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىدە خەلق قوشاقلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ شانلىق ئۈلگىسىنى ياراتقان، شۇنىڭدەك خەلق قوشاقلىرىنى تەتقىق قىلىشنى، ئۆگىنىشنى ئىزچىل تەكىتلەپ كەلگەن. بولۇپمۇ يولداش چېن يىغا شېئىرىيەت توغرىسىدا يازغان خېتىدە خەلق قوشاقلىرىغا ناھايىتى يۇكسەك باھا بېرىپ، ئۇنىڭدىن ئۆزۈق ئېلىشنى ئۇقتىلىق تەكىتلىگەن. يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ بۇ خېتى لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ قوشاقچىلىق گۇلزارىمىزغا سالغان بۇزغۇنچىلىقىدىن ئۇزۇل-كېسىل ھېساپ ئېلىپ، زەھەر ۋە تەسىرلىرىنى تەل-تۆكۈس تازىلاپ، كونا خەلق قوشاقلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، يېڭى شېئىرىيىتىمىزنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن كۈچلۈك ئىدىيىۋى قورال.

ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخى شۇنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، مەدىنى مىراسلار ئىچىدە ئۇزۇن تارىخىي جەريان داۋامىدا ئىجات قىلىنىپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا كۆچۈپ، بارغانسېرى بېيىپ بارغان ئېغىز ئەدەبىياتى، جۈملىدىن خەلق قوشاقلىرى بىردەكلا ساغلام بايلىق. ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ مەزمۇن ھەم بەدىي شەكىل جەھەتتىن ئاددى ئەمگەكچى خەلقنىڭ

تۇرمۇشىغا بەكرەك يېقىن. ئۇنىڭدا كوپرەك ئەمگەكچى خەلقىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى گەۋدىلەنگەن. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىدىيە-ھېسسىياتى قويۇق، شۇنداقلا، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىياسەتنامە بىلىم ئىلىمنىڭ سىرتىدا قالغان ئاددى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارىسىدا كەڭ تارالغان، بۇ ئۇنىڭ ئالدى بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز ئىجادىيىتى، ئۆز مەنىۋى بايلىقى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. قۇمۇل خەلق قوشاقلىرى بۇنىڭ ياخشى دەلىلى.

بىز مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلدا ئىجاد قىلىنغان «شىڭشىڭشىيا قوشاقلىرى»نى ئەسلەپ ئۆتەيلى. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەنزىرە، ھالەت، كۆيلەنگەن ئىدىيىلەردىن ئېزىلگەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش ئوبرازىنى ئېنىق كورىمىز. بۇ قوشاقلار قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ شەپقەتسىز ئالۋاڭ-سېلىقىغا تۇتۇلغان، زۇلۇم دەستىدىن يۈرەك-باغرى ئورتەنگەن يوقسۇللارنىڭ دەرت-ئەلەملىك شىكايىتى. ئۇنىڭدا زالىم شامەخسۇتقا، شۇنداقلا چىرىك فېوداللىق تۈزۈمگە قارشى غەزەپ-نەپرەت ئوتى يالقۇنجاپ تۇرىدۇ. بۇ تارىخنىڭ توغرا ئىنكاسى، ئۆز قىياپىتى. ئۇ ئۇزلىرىنىڭ ياۋۇز ھوكۇمرانلىقىنى ئەلنىڭ بەخت-سائادىتى دەپ ئاقلاپ كەلگەن فېودال ۋاڭلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىنىڭ جويلۇشلىرىگە، ساختا تارىخچىلىققا قارىتا ناھايىتى كۈچلۈك رەددىيە. بىز ئوتتۇرا ئەسىردە ئالۋاڭ-سېلىق تولىيەلمىگەنلىكى، زۇلۇمغا قارشىلىق كورسەتكەنلىكى ئۈچۈن ۋاڭلارنىڭ شەپقەتسىز ئەمرى بىلەن نوم-

باغداش قاتارلىق جايلارغا پالىنىپ، گۈناكار سۈپىتىدە ۋاڭلار ئۈچۈن ئىشلەپ ۋەيران بولغان دەرتمەنلەرنىڭ مۇنۇ ناخشىلىرىنى ئاڭلاپ باقايلى:

نوم دىمەڭلار، نوم دىمەڭلار،
نوم دىگەن زىندان ئىكەن.
يوللىرى قارغۇ تىكەن،
خەلقلىرى ئالۋاڭدىكەن.

زوركىنىڭ باشىغا چىقسام،
كورۈندى قۇمۇل باغلىرى.
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام،
سىرىلدى سەرۋەك تاغلىرى.

بۇ قوشاقلاردا ئۇتمۇشتىكى ئەمگەكچى ئەجداتلىرىمىزنىڭ زۇلۇم ئاسارىتىدىكى ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى ناھايىتى جانلىق ئەكس ئەتكەن. ئۇنىڭ ھەر بىر مىسراسىدىن زۇلۇم دەستىدە ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلغان دەرتمەنلەرنىڭ سەرسانلىق زارى يېغىپ تۇرىدۇ.

ئېزىلگەن، زۇلۇمغا قارشىلىق كورسەتكەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز ئەجادىيىتى بولغان بۇ خىل قوشاقلار ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچى ھوكۇمران سىنىپلارغا قارشى بىر خىل كۆرەش

ۋاستىسى ئىدى. زۇلۇمغا قارشى بۇ شىكايەتنامىلەر زۇلمەتلىك تۈزۈمگە قارشى غەزەپ ئوتىنى ياقىدۇ، يالقۇنجىتىدۇ، كۆرەشكە ئۈندەيدۇ. ئۇنى بۈگۈنكى ئەۋلاتلار ئاڭلىسا، ئۆز ئاتا-بوۋى-لىرىنىڭ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرىدىن خەۋەردار بولىدۇ، بۈگۈنكى بەختىيار ھاياتىنىڭ قەدرىگە تېخىمۇ يېتىدۇ، دەھشەت-لىك كونا ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تىرىلدۈرمەكچى بولغانلارغا قارشى كۆرەش ئىرادىسىنى كۈچەيتىدۇ. بۇنداق قوشاقلارنى ئەسلەشنى، ئېيتىشنى قانداقمۇ كونىنى تىرىلدۈرۈشكە ئۇرۇنۇش دېگىلى بولسۇن!

دەرۋەقە، كونا قوشاقلار ئىچىدە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتىنى ھىمايە قىلىدىغان، ئەمگەكچى خەلقنى خۇنۇكلەشتۈرىدىغان، ئۇلارنى مەڭگۈ قۇللۇقتا ئۈندەيدىغان ئەكسىيەتچى قوشاقلارمۇ بار. بۇ، ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ ئەسىرلەر بويى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمران ئىدىيىسىنىڭ جەمئىيەتكە تەسىر كۆرسەت-كەنلىكى سەۋەبىدىن تۇغۇلغان بىر خىل خۇنۇك ئەھۋال. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، ئەمگەكچى خەلقنى ھاقارەتلەپ، ئەزگۈچى-لەرنى مەدھىيىلەيدىغان قوشاقلارنىڭ ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدا كەڭ خېرىدارى بولغان ئەمەس. بۇنداق نەرسىلەرگە بىز ھەر-گىزمۇ ۋارىسلىق قىلمايمىز.

كونا خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە غېرىپ-مۇساپىرلىق مۇڭ-لىرى خېلى سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بىز بۇ ئارقىلىق ئۆتمۈشتە

يوقسۇزچىلىق دەردىدە، تۈرلۈك زۇلۇم دەستىدە خانىۋەيران بولغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەلەملىك شىكايىتىنى ئاڭلايمىز. مەسىلەن:

ئەجەپمۇ تاڭ ئاتمايدۇ
مەن بىلەن قىرىشقاندەك.
غېرىپمەن-مۇساپىرمەن
لاچىن سوققان توشقانمەن.

غېرىپتۇرمەن-غېرىپتۇرمەن
زار غېرىپتۇرمەن.
غېرىپلىقتا زەپىرەڭدەك
سارغىيىپ تۇرىمەن.

ئاتام مېنى، ئانام مېنى
نىمە دەپ تاپتىكىن.
شۇبۇ كۈنگە قالارىمنى
بىلمەيمىدىكىن.

بۇ خىل قوشاقلاردا بىز ئوتمۇشتىكى خانىۋەيران بولغان غېرىپ-مۇساپىرلارنىڭ ئىچىنىشلىق ئوبرازىنى كورىمىز. كونكىرىت شەخسنىڭ ئاھ-زارىدىن شۇ جەمىيەتنىڭ ساداسىنى

ئالىمىز. بۇنى ئەسلەشنىڭ بۈگۈنكى كۈندە دۆلەتنىڭ ئەر-كىن ھوقۇقلۇق پۇقراسىغا، ئۆز يۇرتىنىڭ خوجايىنىغا ئايلانغان ئەۋلاتلار ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ قەدرىگە تېخىمۇ يېتىشى ئۈچۈن چوڭقۇر تەربىيۋى ئەھمىيىتى بار.

ئىجتىمائى ئەخلاق توغرىسىدىكى قوشاقلارنىڭ كۆپچىلىكىدە ئەمگەكچى خەلققە خاس بولغان ئالىجاناپ ئەخلاق-پەزىلەت تەرغىپ قىلىنىدۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپىنىڭ چىرىك ئەخلاقى پاش قىلىنىدۇ. مەسلەن:

تەكەببۇر ئەيلىمە ھەرگىز
مەگەرچە ئاسمان بولساڭ.
ئۆزەڭنى بارچىدىن كەم تۇت،
سۇلايمان پادىشا بولساڭ.

بۇ قوشاقلاردا كەمتەر بولۇش، ئۆزىنى بىلىشكە ئوخشاش ئالىجاناپ پەزىلەت تەرغىپ قىلىنغان، شۇنىڭدەك ئېكسپىلاتات-سىيە قىلغۇچى سىنىپلارغا خاس بولغان تەكەببۇرلۇق، يوغانچى-لىق ئىللەتلىرى ئۆستىلىق بىلەن قامچىلانغان.

كونا ئۇيغۇر قوشاقلىرى ئىچىدە ئىشقى-مۇھەببەت تېمىسى-دىكى قوشاقلار ناھايىتى زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ. لى بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ ئەڭ قاتتىق ئەيىپلىشىگە، ھاقارىتىگە ئۇچرىغانلىرىمۇ مۇشۇ تېمىدىكى قوشاقلار بولدى. ئۇلار ئۆزىچە،

مۇھەببەت قوشاقلىرىدىن يىرگىنىدىغانلىقىنى جاكالاپ، ئەدىبىيات-سەنئەتچىلەرگە بۇ تېمىدىن ئۇزۇل-كېسىل قول ئۈزۈش توغرىلىق مۇستەبىتلىك پەرمانىنى چۈشۈردى.

مۇھەببەت، ئائىلە تېمىسى بەدىي ئەدىبىياتقا ھەرگىزمۇ زورلاپ تېڭىلغان نەرسە ئەمەس. (يوق نەرسىنى، چاكىنا نەرسىنى بەدىي ئەدىبىياتقا زورلاپ تېڭىش لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" قا ئوخشاش بىرنىمىلەرنىڭ ئىشى.) مۇھەببەت، ئائىلە رىياللىقتا، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا مەۋجۇت نەرسە. ئۇ ئىنسانلار ھاياتىنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى ھەم مۇھىم بىر ساھەسى، بەدىي ئەدىبىيات ھەرگىز چەتنەپ كېتەلمەيدىغان، بەلكى ئەكس ئەتتۈرۈش زۆرۈر بولغان تۇرمۇش، شۇڭلاشقىمۇ ئۇ بارلىق مىللەت ئەدىبىياتىنىڭ مۇھىم بىر تېمىسى بولۇپ كەلگەن. قىز-يىگىت مۇھەببىتىنى، ئائىلە مۇھەببىتىنى يېزىش پرولېتارىيات ئەدىبىياتىنىڭ ئىشى ئەمەس دېيىش ئۇنى پرولېتارىيات تۇرمۇشىغا مەنسۇپ ئەمەس دېگەنلىك. بۇ پرولېتارىياتنى ھاقارەتلەشتىن، پرولېتارىياتنىڭ ئوبرازىنى رىياللىققا يات، ئىنسانىي ھېسسىياتى يوق، ياسالما، چاكىنا پىگۇرىغا ئايلاندۇرۇش سەپسەتىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىقكى، ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ مەلۇم تەرەققىيات جەريانىنىڭ مەھسۇلى بولغان مۇھەببەت ۋە ئائىلە ھەممە سىنىپ كىشىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ئورتاق ھادىسە. لېكىن مۇھەببەت ھەم ئائىلىگە نىسبەتەن ھەر بىر تارىخىي دەۋرنىڭ، ھەر بىر سىنىپنىڭ

كوزقارىشى-مۇناسىۋىتى ئوخشاش ئەمەس. ھەر بىر سىنىپنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجتىمائى ئورنى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئىدىيە ۋە ئەخلاقىنى شەكىللەندۈرگەن. ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئىمتىيازى، چىرىك ئىدىيە ۋە ئەخلاقى ئۇلارنىڭ مۇھەببەت ۋە ئائىلىگە بولغان مۇناسىۋىتىدە چوقۇم ئەكس ئېتىدۇ. كونا خەلق قوشاقلىرى ئارىسىدا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئائىلە ۋە مۇھەببەتكە بولغان مۇناسىۋىتىنى، توقلۇقتىن تۇغۇلغان خوشلۇقنى، كەيپ-ساپانى تەرغىپ قىلىدىغان قوشاقلارمۇ خېلى بار. لېكىن بۇ چىرىك نەرسىلەر ھەرگىز ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇھەببەت ۋە ئائىلىگە بولغان ساغلام كوزقاراشلىرىغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، شۇنداقلا بۇ مۇھەببەت تېمىسىدىكى خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئەمەس. ئاساسىي ئېقىم ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇھەببەت، ئائىلە ھەققىدىكى ئىلغار قاراشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان، ئەمگەكچىلەرگە خاس ئالىجاناپ ئەخلاقنى تەرغىپ قىلىدىغان قوشاقلار. بىز مۇنۇ قوشاقنى ئوقۇپ كورەيلى:

گۈللا بولسا گۈل بولامدۇ
قاتى-قاتى بولمىسا.
يار دېگەنگە يار بولامدۇ
ئېتىقاتى بولمىسا.

بۇ يەردە "ئبتىقات" سوزى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مۇھەببەت ئوبېكتىلىرىنىڭ ئۆزئارا ساداقىتى، ۋاپادارلىغى مۇھەببەتنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتى قىلىنغان. بۇنىڭدا توقلۇقتىن تۇغۇلغان خۇشلۇقنىڭ، پەسكەش ئارزۇ-ھەۋەسنىڭ پۇرىغىمۇ يوق. ياكى تۇۋەندىكى قوشاقنى ئالايلى:

قارا قاشىم بار مېنىڭ،
كويدۇرمە قاش لازىم ئەمەس.
بىر ئاداشىم بار مېنىڭ،
ئىككى ئاداش لازىم ئەمەس.

بۇ قوشاقتا ياسالما گۈزەللىككە قىزىقىشنىڭ، "يار-ئۈستىگە يارتۇتۇش" تەك ئۆزمە كوڭۇللۇكنىڭ ھەقىقى مۇھەببەتكە يات نەرسە ئىكەنلىگى بايان قىلىنغان.

ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز تەبىئىتىگە يات بولغان سەمىمىيەتسىزلىك، ۋاپاسىزلىق كونا خەلق قوشاقلىرىدا نەپرەت بىلەن ئەيىپلەنگەن. "بىۋاپانى سۆيمەيمەن" دىگەن تىما ئاستىدىكى قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىدا ۋاپاسىزلىقنىڭ رەزىل ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن ھەم ئۇنىڭغا كۈچلۈك نەپرەت ياغدۇرۇلغان. مەسىلەن:

بىۋاپا بۇگۈن بارادۇر،
تاڭلا ئۇنۇتقاي يارىنى.

دىپىڭىز قوي تېرىسى،
مەيدىڭىزگە ياقىسىز.
دىتىڭىزنىڭ يوقلۇغىدىن،
ھەممە خەققە ياقىسىز.

بۇ قوشاقلاردا ۋاپاسىزلىققا نەپرەت، ئەمگەكچى خەلققە خاس بولغان سەممىيەتلىككە، ئالىيجاناپ ئەخلاققا مەدھىيە ئوقۇلغان.

كونا جەمىيەتتىكى نىكا تۈزۈمى ھەققى مۇھەببەتنىڭ كاپالىتى بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇنى خارلاشنىڭ، بولۇپمۇ ئاياللار ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىشنىڭ قانۇنى دەستۇرى ئىدى. بىراق، ئەمگەكچى خەلق ئۆزىنىڭ ساغلام مۇھەببىتىنى ئاشۇ قانۇندىن ئۈستۈن ھىساپلاپ كەلگەن. مەسىلەن:

ئاي بىلەن كۈن دوست ئىكەن،
چولپانغا ھەمرا يوق ئىكەن.
ئاخۇنۇمدىن سورىسام،
ئاشىققا نىكا يوق ئىكەن.

بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاشىققا نىكا ئوقۇمىسىمۇ بولىدۇ دەپ پەتىۋا بەرگەن ئاخۇنۇم ھەرگىزمۇ كونا نىكا قانۇنىنىڭ ئوبرازى ئەمەس، بەلكى شۇ چاغدىكى

مەۋجۇت ئادالەتسىز قانۇننىڭ ئەكسى بولغان، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارزۇسىدىكى يەنى مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدىغان غايىۋى ئادىل قانۇننىڭ ئوبرازى. بۇ، ئەمەلىيەتتە، ئادالەتسىز كونا نىكاھ قانۇنىنى رەت قىلىدىغان ئىسيانكار پىكىر.

كونا مۇھەببەت قوشاقلىرى ئىچىدە جۇدالىق دەردى، جۇدالىقتىكى سېغىنىش دەردىنى ئىپادىلەيدىغان قوشاقلارمۇ خېلى كوپ. جۇدالىقمۇ مۇھەببەتنى سىنايدىغان بىر خىل سىناق. نۇرغۇن قوشاقلاردىكى جۇدالىق ئازاۋىدىن زارلىنىش ۋە سېغىنىش ھېسسىياتلىرى ئوزئارا تەقدىرداش بولغان مۇھەببەت ئوبيېكتلىرىنىڭ بىر بىرىگە بولغان ئەقىدىسىنى يەنى ئەمگەكچى خەلققە خاس بولغان ئوزئارا كويۇمچانلىقىنى ئىپادىلەش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇھەببەت ئەركىنلىكىگە ھەر جەھەتتىن توسالغۇ تۇغدۇرۇپ ھىجرانلىق پەيدا قىلغان ئادالەتسىز كونا ئىجتىمائى تۈزۈم ئۈستىدىن، دىنىي خۇراپات ئۈستىدىن قىلىنغان شىكايەتتۇر. مەسىلەن:

ئالمىنى ئايرىدىلا،
شاپتۇلنى قايرىدىلا.
ئەپلىشىپ قالغان كوڭۈلنى،
زۇلۇم بىلەن ئايرىدىلا.

ياردىن ئايرىلغىلى،

كىمنىڭ خىيالى بار ئىدى.
ئايرىۋەتتى شۇ خۇدايىم،
نە گۇنايىم بار ئىدى.

شۇنىڭدەك، مۇھەببەت بابىدىكى پۇشايمان، ئاغرىنىش كۈي-لىرىدىمۇ خېلى مۇھىم ئىبرەت-ساۋاقلار، ئالىجاناپ ئىدىيە ئىپ-ھار قىلىنغان كونا مۇھەببەت قوشاقلىرى توغرىسىدا گەپ قىلى-غاندا، زادى ئەستىن چىقىرىشقا بولمايدىغان شۇنداق مۇھىم بىر نۇقتا باركى، ئۇ مۇھەببەت، نىكا ئەركىنلىكىنى قىلچە ئېتىراپ قىلمايدىغان، بولۇپمۇ ئاياللارنى ئادەم قاتارىدا كور-مەيدىغان مۇستەبىتلىك ھوكۇم سۈرگەن كونا جەمئىيەتتە بارلىققا كەلگەن. مۇشۇنداق جەمئىيەتتە "يارىم سەن مېنىڭ جانىم"، "مەن يارىمنى سېغىنغاندا قاناتىم بولسا"، "ئادىل پادىشا بولسا، سۆيگەن يارىمنى ئالسا"، "ھەممىدىن كويۈك يامان"، "ئەمدى مەن قانداق قىلاي بىۋاپا يار دەردىدە" دەپ ناخشا ئېيتىشنىڭ ئۆزى مۇھەببەت ئەركىنلىكى ۋە ساغلاملىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا تەرغىپ قىلغانلىق بولىدۇ. بۇنداق تەرغىبات مۇستەبىت ھاكىمىيەتنىڭ، دىنىي خۇراپاتنىڭ قاتتىق تەقىبىگە ئۇچراپ كەلگەن. ئۇ جەمئىيەتتە قوزغىلاڭچى خەلق "ئوغرى" دەپ ئاتالغىنىدەك، مۇھەببەت ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلغۇچىلار "بۇزۇق"، "پاسىق" دەپ ئەيىپلەنگەن، "يارىم" دەپ ناخشا ئېيتىشنىڭ ئۆزىمۇ ئەدەپسىزلىك ھېساپلانغان. دېمەك، بىز بۇ

خىل ناخشىلارغا تارىخىي نۇقتىدىن قارىغىنىمىزدا، مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ تولىسى بىر خىل ئىسيانكارلىق ناخشىسى ئىكەنلىكىنى كورۇۋالالايمىز.

لېكىن مۇھەببەت بابىدا ئاددى ئىنسانى چۈشەنچىگىمۇ ئىگە بولمىغان، ئەخلاق جەھەتتە چىرىكلىكنىڭ تېپىك ۋەكىلى بولغان لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ ئالدىدا مۇھەببەت قوشاقلىرىنى ئېيتىش شۇنچىلىك چوڭ گۇنا بولىدىكى، بۇ "گۇنا" ئۈچۈن تارتقان ئەلەملىرىمىزنى ئەسلەشمۇ شۇنچە ئېغىر كېلىدۇ. بۇ خىل قوشاقلارنى ئېيتىپ قويغان خېلى كوپ خەلق سازەندىلىرى سازايى قىلىندى، بەزىلىرى ئۇزىنىڭ راۋاپ-دۇتتارىدىن ئايرىلماق تۇگۇل، پۇقرالىق ھوقۇقىدىنمۇ ئايرىلىپ قالدى.

كونا خەلق قوشاقلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ، خىلمۇ-خىل تېمىدا توقۇلغان قوشاقلارنىڭ تولىسىدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئوزىگە خاس ساغلام ئىدىيە ھىسسىياتى بار، شۇنىڭدەك ئۇنىڭدا شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئوتمۇشتىكى سىياسى، ئىقتىسادى، ئىجتىمائى ئەھۋالى، ئېتنوگرافىيىسى، پسىخولوگىيىسىگە، ئورپ-ئادىتىگە ئائىت نۇرغۇن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار بار. شۇڭا ئۇنى قەدىرلىشىمىز كېرەك. بۇنداق مۇئامىلە قۇمۇل خەلقىنىڭ كونا قوشاقلىرىغىمۇ مەنسۇپ.

* * *

قۇمۇلنىڭ كونا خەلق قوشاقلىرى بىزگە ئۇيغۇر خەلق قوشاق-

لىرىنىڭ بەدىي خۇسۇسىيىتىگە دائىر ناھايىتى ياخشى ئۈلگە-
لەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ بەدىي خۇسۇسىيەت دېگىنىمىز
ئالدى بىلەن شېئرىيەتتە ئوبراز يارىتىش مەسىلىسى، يەنى
ئوبرازلىق تەپەككۇر مەسىلىسى ھەم شېئرىيەت شەكلى قۇرۇلۇش
مەسىلىسىدۇر.

لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" بەدىي ئەدەبىياتنىڭ
ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنى ئىنكار قىلدى، بۇ، ئەمەلىيەتتە،
بەدىي ئەدەبىياتنى ئىنكار قىلغانلىق. شۇنىڭ كاساپىتىدىن
قوشاقچىلىقىمىزدىمۇ بىر مەزگىل چاكىنىلىق ئەۋج ئالدى. شۇنى
ئوچۇق كۆڭۈللۈك بىلەن ئېيتىشقا توغرا كېلىدۇكى، ئارىلىقتا
بىر مەزگىل گېزىت-ژۇرناللىرىمىزدا خەلق قوشاقلىرى نامىدا
ئېلان قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ تولىسى قوشاققا ئوخشىماي قالدى،
بۇ-سۇبيېكتىپچىلىق ئىجادىيەت تەتقىقاتى ئىدىيىسى، گۇرۇھ
باگۇسى كەلتۈرۈپ چىقارغان يامان ئاقىۋەت. بۇ خىل ئەھۋالنى
تۈگىتىش ئۈچۈنمۇ، لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ بۇ
جەھەتتىكى جىنايىتىدىن ئۈزۈل-كېسىل ھېساپ ئېلىشىمىز
كېرەك. بۇنىڭسىز خەلق قوشاقلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىسىگە ۋارىس-
لىق قىلىشنى ھەقىقى رەۋىشتە ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدۇ.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىي خۇسۇسىيىتى دېگىنىمىزنىڭ
ئۆزى كەڭ تېما، چوڭقۇر ئىلمىي مەسىلە. مەن بۇ ھەقتە تەپ-
سىلى پىكىر بايان قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەسمەن. شۇنداق
بولسىمۇ، بۇ ماقالىدا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى ئوبرازلىق

تەپەككۇر مەسلىسى توغرىسىدا بەزىبىر تەسىراتلىرىمنى دەپ باقماقچىمەن.

ئوبرازلىق تەپەككۇر مەسلىسى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىي خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئائىت توپ مەسىلە. ئوبرازلىق تەپەككۇر ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بىر خىل تەپەككۇر شەكلى بولۇپ، ئۇمۇ مەنتىقى تەپەككۇرگە ئوخشاش ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئادەم مېڭىسىدىكى ئىنكاسى. بىراق ئۇ مەنتىقى تەپەككۇردەك شەيئىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئابىستراكىت ئۇقۇملار ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ كوز ئالدىدا گەۋدىلىنىدىغان كونكرېت تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئىنكاس قىلىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئۆزىگە خاس ئىپادىلەش ۋاستىلىرى بار، مەسىلەن، تەمسىل، ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، كىنايە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تەسۋىرىي ۋاستىلەر.

بىز ئالدى بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مۇھىم بىر ۋاستىسى بولغان تەمسىل توغرىلىق بىر ئاز توختىلىپ ئوتەيلى:

تەمسىل دىگىنىمىز ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوبيېكتنى ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككىنچى بىر ھالەتنىڭ تەسۋىرى ئارقىلىق بايان قىلىشتۇر. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئاساسىي پىكىر، كوپىنچە، ئاخىرقى 3 ـ، 4 ـ مىسرالاردا بايان قىلىنىدۇ. ئالدىنقى مىسرالىرىدا بولسا ئاساسىي پىكىرلەرنى ئوبرازلىق بايان قىلىش ئۇچۇن ياكى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان ئۇزئارا مۇناسىۋەتلىك ئىككىنچى بىر ھالەت تەسۋىر-

لىنىدۇ. مەسىلەن:

زىمىستان كورمىگەن بۇلبۇل،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.
جاپانى تارتمىغان ئاشىق،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

بۇ قوشاقتىكى ئاساسىي ئىدىيە "يامانىنى كورمەي ياخشىنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ"، "جاپانى تارتماي، راھەتنىڭ قەدرىگە يەتكىلى بولمايدۇ" دىگەن قانۇنىيەتكە ئىگە بولغان پىكىر. بۇ پىكىرنى تىبخىمۇ جانلاندۇرۇش ئۈچۈن تەبىەت دۇنياسىدىكى ئىككىنچى بىر مۇقەررەرلىك ھالەت تەمسىل قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ پىكىر ناھايىتى جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن.

ئالما دەپ سۇندۇم قولۇمنى
پىشمىغان ئانارغا.
نىمە دەپ بەردىم كوڭۈلنى
قەدىر بىلمەس يارغا.

پۇشايمان بايان قىلىنغان بۇ قوشاقتا ئوقۇشماي ياكى سىناشماي، ناباپ بىراۋغا مۇھەببەت ئىزھار قىلىشتەك ھاماقەتچىلىككە ئالما دەپ يىگىلى بولمايدىغان توك ئانارغا قول ئۇزارتىشتەك

بىمەنە، ھاماقەتچىلىك ئۇرۇنۇش تەمسىل قىلىنغان. مۇشۇ بەدىي تەسۋىرىي ۋاستە ئارقىلىق پۇشايمان ھىسسىياتى ئوبرازلاشقان. تۇۋەندىكى قوشاقنى ئالايلى:

گۈلەمشۈۋا گۈلىنى كورۇك،
بەرگى سايان قايرىلىدۇ.
بىۋاپا يارنى كورۇك،
ئۆلمەي تىرىك ئايرىلىدۇ.

بۇ قوشاقتا گۈلەمشۈۋا گۈلىنىڭ بەرگى تەرەپتە قايرىلىشىدىن ئىبارەت بىر خىل خۇسۇسىيىتى بىۋاپانىڭ ۋاپاسىزلىق قىلىپ ئايرىلىشىدىن ئىبارەت خۇسۇسىيىتىگە تەمسىل قىلىنغان، نەتىجىدە بىۋاپانىڭ ئۆزىگە خاس ئوبرازى گەۋدىلەنگەن.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، بەزىلەر قوشاقلاردا ئاساسىي پىكىر كېيىنكى 3-، 4-مىسرالاردا بايان قىلىنىدۇ، دەپلا دەسلەپكى مىسرالارنىڭ كېيىنكى مىسرالار بىلەن (ياكى ئاساسىي پىكىر بىلەن) بولغان مۇناسىۋىتىگە سەل قارايدۇ.

دەرۋەقە، خەلق قوشاقلىرى دەپ ئاتالغان بەزىبىر قوشاقلاردا ئاساسىي پىكىر بىلەن مۇناسىۋىتى يوق ھەتتا ئۇنىڭغا زىت گەپلەر قىستۇرۇلغان نەرسىلەرمۇ بار، لېكىن بۇ خىل نەرسىلەر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىسىگە ۋەكىللىك قىلالمايدۇ.

ئوبرازلىق تەپەككۇر جانلاندۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق ئىپا-

دىلەئگەن قوشاقلارمۇ ناھايىتى كوپ. بىز مۇنۇ قوشاقنى ئوقۇپ كورەيلى:

زوركىنىڭ باشىغا چىقسام
كورۇندى قۇمۇل باغلىرى،
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام
سىرلىدى سەرۋەك تاغلىرى.

بىز بۇ قوشاقنى ئاڭلىغىنىمىزدا ئوتمۇشتە زۇلۇم دەستىدىن ئوز يۇرتىدىن ئايرىلغان (پالانغان)، ئايرىلىش پىراقىغا چىدىماي زوركى تېغىنىڭ ئۇستىگە چىقىپ يىراقتىن يۇرتىنى كورۇپ، سېغىنىش ئوتىدا يۇرەك-باغرى خۇن بولغان، كوزلىرىدىن قانلىق ياش توكۇۋاتقان بىر دەرتمەن كوز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بۇ قوشاقتىكى "سىرلىدى" سوزىنىڭ جانلاندۇرۇش رولى ناھايىتى چوڭ. "سىرلىدى سەرۋەك تاغلىرى" دىگەندە بىزگە تاغ بىر تۇرۇپ ئاشۇ دەرتمەننىڭ ئاھ-زارىغا چىدىماي، ئۈچى سىرلىپ كېتىۋاتقان مۇڭداش-ھەمداش ئادەم قىياپىتىدە كورۇنىدۇ. بىر تۇرۇپ ئاشۇ تاغ ئېرىپ، دەرتمەننىڭ قانلىق ياشلىرىغا قوشۇلۇپ، ئېقىپ كېتىۋاتقاندەك كورۇنىدۇ. بۇ ئوبرازلىق پىكىرنىڭ دەرتنى چۈشىنىدىغان ئادەمگە نەقەدەر چوڭقۇر تەسىر قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا سوزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق.

بىز يىراق يەرگە كېتىۋاتقان، قايتىپ كېلىش مۇشكۇل

بولغان، قەدىردانىدىن ئايرىلىشقا قىيمىغان ئادەمنىڭ ھىسسىياتى ئىپادىلەنگەن مۇنۇ قوشاقنى ئالغلاپ باقايلى:

كەتسىلە كەلمەيدىلا،
ياغلىقلىرى قالسۇن ماڭا.
يىغلىسام ياشىمنى ئېرتاي،
ھەمرا بولۇپ تۇرسۇن ماڭا.

بۇ مىسرالار "ماڭا يادىكار قالدۇرغىن" دىگەن پىكىرنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسى. بۇ يەردە قەدىردان مەھبۇبلار مۇناسىۋەتىدىكى بىر ئادەت بولغان ياغلىق قالدۇرۇش ۋاستە قىلىنىپ، ناھايىتى چوڭقۇر لىرىك ھىسسىيات ئىپادىلەنگەن. بۇ شېرىيەتتە سىمۋوللۇق نەرسە-ھالەتلەردىن پايدىلىنىشنىڭمۇ ياخشى ئۈلگىسى.

ئەمدى ئوبرازنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ يەنە بىر مۇھىم ۋاستىسى بولغان ئوخشىتىشنىڭ بەزى مىساللىرىنى كۆرۈپ باقايلى. مەسىلەن:

قاچانغىچە يۈرىمىز
كاككۇك بىلەن زەينەپتەك.

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، كاككۇك بىلەن زەينەپ ئاشىق-

مەشۇق قۇشلار ئىمىش. ئۇلار سايرىغاندا بىر بىرسىنىڭ ئىسمىنى چاقىرىشىدىكەن، لېكىن ئۇلار ۋىسال تاپالماي، مەڭگۇ جۇدالىقتا ئۆتىدىكەن. جۇدالىقنىڭ سىمۋولىغا ئايلانغان كاككۇك بىلەن زەينەپنىڭ مۇناسىۋىتى يۇقۇرىدىكى قوشاقتا جۇدالىقنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسى بولغان.

توۋەندىكى مىسرالارمۇ ئوخشىتىشتىن پايدىلىنىشنىڭ چىراي-لىق ئۈلگىلىرى:

يەل-بوراندەك يەلپىنىپ،
كەتسەم يارىمنىڭ قېشىغا.
......
يۈرۈگۈم غەلۋىرگە ئوخشاش
قويىسلا تۇرماس تىرىك.

ئوبرازنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ بەدىي ۋاستىلىرىدىن بىرسى بولغان كىنايىدىن پايدىلىنىشنىڭ مىساللىرىمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ناھايىتى كوپ. بىز مۇنۇ مىسرالارنى ئوقۇپ باقايلى:

قارا قاشىم بار مېنىڭ،
كويدۈرمە قاش لازىم ئەمەس.

بۇ يەردىكى "كويدۇرمە قاش" سوزى پەدەز خورلۇقىنىڭ
كىنايىلىك تەسۋىرى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ياسالما گۈزەللىككە
مەپتۇن بولماسلىق كېرەك دېگەن پىكىر ئۇزىنىڭ بىر خىل
ئوبرازلىق ئىپادىسىنى تاپقان.

ئوبرازلىق تەپەككۇرنى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر چۈشىنىشتىن
ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىمۇ ناھايىتى مول ماتېرىيال بېرەلەيدۇ.
بىز لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" پەيدا قىلغان ئىدىيالىزىم
ۋە مېتافىزىكىلىق رامكىلارنى پاچاقلاپ تاشلاپ، دادىل ئىلمىي
پوزىتسىيە بىلەن بۇ مول ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىشىمىز،
ئۇنىڭدىن ئوزۇق ئېلىشىمىز لازىم. بۇ شېئىرىيىتىمىزنى يېڭى
سەۋىيىگە كوتىرىشنىڭ مۇھىم بىر ئېھتىياجى.

ئۇلۇغ تۈركشۇناس مەخمۇت قەشقىرى

ھاجى ياقۇپ يۇسۇپى

مەخمۇت قەشقىرى 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى. ئۇ ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان مەشھۇر تۈركشۇناس.

شەرقى ياۋروپادىن تاكى يىراق شەرقىچە، ياۋروپا ـ ئاسىيانىڭ شىمالى، غەربى، غەربىي جەنۇبى، شەرقى ۋە مەركىزىي ئاسىيا قىسىملىرىنىڭ ئەڭ مۇنبەت ۋە گۈزەل جايلىرىغا ئورۇنلاشقان تۈركى مىللەتلەر بۇنىڭدىن 9 ئەسىر بۇرۇن ياشىغان بۇ ئۇلۇغ ئالىمى بىلەن پەخىرلىنىدۇ. تۈركى تىل بىلەن سۆزلىشىدىغان ھەرقانداق بىر مىللەت ئۆزىنىڭ ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئوتتۇرا زامان قىسمى ئۈستىدە توختالغاندا بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ مەشھۇر ئەسىرى ـــ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىن سۆز ئاچماي ئۆتەلمەيدۇ. ئۇ بۇنىڭدىن 9 ئەسىر بۇرۇنقى تۈركى خەلقلەرنىڭ تىلىنى، ئەدەبىياتىنى، فولكلورىنى، ئېتنوگرافىيەسىنى دۇنياغا تونۇشتۇردى.

مەخمۇت قەشقىرى دۇنيادا ھېچكىم تۈركشۇناسلىق ئىلمى

بلەن شۇغۇللانمىغان 11 ـ ئەسىردە تۈركى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى، تىل ـ ئەدەبىياتىنى، تارىخى ۋە ئېتنوگرافىيىسىنى تەتقىق قىلىپ، تۈركشۇناسلىقنىڭ تۇنجى قېتىم ئاساسىنى قۇرغان ۋە بۇ ھەقتە قىممەتلىك نادىر ئىلمىي ئەسەر قالدۇرۇپ كەتكەن ئۇلۇغ ئالىمدۇر.

تۈركشۇناسلىق بىز تۈركى خەلقلەردە بۇنىڭدىن 9 ئەسىر ئىلگىرى ئاساسى قۇرۇلغان بىر ئىلىم ساھەسى. بۇ ئىلىمنىڭ ئاساسى بىزدە قۇرۇلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنى راۋاجلاندۇرالمىدۇق. ئەپسۇسكى، ھەر خىل ئىجتىمائى، سىياسى سەۋەبلەر ۋە مۇرەككەپ ئۆزگىرىشلەر، تۈپەيلىدىن زامانىمىزغا قەدەر داۋاملاشتۇرۇپ كېلەلمىدۇق، ھەتتا مەخمۇت قەشقەرىنىڭ بۇ قىممەتلىك ئەسىرىنى ساقلاپ قېلىش، نەشر قىلىش، تەتقىق قىلىش......ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم قالدۇق.

ئۇتمۇشتە بولۇپمۇ "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ زىيانكەشلىكى ھوكۇم سۈرگەن دەۋرلەردە تۈركشۇناسلىق ھەققىدە سوز ئېچىپمۇ بولمايتتى، بۇ ساھەدە ئۇگەنگەن ۋە تەتقىق ئېلىپ بارغان نۇرغۇن تەتقىقاتچى يولداشلىرىمىز تۈرلۈك بەدناملار بىلەن زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، ئېلىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقى پەنگە يۈرۈش قىلىش كۈرىشىنى باشلىۋەتتى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى مەخمۇت قەشقەرىنى قايتىدىن تىلغا

ئېلىپ، مەرھۇمنىڭ ئەسىرىنى ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق، بۇ پارتىيىمىز مىللى سىياسىتىنىڭ بۈيۈك غەلبىسىدۇر.

مەخمۇت قەشقەرىنىڭ ھاياتى ۋە شەخسىيتى

مەخمۇت قەشقەرىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئۇزىدىن باشقا ھېچ-قانداق بىر ئاپتورنىڭ يازغان مەلۇماتلىرىنى ھازىرغىچە كورمىدۇق. دەسلەپ قىلىپ مارتىن ھارتمان① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ بىرىنچى تومى نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان ماقالىسىدا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە مەخمۇت قەشقە-رىنىڭ مۇئەللىمى دەپ كورسىتىلگەن قەشقەرلىق خەلق ئوغلى ھۇسەيىن ناملىق بىر ئالىم توغرىلىق تاجۇل ئىسلام سەمئا-نىنىڭ② «كىتابۇل ئەنساب③»دا مەلۇمات بارلىغىنى بىلدۈردۇ. سەمئانى قەشقەردە يېتىشكەن ئالىملار توغرىلىق سوزلىگىنىدە،

---

① مارتىن ھارتمان — (1851 — 1928) گېرمانىيە شەرقشۇناسلىرىدىن. بېرلىن شەرق تىللىرى ئىنىستىتوتىنىڭ پىروفېسورى.

② سەمئانى — مىلادى 1113 - يىلى خۇراساننىڭ مەرۋ شەھرىدە توغۇلغان. سەمئانى ھەدىسچى ۋە تارىخچى ئىدى. بۇ ساھەدە قىلغان زور خىزمەتلىرى ئۇچۇن «تاجۇلئىسلام» (ئىسلام تاجىسى) دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەن.

③ كىتابۇل ئەنساپ — نەسەبنامە.

ھوسەيىننى تىلغا ئېلىپ، ئۇ پازىل، زاھىت بىرشەيخ بولسىمۇ، سوزلىگەن رىۋايەتلىرى، ھەدىسلىرىگە دىگەندەك ئىشىنىپ كېتىشكە بولمايتتى دەيدۇ.

سەمئانىنىڭ كىتاۋى ياكى باشقا تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئۇ دەۋردە «قاراخانىلار» دولىتىنىڭ شەرقىي قىسىملىرىدىمۇ ئىسلام تەلىماتلىرىنىڭ يۈكسەك بىر دەرىجىدە تەرەققى قىلغانلىغى مەلۇمدۇر. ئۇ دەۋرلەردە مۇسۇلمانلار ئارىسىدا يالغۇز دىن تەلىماتلىرىغا ئەھمىيەت بېرىلىپ، باشقا ئىلىملەر، مەسىلەن: قامۇسچىلىق، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە......قاتارلىق بىلىملەر بىلەن شۇغۇللانغانلارغا كوڭۇل بولۇنمىگەنلىگى، بۇ ھالەتنىڭ بىر چۈشكۈنلۈك ئالامىتى ئىكەنلىگى؛ رىۋايەت، ھەدىسلەرنى يالغان، خاتا سوزلىگۈچىلەر، ئىسىملىرىنىڭ بىبلوگرافىك ئەسەرلەرگە كىرگۈزۈلگەنلىگى ئېنىقتۇر. شۇڭلاشقا، مەخمۇت قەشقىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپلارغا ئوخشاش ئالىملىرىمىزنىڭ دىن ھوكۇمران ئورۇندا تۇرغان بىر تارىخىي دەۋردە تىلغا ئېلىنمىغانلىغى ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس. دىمەك مەخمۇت قەشقىرىنىڭ ھاياتى توغرىلىق ھازىرچە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىكى مەلۇماتلار بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىشقا مەجبۇرمىز.

مەخمۇت قەشقىرى «دىۋان»دا ئوزىنى كىتاپخانلارغا تونۇشتۇرۇپ تۆۋەندىكىدەك تونۇشتۇرىدۇ:

"......مۇھەممەت ئوغلى ھۇسەيىن، ھۇسەيىن ئوغلى مەخمۇت دەيدۇكى......"

"بۇ كىتاپنى ھىجرى 466-يىلى (لەھەڭ يىلى) يازدىم"، "كىتاپنى 464-يىلى جامادىيەل ئەۋۋەل باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشىپ، توت قېتىم يېزىپ تۈزەتكەندىن كېيىن، 466-يىلى جامادىيەل ئاخىرىنىڭ 12-كۈنى تۈگەتتىم"، "مەن ئۇلارنىڭ ئەڭ ئۈز تىللىغى، ئەڭ ئوچۇق ئاڭلىتىدىغىنى، ئەڭ، ئەڭ نەسەپلىكى، ئەڭ ياخشى نەيزىۋازى، پىكرىنى ئوبدان يورىتەلەيدىغىنى بولغىنىم ھالدا، ئۇلارنىڭ شەھەرلىرىنى، چوللىرىنى ئۇ باشتىن-بۇ باشقا كەزدىم، تۈرك-تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىپچاقلارنىڭ تىللىرىنى، قاپىيىلىرىنى ئۈگىنىپ پايدىلاندىم. شۇنداقكى، مەنمۇ ئۇ قەبىلىلەرنىڭ تىلىنى ئۈگىنىپ، ياخشى سىستىملاپ چىقتىم."

"ئابۇل (ئوپال): بىزنىڭ ئەلدە—قەشقەردە بىر يېزىنىڭ ئىسمى."

"بۇنى ياغما ئېلىدە ئاڭلىدىم."

بۇ شەھەر "بارسغان"① مەخمۇتنىڭ دادىسىنىڭ شەھىرىدۇر.

"بۇ كىتاۋىمنى مۇقەددەس پەيغەمبەر ئورنىدا ئولتۇرغان، ھاشىم ئۇرۇغىدىن ئاباسلاردىن ئىمام بولغان ئۇلۇغىمىز، خوجىمىز ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا ھوزۇرلىرىغا سوغا قىلدىمكى، ئىمانى بولغانلارنىڭ بېگى ۋە تەڭرىنىڭ خەلىپىسى مۇھەممەت—

---

① بارسغان—ئىسسىق كولنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بىر شەھەر. خارابىسى ھازىرمۇ بار. دىۋاندا بارسغاننى ئافراسىياپنىڭ ئوغلى قۇرغان دېيىلىدۇ.

ئول مۇقتەدى بىئەمروللاخاننىڭ ئوغلىدۇر."

مەلۇمكى، مەخمۇت قەشقىرىنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىغى، قانداق ياشىغانلىغى، پائالىيەتلىرى سوزلەنمىگەن، ۋاپات تارىخىمۇ نامەلۇم. مەخمۇت قەشقىرىنىڭ ئوز كىتاۋىنى 1072 ــ 1074 ـ يىللىرىدا يېزىپ تۈگەتكەنلىگى تەكشۈرۈش، تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، بىرىنچى قول ماتېرىيال توپلىغان، يېتىلگەن بىر ئالىم ئىكەنلىگى، 11 ـ ئەسىردە ياشىغانلىغى ۋە بۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋاپات بولغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

مەخمۇت قەشقىرىنىڭ ئوز دادىسى ھۈسەيىننىڭ بارسغانلىق ئىكەنلىگىنى سوزلەپ كېلىپ، قەشقەرنى "بىزنىڭ يۇرت"دەپ سوزلىگىنىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ دادىسى بارسغاندىن قەشقەرگە كوچكەن، ئوزى شۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئوسكەن.

مەخمۇت قەشقىرىنىڭ نەسەبىگە كەلسەك، «دىۋان»دىكى قەيدلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭ يۇقۇرى تەبىقىلەرگە مەنسۇپ بولغانلىغىنى، ھەتتا قاراخانىلقلار ئائىلىسىگىمۇ يات ئەمەسلىگىنى كورگىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە مەخمۇت قەشقىرى دادىسىنىڭ ياكى ئەجدادىنىڭ "تۈركى خەلقلەر ئولكىلىرىنى سامان ئوغۇللىرىدىن قۇتقۇزغان ئەمىر بەھرقىن" ئىكەنلىگىنى سوزلەيدۇ.

مەخمۇت قەشقىرىنىڭ جەڭ قوراللىرىدىن ياخشى پايدىلىنالايدىغانلىغىنى سوزلەشلىرى، قارا خانلىقلارغا مەنسۇپ بەزى مەشھۇر شەخسلەردىن رىۋايەتلەر نەقىل قىلىشى، ئوز ئەسىردە جەڭ شېئىرلىرى، ھەربى ئاتالغۇلارغا ۋە قارا خانلىقلارغا، دولەت

تەشكىلاتىغا، ساراي ئادەتلىرىگە دائىر بەرگەن مەلۇماتلىرىمۇ بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

مەخمۇت قەشقىرى ئۆز ئەسىرىنى باغداتتا يازغان دېگەن تەخمىنگە قارىغاندا، مەرھۇم قەشقەردىن ئىراققا كۆچكەن بولىدۇ. ئەمما نېمە سەۋەپتىن، قاچان باغداتقا كۆچكەنلىكى توغرىلىق ئۆزىدىن باشقىلاردىن قالغان ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ئۇ ئۆزىنىڭ يالغۇزلا تۈركى خەلقلەر ياشىغان كەڭ بىپايان دالا قىرلاردا ساياھەت قىلىپ، جاپالىق تەكشۈرۈش، تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقىنى، تۈرلۈك تۈركى شىۋىلەرنىڭ شەكلى، ئەنئەنىلىرىنى ئۆز يېرىدە ئۆگەنگەنلىكىنى، تارىم، ئىلى، چۇ ۋە سىر دەريا ۋادىلىرىدىكى تۈركى خەلقلەر شەھەرلىرىنى كۆرگەنلىكىنى، تۈركى خەلقلەر ۋە قەبىلىلەر خەلقىنىڭ شىۋە-تەلەپپۇز پەرقلىرىنى، لۇغات ئايرىملىقلىرىنى ئۆگەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

قانداق بولمىسۇن، مەخمۇت قەشقىرى باغداتقا كېلىپ، ئۆز ئەسىرىنى يېزىشقا كىرىشكەندە، پۈتۈن توپلىغان ماتېرىياللىرىنى قايتىدىن كۆرۈپ، پىششىقلاپ، مۇقىملاپ چىققان، شۇ چاغدا ئۇنىڭ يېشىمۇ خېلى بىر يەرگە بېرىپ قالغان ئىدى.

ئەرەپ تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىغان مەخمۇت قەشقىرى كىلاسسىك ئىسلام تەلىماتلىرىنى ئۆز ئېلىدىكى ۋاقتىدا مۇسۇلمان تۈركى ئالىملىرىدىن ئوقۇغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى قاراخانىلىقلار دەۋرىدە قەشقەر ۋە بارسغان رايونلىرى مەدەنىيەت جەھەتتە

تەرەققى قىلغان جايلار ئىدى. بۇ نۇقتىنى مارتىن هارتمانمۇ ئېتىراپ قىلماقتا.

مەخمۇت قەشقەرىنىڭ نىمە ئۈچۈن باغداتقا كوچكەنلىگىنىڭ سەۋەپلىرىنى شۇ دەۋر تارىخىنىڭ ئومۇمى شەرتلىرىدىن ئىزدەش زورۇر. يەنى ئىراندا سەلجۇقىلارنىڭ①، ماۋرائۇننەھردە② قاراخانىلارنىڭ هاكىمىيەتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەيلى خۇراسان، مەيلى ئىراقتا بولمىسۇن، نۇرغۇنلىغان قەشقەرلىق ئۇيغۇرنىڭ ئىسلامنىڭ مەدىنى، سىياسى ۋە ئەسكىرىي هاياتىغا كۆچلۈك قاتنىشىشى تەبىي ئىدى. شۇڭا، بەزى تۈرك تارىخچىلىرى ۋە تۈركشۇناسلار بۇ ماۋزۇ ئۈستىدە توۋەندىكى ئىككى خىل پىكىردىدۇر:

1. سەلجۇق ئىمپىراتورى مەلىك شاهنىڭ رەپىقىسى "تەركەن خاتۇن"③ قارا خانىلار سۇلالىسىدىن بولغاچقا، نۇرغۇن قەشقەر-

---

① سەلجۇقىلار — 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا شەرقتە ئىمپىرا-تورلۇق قۇرغان بىر تۈركى قەۋىم بولۇپ، سەلجۇقلار خاندانلىغىنىڭ ئىران، ئىراق، كىرمان، سۈرىيە ۋە ئاناتولىدا قۇرغان دولىتى 300 يىلدىن ئارتۇق هوكۇم سۈرگەن.

② ماۋرائۇننەھر — جەيھۇن دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدىكى جايلار.

③ تەركەن (تۈركان) — ئىران سەلجۇق هوكۇمدارلىرىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغلىرىدىن هىساپلانغان مەلىك شاهنىڭ رەپىقىسى بولۇپ، تۈركى خەلقلەر مەلىكىلىرىنىڭ مەشهۇرىدۇر. دادىسى قارا خانىلارنىڭ خاقانلىرى-دىن ئىدى. ئۇ مەلىك شاھ بىلەن تۇرمۇش قۇرۇپ، سەلجۇقلار سارىيىنىڭ نوپۇزلۇق هاكىمەسى بولغان ۋە سەلجۇقلار ئىمپىراتورلىغىدا كوپ سىياسى ماجرالارغا سەۋەپ بولغان.

لىقلەرنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىراقتا كەلگەنلىكى مەلۇم. قارا خانىلار دەۋرىدە يۇقۇرى تەبىقىگە مەنسۇپ بولغان مەخمۇت قەشقىرىنىڭمۇ مۇشۇنداق بىر سەۋەپ بىلەن باغداتقا كېلىپ قېلىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس.

2. قارا خانىلارنىڭ ھوكۇمران تەبىقىلىرى ئارىسىدا بولغان تەخت تالىشىش ماجىرالىرى ئىچىدە، ئۇ سىياسى جەھەتتىن قىسىلىپ، ھاياتى خەۋپ ئاستىدا قالغانلىقتىن باغدات تەرەپكە كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ قاراشلار داۋاملىق ھالدا ئىزدىنىش، تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

مەخمۇت قەشقىرى باغداتقا قېچىشتىن ئىلگىرى، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام دىنى ھوكۇمران ئورۇندا تۇرغان بۇخارا، سەمەرقەنت، نىشا پۇرلارغا ئوخشاش چوڭ مەدىنىيەت مەركەزلىرىگە بارغان ئىدى. ئەمما قەشقەردە يەنىلا ئىلمىي، مەدىنى پائالىيەتلەر مەۋجۇت ئىدى.

مەخمۇت قەشقىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى يېزىۋاتقان مەزگىلدە قەشقەردە «قۇتادغۇ بىلىك»كە ئوخشاش تىل ۋە پىكىر نۇقتىسىنەزىرىدىن يىراق ئەسەرلەر يېزىلماقتا ئىدى. قارا خانىلار ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن نۇرغۇن ئىلمىي ۋە مەدىنى مۇئەسسەسىلەر جۇملىدىن ساجىيە مەدرىسىسى ئەنە شۇ ئىلمىي، مەدىنى ھاياتنىڭ شاھىدى ئىدى.

مەخمۇت قەشقىرى تۈركى تىلىنى نۇرغۇن شۇۋىلىرى بىلەن بىلىشتىن تاشقىرى شۇ دەۋردىكى ئەڭ مۇھىم تىللاردىن ھىساپ-

لانغان ئەرەپچە بىلەن پارسچىنى مۇكەممەل بىلەتتى. مەخمۇت قەشقەرى فىلولوگىيە ساھەسىدە كەڭ مەلۇمات ئىگىسى بولۇپ، ئۇز دەۋرىدىكى ئەرەپ فىلولوگىيسىنمۇ ياخشى بىلگەچكە، ئەرەپ فىلولوگىيىسىنى «دىۋان»دا تۈركى تىلغا تەدبىق قىلغان ئىدى.

دىمەك مەخمۇت قەشقەرىنى تۈركشۇناسلىق ساھەسىدە ئېنسىكلوپېدىيىلىك بىلىملەر بىلەن قوراللانغان بىر ئۇيغۇر ئالىمى دىيىش كېرەك. چۈنكى مەخمۇت قەشقەرى تۈركى شىۋىلەرنىڭ بىرقانچىسىنى ياخشى بىلىپلا قالماستىن، بەلكى تۈركى تىلىدا سوزلىگۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخى، جۇغ-راپىيىسىنى، مىفولوگىيىسى①، فولكلور ۋە ئېتنوگرافىيىسى، خەلق ئەدىبىياتىنى ناھايىتى ياخشى بىلىدىغانلىغىنى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ھەر بىر بېتىدىن ئوچۇق كورگىلى بولىدۇ.

مەخمۇت قەشقەرى توغرىسىدا مەشھۇر رۇس ئالىملىرىدىن بولغان پىروفېسور سامايلوۋىچ ئۇزىنىڭ بىر ئەسرىدە: "مەخمۇت قەشقەرى 11-ئەسرنىڭ رادلوفىدۇر" دەپ يازىدۇ. تۈركشۇ-ناسلارنىڭ بەزىلىرى بۇ باھانى توغرا دەپ تەستىقلايدۇ.

پىروفېسور سامايلوۋىچ ئىككى ئالىمنىڭ ئارىلىغىدا 9 ئەسرلىك ئىجتىمائى تەرەققىيات ئايرىپ تۇرغان تارىخىي دەۋرنى نەزەردە تۇتمىغان. مەخمۇت قەشقەرى فېودالىزىم ئوتتۇرا ئەسىرىدە

---

① مىفولوگىيە — ئەپسانە ئويدۇرمىلار يىغىندىسى.

ئىسلام دىنى تەلىماتلىرى كەڭ تارقالغان بىر دەۋردە ياشىغان بىر ئالىم. ئۇ ئىسلام فىقھە① تەلىماتى ھوكۈمران ئورۇندا تۇرغان، پەننى ئىلىملەر تەرەققى ئەتمىگەن، دىنىي چەكلىمىلەر كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىتتا ياشىغىنىغا قارىماي، بۈگۈنكىدىن 9 ئەسىر ئىلگىرى تۈركىلوگىيىنىڭ ئاساسىنى بىرىنچى بولۇپ مەيدانغا قويىغان زاتتۇر. ئەسىرىمىزگە قەدەر ئۆتكەن ھېچقانداق بىر تىلچىمىزنى قەشقىرىگە ئوخشىتىپ بولمايدۇ، ھەتتا ئەلىشىر ناۋائىمۇ تۈركىي تىلنى مەھمۇت قەشقىرىدەك ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ ئورنەك كۆرسەتمىگەن.

بىز 9 ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن مەھمۇت قەشقىرى بىلەن ئۇنىڭدىن 9 ئەسىر كېيىن ئۆتكەن رادلوفنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنىنى تۈركشۇناسلىق ئۆلچىمى بىلەن بىر سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

مەھمۇت قەشقىرى پۈتۈن تۈركىي شىۋىلەرنىڭ سۆز بايلىقىنى توپلىدى، تۈركىي ئېتنوگرافىيە ۋە ئېتنولوگىيىسىگە دائىر مول ماتېرىياللارنى توپلاپ تاللىدى. ئۆزى تارىخچى بولمىسىمۇ، تۈركىي تىلدا سۆزلىگۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىلىرى ۋە رىۋايەتلىرىدىن خاتىرىلەر يازدى. بۇ جەرياندا بولۇپمۇ سېلىشتۇرمىلىق گىراماتىكا مەسىلىلىرىنى بايان قىلدى. تۈركىي شىۋىلەرنى سېلىشتۇرۇشتا ئىنتايىن

① فىقھە ــ ئىسلام قانۇنلىرى ھەققىدىكى تەلىمات.

ئۇنچىكە تەتقىقات ئېلىپ باردى.

مەخمۇت قەشقىرى "خاقانىيە شىۋىسى — ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ، چىگىل، كەنجەك ۋە ئۇيغۇر شىۋىلىرىنى" ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. شۇڭدەك بۇ شىۋىلەرنىڭ فونېتىكىسى، مورفولوگىيىسىنىمۇ بەك ئوبدان بىلەتتى. تۈركى شىۋىلەرنىڭ ئانا خەتلىرى ھەققىدە ئاساسلىق مەلۇمات ئىگىسى ئىدى.

رادلوفقا كەلسەك، بۇ زات تۈركى شىۋىلەرنى (ئۆزبېكچە ۋە تۈركمەنچە بۇنىڭدىن مۇستەسنا) تەتقىق قىلدى. تۈركى خەلقلەرنىڭ چوڭ بىر سوزلۇگىنى تۈزدى ۋە سېلىشتۇرمىلىق بىر گراماتىكا ئۈچۈنمۇ تىرىشتى. بۇنىڭدىن باشقا ئېتنوگرافىيىگە دائىر مەلۇماتلار توپلىدى، تارىخچى بولمىسىمۇ تۈركى خەلقلەر تارىخىغا دائىر بەزى مونوگرافلەر① ۋە تىل ماۋزۇسى ئۈستىدە ئەسەرلەر يازدى. بىز مەخمۇت قەشقىرىنى ئۇلۇغ تۇنجى ئۇيغۇر تىلچىسى، ئەينى زاماندا تۈركىلوگىيىنىڭ ئىلگىر-ئاخىرى بولۇپ تۇنجى قۇرغۇچىسى دەپ ھىساپلايمىز، شۇڭدەك ئۇنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئەسىرىنى قەدىمقى تۈركى تىللار يادكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىملىرىدىن بىرى دەپ تونۇيمىز.

ئەگەر مەخمۇت قەشقىرى يىرىك تۈركشۇناس ياشىغان دەۋردە ياۋروپادا ئۆتكەن ئالىم بولغان بولسا، شۈبھىسىزكى،

---

① مونوگراف — بىرەر مەسىلە ۋە تېمىلارنى تەكشۈرۈشكە بېغىشلانغان ئەسەر.

ئۇ تۈركشۇناسلىق ساھەسىدە دەۋرىمىزگە تېخىمۇ ئاجايىپ قىممەتلىك ئىلمىي تۆھپىلەرنى قوشقان بولاتتى. رادلوفمۇ ھەقىقەتەن تۈركشۇناسلىققا زور ھەسسە قوشقان ئالىم، لېكىن ئۇ تۇنجى تۈركشۇناس ئەمەس.

بىز ئۆز چۈشەنچىمىز بىلەن ئۆز قارىشىمىز بويىچە "رادلوف ئەسىرىمىزنىڭ مەخمۇدىدۇر" ياكى "تۈركشۇناسلىقتا رادلوف قەشقىرىنىڭ ئىز باسارىدۇر، ئىشنى داۋاملاشتۇرغۇچىدۇر" دېسەك، بۇ ئالىمنىڭ ئىلىم دۇنياسىدىكى ئابرويىغا ھېچقانداق نۇقسان يەتمىسە كېرەك.

مەخمۇت قەشقىرىنىڭ ئەسەرلىرى

قولىمىزدا قەشقىرىنىڭ يالغۇز بىرلا ئەسىرى بولۇپ، ئۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تۇر. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر كىتاۋى بارلىقىنى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئۆزى خەۋەر بېرىپ: "سىنتاكسىسقا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئۈچۈن ئايرىم بىر كىتاپ يېزىپ، ئىسمىنى «كىتابۇ جەۋھەرىن نەھۋى فى لۇغاتىت تۈرك»① قويدۇم" دەيدۇ. (1-توم، ئىستانبۇل باسمىسى، 25-بەت) دېمەك، ئۇ بىرىنچىسى «سۆزلۈك»، ئىككىنچىسى تۈركى

① «كىتابۇ جەۋھەرىن نەھۋى فى لۇغاتىت تۈرك» — تۈركى تىل سىنتاكسىسىنىڭ جەۋھىرى.

تىلىنىڭ «سىنتاكسىسى» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن «كىتابۇ جەۋھەرىن نەھۋى فى لۇغاتىت تۈرك» نى يازغان. ئىككىنچى كىتاۋى قولىمىزدا ئەمەس، كۆر-گەن كىشىمۇ يوق، ئېھتىمال يوقالغان بولۇشى مۇمكىن. بەلكى كەلگۈسى كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنىمۇ تېپىلىپ قېلىشى مۇمكىن.

دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك

«دىۋان» ئەسلىدە «تۈركى-ئەرەبى سوزلۇك» بولۇپ، ئۇنىڭغا ئورنەك ئۈچۈن 300 گە يېقىن «ماقال-تەمسىللەر»، 240 پارچىچە شېئىر پارچىلىرى (بېيىت، رۇبائىيلار) كىرگۈزۈلگەن، ئۇنىڭدا تۈركى تىللارنىڭ تۈزۈلۈشى، گىراماتىكىسى ئايرىم چۈشەندۈرۈلگەن، تۈركى خەلقلەرنىڭ ياشاشلىرى، ئەنئەنىلىرى، تارىخى، جۇغراپىيىسى ھەققىدە ئېنسىكلوپېدىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەخمۇت قەشقىرىنىڭ بۇ قىممەتلىك ئەسىرى، بىرىنچىدىن، تۈركى تىلىنىڭ سوزلۇكى؛ ئىككىنچىدىن، گىراماتىكا كىتاۋى؛ ئۈچىنچىدىن، باي ئەدەبىيات ئانتولو-گىيىسى①؛ توتىنچىدىن، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئېنسىكلوپېدىيە ھېساپلىنىدۇ. «دىۋان» توغرىلىق سىررى ئاتالاي (تۈركىيىلىك): "ھازىرغا قەدەر تۈركى تىلدا ۋە قەدىمقى تۈركى خەلقلەردە بۇنىڭدەك يارامىلىق، بۇنىڭدىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدىغان بىر ئەسەر

① ئانتولوگىيە — ئەدەبىي، شېئرىي ئەسەرلەرنىڭ تاللانما توپلىمى.

كورۇلمىگەن، بۇ ئەسەر يىگانىدۇر، يىگانە بولۇپ قالىدۇ"
دەيدۇ.

مەخمۇت قەشقىرى ئۆز كىتاۋىدا كىتاپنى نىمە ئۇچۇن يازغانـ
لىغىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: "دەردىنى ئاڭلىتىش، تۈركى
خەلقلەرنىڭ كوڭلىنى ئېلىش ئۇچۇن ئۇلارنىڭ تىلى بىلەن
سوزلەشمەكتىن باشقا يول يوق......"

كورۇلىدۇكى، مەخمۇت قەشقىرى بۇ كىتاپنى ئەرەپلەرگە،
ئومۇمى تۈركى تىلنى بىلمەيدىغانلارغا ئۇنى ئۈگىتىش مەقسىدىدە
يازغان. ئۇنىڭ يەنە: "ماڭا مەڭگۇ بىرشان-شەرەپ، پۈتمەس-
تۈگىمەس بىر ئوزۇق دەپ شۇ كىتاۋىمنى—تەگرىگە سىغىنىپ—
دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك (تۈرك تىللىرى سوزلۇگى) نامىنى بىرىپ
يازدىم"، "تۈركى تىل بىلەن ئەرەپ تىلىنىڭ ئاتتىېشى باراۋەر
(پاراللىل) يۈرگەنلىگى بىلىنسۇن دەپ......" دىگەنلىرىگە
قارىغاندا، ئۇنىڭدا ئوزىگە شەرەپ ساقلاش، تۈركى تىلنىڭ
ئەرەپچىگە ئوخشاش باي بىر تىل ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاشتىن
ئىبارەت ئىككى نىشانىنىڭ بارلىغىنى بىلگىلى بولىدۇ.

مەخمۇت قەشقىرى كىتاپنى قانداق يازغانلىغىنى، يېزىشتا
قانداق ئۇسۇل قوللانغانلىغىنى ۋە نىمىلەرگە دىققەت قىلغانلىغىنى
كىرىش سوزىدە مۇنداق ئىزاھلايدۇ: "بۇ كىتاپنى ھىكمەت،
قاپىيە، تەمسىل-ماقاللار، شېىر، رەجەز①، نەسرىكەبى نەرسىلەر

① رەجەز— ئارۇز ۋەزنىنىڭ بەھرىلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ بەھردە
قەسىدە شېىر يېزىلىدۇ.

بىلەن بىزەپ، بوغۇم ھەرپ تەرتىۋى بىلەن تۈزدۈم. تەتقىقات-چىلار ئۇنى جايىدىن تاپسۇن، ئىزدىگەنلەر ئۆز رېتىدىن ئىزدى-سۇن دەپ سۆزلەرنى ئۆزجايىغا قويدۇم، قىيىنلىرىنى ئاسانلاش-تۇرۇپ، قاتتىقلىرىنى يۇمشاتتىم. يىللارچە قىيىنچىلىقلارغا بەر-داشلىق بەردىم. بۇ سۆزلۈك كىتاۋىنى باشتىن-ئاخىرغا قەدەر سەككىز بولۇمگە ئايرىدىم."

"سۆزلەرنى 'ئىسىملار' ۋە 'پېئىللار' قىلىپ ئىككىگە ئايرىدىم، ئىسىملارنى پېئىللارنىڭ ئالدىغا يازدىم..... ئالدىغا قايسىلىرىنى قويۇش زورۇر بولسا ئۇنى ئالدىغا، ئىككىنچى ئورۇندا كېلىدىغان-لىرىنى ئارقىغا يازدىم......"

"تۈزۈلگەن نەرسىلەرنىڭ يول كۆرسەتكۈچ قىممىتى بولسۇن دەپ، بىر تۈركۈم ئۆلچەملەر قويدۇم. ئالغا بېسىشنى خالىغانلارغا توغرا يول كۆرسەتسۇن، كەڭ بىر يول بولسۇن، يۇقىرى ئۆلچىگۈچىلەرگە بىر پەلەمپەيي بولسۇن دەپ مۇشۇ شەكىلدە ئىشلىدىم، تۈركى قەبىلىلەرنىڭ جانلىق تىلىدىن سۆز ياسىلى-دىغان تومۇرلارنى ئالدىم. چۈنكى ئۇزۇن بىر سۆزنى قىسقار-تىشتا كېرەكلىكتۇر."

"كىتاپتا تۈركى خەلقلەرنىڭ قاراشلىرىنى، بىلىملىرىنى كۆرستىش ئۈچۈن، سۆزلىگەن شېئىر ئۆرنەكلىرىنى توپلىدىم. قايغۇلۇق، خوشاللىق كۈنلىرىدە يۇكسەك چۈشەنچىلەر بىلەن سۆزلەنگەن ماقال-تەمسىللەرنىمۇ ئالدىم. ئۇلارنى دەسلەپ سۆزلىگەنلەر كېيىنكىلەرگە، بۇلار تېخىمۇ كېيىنكىلەرگە

بىلدۈرۈشكەن ئىدى. بۇلار بىلەن بىرلىكتە كىتاپقا نۇرغۇن
مۇھىم سۆزلەرنى توپلىدىم.

"يېزىلغان تاغلار، چۆللەر، جىلغىلار، دەريالار، كۆللەر
مۇسۇلمان تۈركى ئەللىرىدە بولغانلىرىدۇر. چۈنكى تىللاردا
سۆزلەنگەنلىرى مۇشۇلار، بۇلار تونۇشلۇق بولغانلىقلىرى ئۈچۈن
يازدىم. تونۇلمىغانلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى قالدۇردۇم. مۇسۇلمان
بولمىغان تۈركى ئەللىرىدىن بىر قىسمىنىمۇ يازدىم، ئۇ تەرىپىنى
يازمىدىم. چۈنكى ئۇلارنى يېزىش ھاجەتسىز ئىدى"، "تۈركى
تىلغا كېيىن كىرگەن سۆزلەرنى يازمىدىم. ئەر ۋە خوتۇن ئاتلىرى
يېزىلمىدى، بۇلاردىن توغرا قوللىنىش ئۈچۈن كۆپ قوللىنىلـ
غان ھەممە كىشى تەرىپىدىن تونۇلغان ئاتلارنى يازدىم."

روشەنكى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» — ئوتتۇرا ئەسىردىن
بىزگە قالغان مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر غەزنە. دىۋان يېزىلغان
1072 — 1074 - يىللاردا تۈركى خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ
ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلىمىز. ئەمما مىللى تىل،
ئەدەبىيات، چۈشەنچە مەھسۇللىرى شۇ كەمگىچە پۈتۈن ئەينى
بىلەن تووەندە دۇر.①

مەخمۇت قەشقىرى ئۇزاق ۋاقىت ئەمگەك سەرپ قىلىپ،
ماتىرىياللارنى ئۆز يېرىدىن ئېلىپ، تەتقىق قىلىپ بۇ قىممەتلىك

① تووەن — تېخى مۇسۇلمان بولمىغان تۈركى قەۋملەرنى يەنى جانبالىق (كۆچار بىلەن بۇگۇر ئارىلىقىدىكى بىرقەدىمىي شەھەر)نىڭ شىمالىدىكى بارلىق بۇددىست تۈركى قەۋملەرنى كۆرسىتىدۇ.

بىلىملەرنى يېزىپ قالدۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ۋە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈركى خەلق-لىرى ئەدەبىياتى، تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ئۈچۈن دەسلەپكى ۋە ئەڭ مۇھىم مەنبە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تۇر.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ هازىر تۈركىيىدە ساقلىنىۋاتقان يىگانە يازما نۇسخىسى مەخمۇت قەشقىرىنىڭ ئۆز قول يازمىسى— ئارگىنال نۇسخىسى ئەمەس. بۇ نۇسخا ئىراندىن دەمەشق (سۈرىيە)كە كۆچۈپ بېرىپ يەرلىكلىشىپ قالغان مۇھەممەت بىننى ئەبى بەكر ئىبنى ئەبلغەتھ تەرىپىدىن 1266-يىل 1-ئاۋغۇستتا (كۆچۈرۈلۈپ بولغان) مەخمۇت قەشقىرىنىڭ ئۆز قول يازمىسى نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخا بولۇپ، ئەسلى نۇسخا يوقالغان. مۇھەممەت تۈركچىنى بىلمىگەنلىكى، ئەرەپچىنى ياخشى يازالمى-غانلىقى ئۈچۈن، ئەسلى نۇسخىنى كۆچۈرۈشتە بىرمۇنچە يەرلىرىنى خاتا كۆچۈرۈپ قويغان.

تارىخچى ئاتەپلىك ئەينى "...قەشقەرلىق مەخمۇتنىڭ لۇغىتىدە كۆردۈم" دەپ، «دىۋان»دىن مەلۇمات ئىزدىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. قەشقەردىن مىسىرغا كۆچكەن ئالىم ئىبنى مۇھەممەت، ئەبۇ هەييانغا ئوخشاش ئالىملارنىڭمۇ «دىۋان»نى كۆرۈپ ئوقۇغانلىقى مەلۇمدۇر. كاتىپ چەلەبىمۇ «كەشغۇز زۇنۇن»① ئاتلىق بىبلىوگرافىيە كىتاۋىنىڭ 808-بېتىدە بۇ قىممەتلىك

---

① «كەشغۇز زۇنۇن» — «گۇمانلارنى ئېچىش».

ئەسەردىن سوز ئاچىدۇ. دىمەك مەخمۇت قەشقەرىنىڭ كىتاۋىنى شەرق ئالىملىرى بۇرۇندىن بىلىشەتتى، پەقەت كېيىنچە ئۇنتۇلغان.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بۇنىڭدىن 60 يىل ئىلگىرى ئىستانبۇلدا تېپىلىپ، دەسلەپ 1915 ـ 1917 ـ يىللىرى 3 توم ھالىدا نەشر قىلىندى. كىتاپنىڭ 1 ـ تومى چىقا ـ چىقمايلا دۇنيادا زور ھاياجان قوزغىدى، تۈركىيىدە ۋە غەرپتە بۇ قىممەتلىك غەزىنە تەتقىق قىلىنىپ، بۇ ھەقتە كوپ ماقالىلار يېزىلدى. بۇ دۇنياغا تونۇلغان بىر ئەسەر بولدى. تەتقىقاتچىلار قەدىمقى تۈرك مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان يېڭى بىلىملەرنى تېپىپ چىقىشتى.

مەسىلەن: پىروفېسور بروكېل مان① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ بىر ئىندېكسىنى نەشر قىلدى، تۈركىيىدە ئەلى ئۇلۋى ئېلوۋە «دىۋان» دىكى شېئىرلارنى، ئابدۇل ئەھەت نۇرى، نەجىب ئاسىم، فەرىد ـ بىرتەككە ئوخشاش ئاپتورلار «ماقال ـ تەمسىللەر»نى توپلاپ، كىتاپ ھالىتىدە نەشر قىلىشتى.

تۈركىيىدە كېلىشلىق رىفات بىلگە قاتارلىقلار «دىۋان»نى تەرجىمە قىلىشىپ باققان بولسىمۇ، تەرجىمىلىرى نەشر قىلىش سەۋىيىسىگە يېتەلمىدى. كېيىن تەرجىمە قىلىش ئىشى سامىخ رىفات بىلەن مۇھەممەت ئاكىفقا تاپشۇرۇلغان بولسىمۇ، بۇلار

---

① بروكېل مان كارل ـ 1868 ـ يىلى تۇغۇلغان، بىرسلاۋ ئۇنىۋېرستېتىنىڭ سامى تىللىرىنىڭ پىروفېسورى.

تەرجىمىنى تاماملىيالمىدى. ئەڭ ئاخىردا تەرجىمە ئىشىنى تىلچى بەسىم ئاتالاي ئورۇنلىدى. 1957 ـ يىلى دەھرى دىلچىن تەرىپى- دىن ئەرەپ ھەرپى بىلەن تۈزۈلگەن بىر ئىندېكس تۈرك تىل قۇرۇمى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدى.

«دىۋان» توغرىلىق فۇئات كوپرولو، زەكى ۋەلىدى توغان، ھ.ن. ئورخۇن، ئا. جەفەر ئوغلى، كىلىسلىق رىفات، نەجىپ ئاسىم، ئەلى ئولۇۋى ئېلوۋە؛ غەرپتە بروكېل مان، مارتىن ھارتمانغا ئوخشاش نېمىس ۋە ۋېنگىر ئالىملىرى، كېيىنچىرەك بەزى رۇس ۋە فرانسۇز ئالىملىرى ئالاھىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، كوپ ماقالىلار يېزىشتى. ئەسەرنىڭ ئوز ئىچىگە ئالغان تىل، تارىخ، جوغراپىيە، مىفولوگىيە، فولكلور ــ خەلق ئەدىبى- ياتى قاتارلىق ماۋزۇلىرى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، كىتاپلار نەشر قىلدى.

10 ـ ئەسىردىن باشلاپ تۈركى خەلقلەرنى پاراكەندە قىلغان "ئەرەپ قويۇنى" قارشىسىدا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناھايىتى مۇستەھكەم بىر گىگانت ئىستىھكام سۈپىتىدە خىزمەت قىلدى. تۈركى خەلقلەرنىڭ ئالىملىرى ئولتۇرۇلدى، تۈركى كىتاپ ئوقۇدى دەپمۇ كوپ كىشىلەر زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، تۈركى كىتاپلار كويدۇرۇلدى، مەبۇدلىرى ۋەيران قىلىندى. ئەمما تۈركى خەلقلەرنىڭ تىللىرى، ئەدىبىياتلىرى، تارىخ ۋە مەدە- نىيەتلىرى، مەخمۇت قەشقىرىنىڭ بۇ قىممەتلىك ئەسىرى بۇگۇنگە قەدەر ئۇلىشىپ كەلدى.

موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا

شەرىپىدىن ئۆمەر

موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ 19-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى.

تارىخي نۇقتىنەزەردىن قارىغاندا، شائىرنىڭ ئىجادىيىتىنى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىنى بىر بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان ھالقا دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

ئۇ 1824-يىلى غۇلجا شەھىرىدە موزدوز ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئاتىسى موللا يۇسۇپنىڭ تەربىيىسىدە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ غۇلجا «بەيتۇللا» مەدرىسىگە كىرىپ ئوقۇپ، ئۇز مىللى تىل-ئەدەبىياتىنىلا ئەمەس، بەلكى شەرق خەلق-لىرىنىڭ تىل-ئەدەبىيات تارىخىنىمۇ زور كۈچ بىلەن قېتىقىنىپ ئۆگىنىدۇ. بۇ ھال شائىرنىڭ ئەدەبىي پائالىيىتىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئوسۇشىگە چوڭقۇر تەسىر كورسىتىدۇ.

موللا بىلال "نازىم" دىگەن تەخەللۇس بىلەن 1851-يىلى «غەزەلىيات» (غەزەللەر توپلىمى)، 1875-يىلى «غازات دەر

مۇلكى چىن» (جوڭگودىكى جەڭ)، 1881 ـ يىلى «چاڭمۇزا يۇسۇپخان» داستانىنى، 1882 ـ يىلى «نوزۇگۇم» قىسسىنى يېزىپ چىقتى.

ئەينى زاماندىكى زۇلۇم دۇنياسىنىڭ قانلىق چاڭگىلى مىليونلىغان ئەمگەكچىلەر قاتارىدا شائىر ئائىلىسىنىڭمۇ ھايات نەپىسىنى بوققان ئىدى. شائىر بۇ ھالنى «غازات دەر مۇلكى چىن» دىگەن ئەسىرىدە مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

ئۆزۈم ئادەملەر پەقىرى ئىدىم،
پەقىرنى دىمەكتۇر ھەقىرى ئىدىم.
بۇ ئەلدە يۇردۇم يامانلار بىلەن،
خارابەت ئىچىدە جاۋانلار بىلەن.
نە ئەگنىمدە تون بار، نە ئىلكىمدە زەر،
خۇدا خەۋپتىن ھىچ تاپمايىن خەۋەر.
بۇ قىسمى ئۆتۈپ ئۆمرىمىز نەچچە يىل،
خالايىق ئارا ئانچە خار ۋە زەلىل.

تالانتلىق شائىر نازىمى دەۋرنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن رەھىمسىز ئېزىشى ئارقىسىدا 70 يېشىدا قارغۇ بولۇپ قالىدۇ. شائىر "تەيپىڭ تيەنگو" قوزغىلىڭىنىڭ بىۋاستە تەسىرىدە، 1863 ـــ 1864 ـ يىللىرى مەنچىڭ ئىستىبداتىغا قارشى كۆتىرىلگەن مەشھۇر ئىلى قوزغىلىڭىغا قاتناشقان ئىدى. خەلق

قوزغىلىڭى چىرىك مەنچىڭ ئىستىبداتى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن چارروسىيە گېنېرالى كالپوكوۋسكىينىڭ ئىلىغا بېسىپ كىرىشى بىلەن مەغلۇپ بولدى. چارروسىيە جاھانگىرلىگى شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنچىڭ ئىستىبداتىدىنمۇ يامانراق ياۋۇز دۈشمىنى ئىدى.

شائىر چارروسىيە گېنېرالىنىڭ ۋەھشى قىياپىتىنى ئۇنىڭ ئۆز تىلى بىلەن تۆۋەندىكىدەك ئېچىپ تاشلايدۇ:

ئەۋەتسۇن ماڭا تازا بېكىنى تۇتۇپ،
قوساق تويغۇزارمەن قېنىنى يۇتۇپ،

ئەپسۇسكى، ئەزەلدىن شىنجاڭغا تەۋە بولغان ياركەنت، بورغۇجىدىن قورغاسقىچە، كەتمەن تەرەپ ئۇزۇن تامدىن غالچاتقىچە بولغان يەرلەرنى 1888-يىلى مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چارروسىيە جاھانگىرلىگى بىلەن تۈزگەن تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىسى بويىچە چارروسىيە جاھانگىرلىگى ئىلىۋالدى. مانا شۇ چاغدا ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىدىن بىر قىسىم ئادەملەر بىر تەرەپتىن مەنچىڭ ئىستىبداتىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورققان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن چارروسىيە جاھانگىر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەجبۇرلىشى ئارقىسىدا، بۇرۇنقى ئۆز يۇرتلىرىنىڭ بىرقىسمى بولغان يەتتە سۇغا كۆچۈپ كەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسيانكار ئوت يۈرەك شائىر موللا بىلالمۇ بار ئىدى. ئۇ 1899-يىلى يەركەنتتە

ۋاپات بولدى.
خەلقنىڭ يۇقۇرقى پاجىەلىك، مۇڭلۇق ھالىتى شائىرنىڭ "كوچ-كوچ قوشاق" لىرىدا بىزگە مەڭگۇ يادىكار بولۇپ قالدى.

كەتمەكنى ئىرادە ئەيلەپ،
كىمە ياسىدۇق قاشتا.
ئاق خان بىلەن قارا خان،
ئىتتىپاق ئىكەن باشتا.

ئالمۇتىغا كوچ دەيدۇ،
بارار يېرىمىز قۇملۇق.
راست گېپىنى قىلمايدۇ،
كوزى كوك، بېشى يۇڭلۇق.

قالدى مىڭ جاپا بىلەن،
قوزغان باغۇ-بوستانلار.
يۇرت-مەلىدىن ئايرىلدۇق،
يۇرەكتە قالدى ئارمانلار.

★

غەزەلىيات: بۇ 2016 مىسرادىن ئىبارەت تۇرلۇك مەزمۇنلار-

دىكى لىرىك شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، 1851 ـ يىلى توپلام بولۇپ چىققان. شائىر غەزەلىياتنى گەرچە 27 يېشىدا يازغان بولسىمۇ، شېئىرىيىتىنىڭ مەزمۇنلۇقلۇغى، ئۆزىگە خاس باي مىللىي پۇراقى، ھەقىقىي شېئىرىيەتكە خاس پوئېتىك گۈزەللىككە ئىگە ئىكەنلىكى، ھەجمى جەھەتتىن چوڭلۇغى بىلەن ئۇزىنىڭ تالانتلىق شائىر ئىكەنلىكىنى كورسىتىدۇ.

«غەزەلىيات» مەركىزىي ئىدىيە جەھەتتىن ئالغاندا، چوڭقۇر ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شائىر ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى مۇھەببەت لىرىكىسىنى يېڭى مەزمۇن، يېڭى تېما بىلەن بېيىتقان شائىرلارنىڭ قاتارىغا كىرىدۇ. بۇ ئۇزىنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرىدا شەرق ئەدەبىياتىدىكى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىردە پەيدا بولۇپ، كېيىن ئەۋج ئالغان ئىسلام دىنىدىكى تەرىقەتچىلىككە قارشى چىقىدۇ، تەرىقەتچىلىكنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ۋەكىللىرى ئەخمەت يەسەۋى، سوپى ئاللايار قاتارلىقلار مۇھەببەتنىڭ ئىنسانلار ئارا بولۇشىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇنى مەۋھۇملەشتۇرۇپ، مۇھەببەت پەقەت ئاللاغا خاس دەپ قارايدۇ ۋە ئۆز شېئىرلىرىدا "ئاللا"غا بولغان ئاتالمىش مۇھەببەتنى غايىۋىلەشتۇرىدۇ. شائىر ئۇلارنىڭ بۇ ئىدىيالىستىك ئەكسىيەتچى كوز قاراشلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى رىيال مۇھەببەتنى كونكرېتلاشتۇرۇپ، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ئۇنىڭ پاك،

گۈزەللىكىنى ۋە ئۇنىڭ شۇ ئاساسىدا تۇغۇلغان كۈچىنى ئۇلۇغلايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ غەزەللىرىدىكى لىرىك قەھرىمانىنى فېئوداللىزم تۈزۈمىنىڭ روھىي تىرىكى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ ئاياللارنى پەس كۆرىدىغان سەپسەتىلىرىگە قارشى قويىدۇ:

لەبى لالە زۇلالىڭ بىزگە دۇر كىم تەبەھىيون،
ئۇلۇك تەنلەرنى زەندە ئەتكىلى روھى راۋانىمسەن.
بۇ نازىم ئېيتىدۇر، يۈز ئىلتىجا ئەيلەپ نىگارىغا،
ماڭا پەندى-نەسىھەت ئەتكىلى بىر نۇكتا دانىمسەن.

بۇ يەردە شائىر بىرىنچىدىن، لىرىك قەھرىمان "نىگارى" نىڭ گۈزەل، پاك ئىشقىدىن قۇدرەتلىك روھىي ئوزۇق ئالسا، ئىككىنچىدىن، ئۇنى ئۆزىگە مەسلىھەت بەرگۈچى ئەڭ سادىق يولداش دەپ قارايدۇ.

شائىرنىڭ لىرىك غەزەللىرىدە فېئوداللىزمنىڭ ئەكسىيەتچى ئىدېئولوگلىرى موللا، شەيخ، زاھىتلارنى بىۋاستە ساتىرىك قامچا ئاستىغا ئالىدىغان ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قانۇن قىسمى بولغان شەرىئەتكە بىۋاستە جەڭ ئېلان قىلىدىغان مىسرالار كۆپ ئۇچرايدۇ:

شەرئىدە زوھىد① سوزى ھەقتۇر، ھەقىقەتتە مېنىڭ،
ئىشقى ئىلى خوشلۇغىدىن ئېرسە، زوھىد ئىلى ناردىر خالاس.
ئىختىيار سەندە بىلال گەرخوشلار ئېرسەڭ ئىشقىنى،

---

① زوھىد — زاھىد، سوپى.

زاھىدتىن بولغىن خالاس، يوقسا دىلدا زاردىن خالاس.

شائىرنىڭ غەزەللىرىدە بىر تەرەپتىن، چىرىك فېئودالىزىم ئۈستىدىن خەلقنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، مەنىۋى ئېزىلىشلىرى ئېچىنىشلىق، مۇڭلۇق شىكايەت قىلىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ چىرىك قورغاننى پاچاقلاپ تاشلايدىغان خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈچى ئىسيانكار لىرىك قەھرىمان سۈپىتىدە نۇرلىنىپ تۇرىدۇ.

«نوزۇگۇم» قىسسىسى: شائىر بۇ ئەسىرىنى 1882-يىلى يازغان. شائىرنىڭ ئىجادىيەت تېمىسى تەرىپىدىن ئېلىپ قارىغاندا، ئۇ «غەزەلىيات»تا يارىتىلغان ئاياللار ئوبرازىنىڭ بىۋاستە داۋامى، ئىدىيە جەھەتتىن يۈكسەك دەرىجىگە كۆتۈرۈلىشى. «غەزەلىيات» تىكى لىرىك يار ئوبرازى جىسمانى، مەنىۋى جەھەتتىن گۈزەل بولۇش بىلەن بىللە ئوز مۇھەببىتىگە چىن دىلىدىن مەڭگۈ سادىق، ئۇ ۋەتەننى، ئەمگەكنى قىزغىن سۆيىدۇ، ئۇ فېئوداللىزىمنىڭ مۇتەئەسسىپ ۋەھشى ئىسكەنجىسىدە سىياسى، ئىقتىسادىي، مەنىۋى جەھەتتىن چەكسىز ئېغىر پاجىئەلىك تەقدىرگە دۇچ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈستىدىن قانلىق شىكايەت قىلىدۇ. بەزىدە روھىي ئىسيانكارلىق قىياپىتى بىلەنمۇ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. لېكىن ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئۆتمەيدۇ. شۇنىڭدەك ئۇ لىرىك قەھرىمان پەللىسىدىن ئېپىك قەھرىمان پەللىسىگىمۇ كۆتۈرۈلمەيدۇ.

ئەمدى «نوزۇگۇم» قىسسىگە كەلسەك، بۇنىڭدىكى قەھرىمان ئالدى بىلەن ئېپىك قەھرىمان. ئۇ «غەزەلىيات» تىكى لىرىك

قەھرىمانلارغا ئوخشاش فېودالىزمنىڭ روھىي ئىسكەنجىسى ئۈستىدىن قانلىق شىكايەت قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى فېودالىزم تۈزۈمىنى قولغا قورال ئېلىپ پاچاقلاپ تاشلاشقا ئاتلانغان قەيسەر جەڭچى. ئۇ 1826 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدا مەنچىڭ ئىستىبداتىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن قورالىلىق قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمانلىق پەزىلەتىگە مۇناسىپ ئىش قىلىپ، ئىس ـ تۈتەك قاپلىغان ئازاتلىق جەڭ ئاكوپلىرىنىڭ بىرىدە ياش توكمەي، باش ئەگمەي كۆرەش قىلىپ، ئاخىرى ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىپ، 10 مىڭلىغان گۇناسىز ئەر ـ ئايال، نارەسىدە باللار بىلەن ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. ئۇ يولتۇزغا كەلگەندە قېچىپ، يەنە موڭغۇل، سولان ئىستىبداتچىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، بىر سولان ئەمەلدارىغا مەجبۇرى نىكا قىلىنغاندا، پاك ئىنسانى ئازاتلىق، ئەركىنلىك يولىدا مىللى غۇرۇرى ۋە ئىپپەت ـ نومۇسىنى ساقلاپ، ئەمەلدارنى بوغۇزلىۋېتىپ قاچىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ھەركىتى پۈتۈن ئىلىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، ئىلى ئەمەلدارلىرىنى ئالاقزادە قىلىۋېتىدۇ. بۇ ھال قىسسىدە نوزۇگۇم ئېغىزىدىن مۇنداق بېرىلىدۇ:

ئالتاي ياتتىم خاماندا،
نان يۇشۇردۇم ساماندا.
ئاجىز نوزۇگۇم جاڭگالدا،
ئانام يۈرەر قاياندا.

يايى چىقتى تۇتقىلى،
ئەجدار بولۇپ يۇتقىلى.
ئون بەش يايى كېلىپتۇ،
نوزۇگۇمنى تۇتقىلى.

نوزۇگۇمنىڭ ئازاتلىق، ئەركىنلىك بىلەن سۇغۇرۇلغان ئىرادىسىنى مەنچىڭ ئىستىبداتچىلىرىنىڭ ھەرقانداق جازاسىمۇ، تۇرمىسىمۇ سۇندۇرالمايدۇ. ئۇ ئازاتلىق، ئەركىنلىك ئۈچۈن قۇربان بولۇشنى ئەڭ ئالى شەرەپ دەپ بىلىدۇ. شائىر ئۇز دۈشمەنلىرى بىلەن تامچە قېنى قالغىچە تىز پۈكمەي جەڭ قىلغان بۇ ئازاتلىق جەڭچىسىگە تولۇپ تاشقان ئۇمىتۋارلىق بىلەن مەدھىيە ئوقۇپ قىسسىنى تاماملايدۇ:

ئانداق بولسا خاتۇن سالىم پاك①،
مانجۇلار زۇلمى ئاڭادۇر باك②.
بۇنىڭدەك بولسا خاتۇنلار پائالى③،
تاپار جەننەت بوزەنلەردىن كامالى④.

---

① سالىم پاك — تازا، پاك.
② باك — كېرەكسىز. قورقىتالمايدۇ.
③ پائالى — پائالىيەت.
④ كامالى — كامالەتكە يەتكەي.

نوزۇگۇم روھىغا ھەق رەخمەت ئېيتسۇن،
شېھىت ئالى ئېھكامى[1]ئوززە پۈتسۇن.

شائىر بۇ ئەسىرىدە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا بىرىنچى بولۇپ، ئازاتلىق جەڭچىسىنىڭ جەڭگىۋار ۋەتەنپەرۋەرلىك خىسلەتلىرىنى ئوزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن 19 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تىپىك، گۈزەل ئوبرازىنى ياراتتى دىيىشكە بولىدۇ.

غازات دەر مۇلكى چىن: بۇ شائىرنىڭ ئەڭ يىرىك ئەسىرى بولۇپ، 1875 ـ يىلى يېزىلغان. بۇ ئەسەردىن شائىر ئىجادىيىتىدىكى ئىككى چوڭ بۇرۇلۇشنى كورۇشىمىز مۇمكىن: بىرىنچى، ئۇ ئەمدى پەقەت كىچىك لىرىك شېئىرلارنىلا ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائى سىنىپى ھېسسىياتنى تەپسىلىرەك، مۇكەممەلرەك ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدىغان سيۇژىتلىق (ۋەقەلىك) ئەسەر يېزىش دەرىجىسىگە كوتىرىلگەن؛ ئىككىنچى، ئۇنىڭ دۇنياقارىشىدا چوڭ بۇرۇلۇش بولغان. ئۇ «غەزەليات»تا كوپرەك ئىشقى-مۇھەببەت تېمىسى ئەتراپىدا ئايلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىر سىنىپى كۇرىشىدە ئىپادىلەنگەن خەلقچىللىقنىڭ بىۋاستە سىنىپى مەنبەسىگە يېتىپ بارالمىغان ئىدى.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى سىنىپى كۇرەش ئەمگەكچى دىخانلار-

[1] ئېھكامى ــ مۇقامى.

نىڭ فېودالىزىمنىڭ ئىستىبدات ئاسارىتىگە قارشى ئىنقىلاۋى كۈرەشلىرى بولۇپ، بۇ ئىنقىلاۋى كۈرەش ئوتتۇرا ئەسىرلەر تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئىدى. يولداش ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېگەن ئىدى: "جۇڭگو فېوداللىق جەمىيىتىدە پەقەت دېھقانلارنىڭ بۇ خىل سىنىپى كۈرىشى، دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشلىرىلا تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ھەقىقى ھەرىكەتلەندۈرگۈچىسى ئىدى". مۇنداق دېھقانلار ھەرىكىتى ئىدىيە جەھەتتىن خەلقچىللىقنى بايراق قىلغان ئىدى.

خەلقچىللىق ئوتتۇرا ئەسىردە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ، ئالدى بىلەن نامرات دېھقانلارنىڭ فېودال، ئاقسۆڭەك، زېمىندار، سۈتخور ۋە مۇتەئەسسىپ كۈچلەرگە ھەم فېودالىزىمنىڭ تۈۋرۈكى بولغان ئىسلام دىنىغىمۇ قارشى ئىسيان تۇغى ئىدى، تارىختا ئۆتكەن نۇرغۇن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى مۇشۇ ئىسيان تۇغىنى مەشئەل قىلغان ھالدا تارىختا يېزىلىپ كەلدى.

شائىر ئۆز ئەسىرىگە تارىخنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولغان ئەنە شۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىنى تېما قىلىپ، ئۇنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە كىرىشتى. بۇ ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدە چوڭقۇرلاشقانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، شائىر «غازات دەر مۇلكى چىن» داستانى بىلەن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا چوڭ ئىجتىمائى سىياسى تېمىنى ئېلىپ كىردى.

چىرىك مەنچىڭ ئىستىبداتى دەۋرىدە، يۇقۇردا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، پۈتۈن جۇڭگو ئىچىدىن ئېغىر زۇلمەت ئاستىدا

ئىدى. تارىخنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان خەلق زۇلۇم ئالدىدا سۈكۈتتە تۇرۇۋەرمىدى.

1851 - يىلى قوزغالغان تەيپىڭ تيەنگو قوزغىلىڭى پۈتۈن ئېلىمىز تۇپرىقىغا ھورلۇك، ئازاتلىق ئىسيانىنىڭ يالقۇنىنى چاچتى، ئۇنىڭ تەسىرىدە 1861 — 1862 - يىللىرى گەنسۇ خۇيزۇ ئەمگەكچى دېخانلىرى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، مەنچىڭ ئەمەلدار- لىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. بۇ قوزغىلاڭنىڭ يالقۇنى چاقماق تېزلىگىدە تيانشاننىڭ جەنۇپ، شىمالىغا يېتىپ كەلدى-دە، 1862 - يىلى كۇچاردا، 1864 - يىللىرى قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇر- پاندا ۋە 1864 - يىلدىن 1867 - يىللىرىغىچە ئىلىدا خەلق قوزغىلاڭلىرى بولۇپ ئۆتتى. موللا بىلال نازىمنىڭ «غازات دەر مۈلكى چىن» داستانى ئىلىدا بولۇپ ئۆتكەن مەنچىڭ ئىستىبداتىغا قارشى دېخانلار قوزغىلىڭىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قوزغىلاڭ ئىشتىراكچىلىرىدىن بىرى بولغان شائىر بىلال بۇ ھەقتە بىر چوڭ ئەسەر يېزىشنى كوڭلىگە پۈكۈپ، قوزغىلاڭ ۋاقىتلىرىدىلا ماتېرىيال توپلىدى. بۇ ھەقتە ئۇ:

يۈرۈپ بۇ بىلال بۇ جەھەد① ئىچىرە كوپ،
پېتىپ دەپتىرى ئىچىدە ئالدى كورۇپ، — دەيدۇ.

شائىر بۇ ئەسەرنى يېزىشقا ئۇزۇندىن تەييارلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەسەرگە كىرگۈزۈلمەكچى بولغان ۋەقەلەر دائىرىسىنى

① جەھەد — جەڭ.

ئۇنىڭ تارىخىي باغلىنىشى، ۋەقەلىكنىڭ كېلىپ چىقىش ئىجتىمائىي سەۋەپلىرى، سىنىپىي تەبىقىلەرنىڭ قوزغىلاڭدا تۇتقان سىنىپىي مەۋقەسى ۋە ئۇلارنىڭ رولىنى ئىنچىكىلەپ تەپسىلى ئۆگىنىپ، ئۇنى ئۆز ئەسىرىدە بەدىئى رېياللىققا ئايلاندۇرۇپ، تىپىك شارائىتتىكى تىپىك قەھرىمانلارنى يارىتالىغان.

ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى، بەدىئى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرسى شۇكى، ئەسەردە ئۆز جەمئىيىتىنىڭ ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولغان خەلق باشتىن-ئاخىر جەمئىيەتنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقىنى ياراتقۇچى، ئىنقىلاپنىڭ ئاساسىي كۈچى، ئىنقىلاپنىڭ رەھبەرلىرىنى ياراتقۇچى، ئۇلارغا ئەقىل-ئىدرەك بەرگۈچى مەنبە قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىنقىلاپنىڭ باش رەھبىرى ئابدۇرۇسۇل بەگنى كونا ھاكىم مەزامزات چىڭ خانلىقى ئەمەلدارى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، قوزغىلاڭ جەريانىدا خەلق ئىچىدىن ئەلا پالۋان ئۇسۇپ چىقىپ سۇلتان بولۇپ، خەلققە تايىنىپ مەنچىڭ ئىستىبداتىنى يېڭىپ، چارروسىيە باسقۇنچىلىرى بىلەن ئاخىرىغىچە جەڭ قىلىدۇ. بۇ جەڭدە سادىر پالۋان باياندىن سېپىلى ئاستىغا لەخمە كولاپ دورا بىلەن پارتلىتىش ئارقىلىق مەنچىڭ ئىستىبداتىنىڭ مۇستەھكەم قورغانلىرىنى ئالىدۇ.

ئەسەردە باش قەھرىمان خەلقنىڭ، قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى ھەم ئۇنىڭ بىر ئاددى ئەزاسى، خەلق ئۇلارنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس كۈچ-قۇۋۋىتى، ئەقىل-ئىدرىكىنىڭ مەنبەسى قىلىپ

تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ رىيال ھايات لوگىكىسىغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدىغان مۇتلەق ھەقىقەتتۇر. بۇ ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىي قىممىتىمۇ دەل مەشەدە!

ئەپسۇسكى مىللاپ قوزغىلاڭچىنىڭ قېنى ۋە جېنى بەدىلىگە كەلگەن كۈرەش مىۋىسى چارروسىيە جاھانگىرلىگىنىڭ ياۋۇز گېنىرالى كالپوكوۋسكىنىڭ 1871-يىلى 5-ئايدا ئىلىغا بېسىپ كىرىشى بىلەن ۋەيران بولدى. خەلق بىلەن تەقدىرداش شائىر:

تامامى دەرتمەن ئىپتقاي مۇنى،
كوزدىن ئاققۇزغان جىگەر قاننى،
بىراۋنىڭ بولۇپتۇ ئاتاسى شەھىد،
بولۇپ بەزىلەرنىڭ بالاسى شەھىد،
بىراۋ ئايرىلىپتۇ قېرىنداشتىن،
كىچاندىن ئەزىزدەك كوكۆلداشتىن①،
ئىشتىسە دىلى تىز يارا بولار،
نە يارا بولار بەلكى پارا بولار.

دەپ خەلق دەردىگە چىن يۈرىگىدىن ئېچىلىپ چىققان ئېچىنىشلىق ھىسسىيات بىلەن مۇڭداش بولىدۇ.

لېكىن ئۇتكەن ئەسىرنىڭ مۇدھىش قويىنىدا خەلقچىلىقنى

---

① كوكۆلداش — قېرىنداش، ئۇرۇقداش مەنىسىدە.

ئۇزىگە مەشئەل قىلىپ، ئۇز تەقدىرى ئۈچۈن جەڭ قىلغان دىخانلار قوزغىلاڭچىلىرى تارىخنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تۈنىنى قوغلاپ، تاڭنى يېقىنلاشتۇرغىنى ئۈچۈن، تارىخ بېتىدە مەڭگۈ يادلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان شائىر داستاننى تۆۋەندىكى مىسرالار بىلەن تاماملايدۇ:

ھەر كىشى ئىش قىلسا ئەمەس مەنىسىز،
مەنىسىنى بىلگۈسىدۇر بەتامىز،①
ھەر سوزۇم كىم؟ ئوتسە پىتىپمەن تامام،
ئەھلى خىرەتلەرگە②دىدىم مەن سالام.

چاڭموزا يۇسۇپخان: شائىر بۇ داستاننى 1881-يىلى يازغان، بۇ چاغ شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ قۇرامىغا يەتكەن ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ.

«چاڭموزا يۇسۇپخان»نى 19-ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىياتىدىكى ئەڭ ئۇتۇقلۇق چىققان ساتىرىك ئوبراز دىيىشكە بولىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى مۇناپىق غوجىلار توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ھەجۋى لەتىپە ئىدى. شائىر ئەنە شۇ ۋەقەلىكتىن پايدىلىنىپ، ئۇزاقتىن بېرى كوڭلىدە پۇكۇپ

① بېكامىسىز — تەمىسىز.
② خىرەت — ئەقىللىق.

كەلگەن مۇدداسىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. چۈنكى، ئۇ ئىلى قوز-غىلىڭىدا دىنى نىقاپ بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان شاۋكەت ئاخۇن، ياگور ئاخۇن ۋە چەتتىن كىرگەن ئەخمەت خوجا، ماخمۇت پوچىلارنىڭ مۇناپىقلىق بىلەن تولغان "ھىكمەتلىرى"نى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بولسا، تارىختىن بىرى خەلق قوزغىلىڭىغا خوجا ئەۋلادى نىقاۋى بىلەن ئارىلىشىپ "توپىلاڭدىن تۇغاچ ئوغرىلىغان" ئاپپاق غوجا، بوزرۇك غوجا، جاھانگىر غوجىلارنىمۇ بىلەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى جاھانگىرلارنىڭ دىنىي نىقاپتا ئورالغان مالايلىرى ئىدى. چاگموزا يۈسۈپخان ئەنە شۇ غوجە-لارنىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن تىپىك ساتىرىك ئوبراز.

شائىر ئۇنىڭ داغدۇغىلىق "سىرلىق" سىرتقى كۆرۈنۈشى بىلەن ئىچكى ماھىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئۇستىلىق بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، غوجىلارنىڭ ئەسلى ئەكسىيەتچى ماھىيە-تىنى پاش قىلىدۇ. بۇ ئەسەرنى 19-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتە-دىكى تەنقىدىي رېئالىزىمنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىلىرىدىن بىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

* * *

موللا بىلال نازىمى شېئىرىيىتىدىكى ئەڭ چوڭ بىر خۇسۇسى-يەت ئۇنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن بىۋاستە ئوزۇق ئېلىپ، خەلق بىلەن تەقدىرداش بولغان ھالدا خەلق قەلبىگە قايتا

سىگىپ كەتكەنلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ خېلى نۇرغۇن شېئىرلىرى خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ، خەلق ئەدەبىياتىغا ئايلىنىپ، تا ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدا ناخشا قىلىپ ئېيتىلىپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

بازارغا يوللىرىڭ بولسۇن،
قىزىل گۈل ھەمرىيىڭ بولسۇن،
سېنىڭدەك نازىنىن يارغا،
مېنىڭدەك قۇللىرىڭ بولسۇن.
....
گۈلمىدى، غۇنچەمىدى باشىڭدىكى،
كېچىلەپ تونالمىدىم كىملەر ئىدى قاشىڭدىكى.
....

شائىرنىڭ بەزى شېئىرلىرى ھەتتا خەلق تەمسىللىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن:

ئىرغاي بىلەن ئېلىپ بولماس سايىنىڭ تېشىنى،
دەرت كەلگەندە سىغىرىپ بولماس كوزنىڭ يېشىنى.

شائىر ئىجادىيىتىدىكى بۇ ھال تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ قارىغاندا، ئۇنىڭ مەيدانى دۇنياقارىشى بىلەن باغلىنىدۇ. ئۇ ئىزىلگۈچى

سىنىپتىن ــ كەمبەغەل موزدوز ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ سىنىپىي ئورنى ئۇنى مۇقەررەر ھالدا ئەمگەكچى خەلق بىلەن تەقدىرداش قىلىپ، ئۇنىڭ كوزقارىشىنى شەكىللەندۈردى. ئوتمۇش فېئودالىزىم جەمىيىتىدىكى خەلقنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىلىرى دەل شائىرنىڭ ئومۇر بويى بېسىپ ئوتكەن ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرى بولۇپ كەلدى. شائىر ئىدىئولوگىيە جەھەتتە ئەنە شۇ خەلق ئىنقىلاۋى ھەركىتىدە پەيدا بولغان دېموكراتىك ئاڭ بىلەن سۇغۇرۇلۇپ، ئوزىنىڭ سىياسى ھەم ئىستېتىك قاراشلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، ئەسەر يارىتىپ خەلق ئىنقىلاۋى تارىخىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ياردەم بەردى. شۇڭا ئۇنىڭ ئىجادى خەلق بىلەن تەقدىرداش بولۇپ، خەلق ئىچىگە سىڭىپ كىرەلىدى.

شائىرنىڭ پۈتۈن ئىجادىيىتىدىن ئېيتقاندا، ئۇسلۇبى يېنىك، تىلى چۈشىنىشلىك. ئۇ ئاددى لېكىن تەمسىل خاراكتېرلىق سوزلەرنى ئىشلىتىپ، روشەن، جانلىق ئوبرازلارنى ياراتتى. ئۇ شېئىرىيەت جەھەتتە داستان، غەزەل، مەسنەۋى، مۇخەممەس، رۇبائى شەكلىدە ئەسەرلەر يازدى. ئۇ بارماق ۋەزنىدىن باشقا ئارۇز ۋەزنىنىمۇ پىششىق ئىگەللىگەن شائىر. ئۇ يىرىك ئەسىرى «غازات دەر مۇلكى چىن»نى ئارۇز ۋەزنىنىڭ "تە قارىب" شەكلى بىلەن يازغان.

بىلال نازىمنىڭ ئەسەرلىرى ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ باي مەدىنىيەت غەزىنىسىگە قوشۇلغان بىر بايلىق ھېساپلىنىدۇ.

شائىرنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىياتىنى ئۆگە-نىشتىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تارىخىنى ئۆگىنىشتىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

لېكىن، موللا بىلالنىڭ ئۆزىمۇ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىمۇ فېودا-لىزىم ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، بىز ئۇ-نىڭ ئەسەرلىرىگە ماركسىزىملىق سىنىپىي نۇقتىنەزەر بىلەن تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك. بۇ نۇقتىدا قىلچىمۇ ئىككىلىنىشكە بولمايدۇ. ئەنە شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ كوزقارىشىدىكى چوڭ ئاجىزلىقنىڭ بىرسى شۇكى، ئۇ سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرگە دىنىي نۇقتىنەزەر بىلەن ياندىشىدۇ. بۇ ھال كۆپرەك ئۇنىڭ يىرىك ئەسىرى بولغان «غازات دەر مۇلكى چىن» ئەسىرىدە ئۇچرايدۇ. بۇ ئەسەردە ماھىيەت جەھەتتىن ئالغاندا، مەنچىڭ ئىستىبداتىدا ھوكۇمران گۇرۇھنى مەركەز قىلغان موڭغۇل ۋە يەرلىك مىللى ھوكۇمران گۇرۇھلار بىلەن شىنجاڭدىكى ئېزىلگۈچى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارىسىدىكى جىددى سىنىپىي كۇرەش ئاساسىي ئورۇننى ئىگەللىسىمۇ، بەزەن جايلاردا ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغۇچىلار بىلەن ئېتىقات قىلمىغۇچىلاردىن ئىبارەت ئىككى دىنىي مەزھەپ ئارىسىدىكى كۇرەش تۈسىنى ئالىدىغان جايلارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ خاتالىقىقا بىلال ياشىغان دەۋر، شارائىت بىلەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر چەكلىمىسىدىن ئايرىپ قارالسا ئەلۋەتتە خاتا بولىدۇ.

شائىر ھاياتىدىكى نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى "خۇدانىڭ قۇد-

رىتى" دەپ قارىغانلىغى، شېرىيىتىدىكى بەزەن ئۆچرايدىغان ئۆمىتسىزلىك ئۇنىڭ دۇنياقارىشىدا ئىسلام دىنى تەسىرىنىڭ خېلىلا ئېغىر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن بۇ ھال ئۇنىڭ خەلق مەيدانىدا، خەلق بىلەن تەقدىرداش، ھەممەنەپەس بولۇپ تۇرۇپ، بۈيۈك رىيالىست سۈپىتىدە ياراتقان ئەسەرلىرىنىڭ قىممىتىنى چۈشۈرەلمەيدۇ.

ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئازاتلىق-ئەركىنلىك ئىدىيىلىرىنى ئالغا سۈرگۈچى رىيالىست، دېموكرات شائىردۇر.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تارىخى ۋە ئۇنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا

مەخمۇت زەيدى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى بولغان ناخشا-قوشاقلار ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئىرادىن ئىلگىرىلا ئۇيغۇر ناخشىلىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگەن. ئەڭ ئاۋۋال خۇاڭخېنىڭ شىمالىي ساھىلىگە كىرگەن، ئۇ يەردىكى خەلقنىڭ زوقىنى تارتقان. دېمەك، ئۇيغۇر ناخشا-قوشاقلىرى ناھايىتى قەدىمقى زامانلاردىن بۇيان ئېغىزدىن-ئېغىزغا، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان بايلىق ھىساپ-لىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى دۇنيادا قوشاقچىلىقى بىلەن داڭ چىقارغان، يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ، تاڭ، سۇي ۋە چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە غەربىي رايون (شىنجاڭ)غا كوپ قېتىم ئىلمىي تەكشۈرگۈچىلەر كېلىپ، ئۇيغۇر مەدىنىيىتى، جۇملىدىن ناخشا-قوشاقلىرى ھەققىدە ئۇچمەس

خاتىرىلەر قالدۇرغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىرگە تەۋە مەشھۇر ئىككى ئالىمى — مەخمۇت قەشقىرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارزۇ-غايىسى، مەدىنىيىتى، پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بولۇپمۇ مەخمۇت قەشقىرىنىڭ كىتاۋىدا كۆپلىگەن ماقال-تەمسىل، قوشاقلار خاتىرىلەنگەن. بۇ خىل ئەدەبىي پارچىلار كۆپ خىل بولۇپ، مەزمۇن ۋە بەدىلىكى جەھەتتىن بىزنىڭ قېتىقىنىپ ئۆگىنىشىمىزگە، تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. ئۇ، ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتىكى مۇھىم قوللانما ۋە يۈكسەك نەمۇنىدۇر. بۇ ئەسەر بىزگە ئېتنوگرافىيە جەھەتتىنمۇ كۆپلىگەن ماتېرىياللارنى بېرەلەيدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە خاتىرىلەنگەن تۆۋەندىكى قوشاقلارنىڭ تەرجىمىسىگە كۆز يۈگۈرتەيلى:

يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
ياغاچ، مېۋە ئىرغىتىپ،
قۇلان-كىيىك ئاۋلىتىپ،
بايرام قىپ دىل ئاچايلى.

يىغا ئۈتەن ئۈچۈرگەن،
ياۋ ئۈردىسىن كۆچۈرگەن،
ئىشنى ئۈزۈپ پۈتتۈرگەن،
ئەرنى ئۈلۈم ئېپ كەتتى.

باتۇر ئەرتوڭا ئۇلدىمۇ،
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئوچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك تىلىنۇر.

كوركەم تونۇڭ ئۇزەڭگە،
تاتلىق ئېشىڭ ئۇزگىگە،
تۇتقىن ئەزىز مېھماننى،
يايسۇن داڭقىڭ ئەللەرگە.

يۇقۇرىدىكى قوشاقلارنىڭ 1-سىدە بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى-
مىزنىڭ باشلانغۇچ جامائە دەۋرىدىكى ئوۋچىلىق تۇرمۇشى
ئىپادىلەنگەن. بۇ جەھەتتىن بۇ خىل قوشاقلارنى بىرقەدەر قەدىمقى
دەۋردە مەيدانغا كەلگەن، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. 2-كۇپلېت
قوشاقتا يېغا-ئۇرۇش ئوتىنى ئوچۇرگەن، دۇشمەنلەرنى
قاچۇرغان باتۇرغا مەرسىيە ئوقۇلغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكىلىرىدە
ئادەمگەرچىلىك، مېھمان دوستلۇق، مۇھەببەت كۈيلەنگەن.
دىمەك، ئۇيغۇر قوشاقلىرىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزاق بولۇپ،
ئۇنى ھەرگىزمۇ مەخمۇت قەشقىرى ياشىغان دەۋر، يەنى 11-
ئەسىر بىلەنلا چەكلەپ قويغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىكى قوشاقلار
مەخمۇت قەشقىرى ياشىغان دەۋردىن بىرقانچە ئەسىر ئىلگىرىكى
تارىختىنمۇ مەلۇماتلار بېرىدۇ، دىيىش مۇمكىن.

ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئانىسى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ناخشا-قوشاقلار ئەنە شۇنداق ئۇزۇن تارىخىي باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈرۈپ، بۈگۈنگە يېتىپ كەلگەن. بىزنىڭ يازما ئەدەبىياتىمىز ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلىنىش، ئىلھاملىنىش ۋە ئۇنى ئۆگىنىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ھەم تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى ھالەتكە يەتكەن. قىسقىسى، يازما ئەدەبىياتنى ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئىككى جەھەتنى، يەنى ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە يازما مەدەنىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، ھەرقايسى دەۋرلەردە شۇ دەۋر روھىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن بولىدۇ. «تاھىر-زۆھرە»، «غېرىپ-سەنەم» قاتارلىق خەلق داستانلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇنىڭدىن بىرقانچە يۈز يىللار ئىلگىرىكى ھاياتىنى سەنئەت شەكلى بىلەن ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئېستېتىك كۆز قاراشلىرىنى، فېئوداللىق تۈزۈمگە بولغان قارشىلىقىنى، بولۇپمۇ فېئوداللىزم ئاساسىغا قارشى ئىنسانىي مۇھەببىتىنى، ئىناق ئائىلە مۇناسىۋىتىنى — ئەر-ئاياللارنىڭ باراۋەرلىكىنى تەشەببۇس قىلغان. بۇ داستانلارنىڭ ئاساسىي قىسمى نەزمە شەكلى بىلەن يېزىلغان. ناخشىلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

تاھىر بىلەن زۆھرە، غېرىپ بىلەن سەنەم خەلق ئاممىسىنىڭ چىن دىلىدىن يارىتىپ سۆيگەن قەھرىمانلىرى. ئۇلار باتۇر، ئادالەتپەرۋەر. ئۇنىڭدىن باشقا سادىر پالۋان بىلەن نوزۇگۇم

قاتارلىق قەھرىمانلارمۇ ناخشا-قوشاقنى كۆرەش قورالى قىلىپ جەڭ قىلغان خەلق قەھرىمانلىرىدۇر. بىز بۇلارنىڭ قوشاقلىرىنى ئوقۇغاندا 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنچىڭ ھوكۇمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرى بىلەن ئۇچراشقاندەك بولىمىز.

ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى يالقۇنلىنىپ تۇرغان «كوچمەنلەر ناخشىسى»نى ئالىدىغان بولساق، بۇ ناخشا-قوشاقلار شىنجاڭ ھەرمىللەت خەلقىنىڭ چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى غەزەپ-نەپرىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ۋەتىنىگە بولغان چەكسىز مۇھەب-بىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئىلىدىن چىقىپ كېلىپ،
يانبۇلاقتىن قايرىلدۇق.
تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يەرلەردىن
ئۆلمەي تىرىك ئايرىلدۇق.

ئۇرۇس ھارۋىسى دەيدۇ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.
كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ،
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن.

بۇ قوشاقلاردا چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى

(1871 — 1881 ـ يىللاردىكى) ئەھۋاللار ئىپادىلەنگەن بولۇپ، شۇ يىللاردىكى ئېغىر كۈنلەر ئەسلەنگەن.

ئۇيغۇر خەلقى ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزىنىڭ بەخت ـ سائا ـ دەتلىك تۇرمۇشىنى يارىتىش يولىدا ھارماي ـ تالماي كۈرەش قىلىپ، بۇ يولدا كۆپ قۇربانلار بەردى. قەھرىمانلىقنى، باتۇر ـ لۇقنى مەدھىيىلەيدىغان نۇرغۇن ناخشىلارنى، داستانلارنى ياراتتى. يۇقۇرىدا ئېيتىلغانلاردىن تاشقىرى سېيىت نوچى، مايىمخان، گۈلەمخان، ئالىمخان...لار توغرىسىدىكى ناخشا ـ قوشاقلار (داستانلار) بۇ سوزىمىزنىڭ ئىسپاتى.

سېيىت نوچى تۇردى يەك،
ئىسيانچىلار سىپى كەك،
كۈچلەر بىلەن بىرلەشسەك،
دۈشمەنلەر كېلەلمەس تەك.

جەسۇر ئوغلان ئامان بول،
كۈرەش ساڭا ئاچقاي يول.
ئىسيانىڭغا مەدەتكار،
جىمى يوقسۇل، غېرىپ، قۇل...

(«سېيىت نوچى» داستانىدىن.)

ياكى:

گۈلەمخاننىڭ تۇرغان يېرى ئۇيمان بولاقتۇر،
گۈلەمخاننى زورلاپ ئالغان شائىيۇ چولاقتۇر.
راھەت كورۇش زالىملارنىڭ ھەققى دىمەڭلار،
ئەلەم تارتىش كەمبەغەللەگە باقى دىمەڭلار.

قاتارلىق ناخشىلارنىڭ ھەربىرسى خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخىي سەھىپىسىنى كورسىتىپ، ھەر قېتىم ئاڭلانغاندا ئاشۇ تارىخىمىزنى بىرقېتىم ۋاراقلىغاندەك ھىس قىلدۇرىدۇ. بۇ قوشاقلارغا خەلقنىڭ غايە-ئۇمىدى سىڭدۇرۇلگەن. سوزلىرى ئىخچام ۋە تاللانغان، ئەڭ جاراڭلىق ھەم ھىسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان چۇشىنىشلىك تىل بىلەن يېزىلغان. شۇڭلاشقىمۇ كىشىنىڭ ئېسىدە ئاسان قالىدۇ.

بۇ خىل تارىخىي قوشاقلارنىڭ كوپچىلىگى مۇھەببەت تېمىسىگە بېغىشلانغان بولۇپ، مۇنداق بولۇشىنىڭمۇ تارىخىي سەۋەپلىرى بار. ئۇتمۇش كونا جەمىيەتتە تەڭسىزلىك ھوكۇم سۇرەتتى، ئەركىن مۇھەببەتكە، ئىناق ئائىلە قۇرۇش يولىدىكى ئىلغار ئىدىيىلەرگە يول قويۇلمايتتى. فېودالىزىمغا، خۇراپاتلىققا قارشى كۇرەشكۇچىلەر ئەزگۇچى ھوكۇمرانلار تەرىپىدىن قارىلىنىپ، ھاقارەتلىنىپ زىندانلارغا تاشلىناتتى. ئەزگۇچى سىنىپلار ئۇزلىرىنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇشىغا كەڭ يول بېرىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەركىن ئائىلە قۇرۇش، ئۇز سۇيگۇسىنى ئىزھار قىلىشىغا يول قويمايتتى. ئۇلار تۇرلۇك نىقاپلار، دىنىي

قائىدىلەر بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەركىنى بوغۇپ، چۈشەپ قويۇشقا ئىنتىلەتتى.

بەگلىرىم بەگلىكتە قالدى،
دوغىسى ئالۋاڭ بىلەن.
ئاخۇنۇم پەتىۋا قىلادۇر،
راستى يوق، يالغان بىلەن.

دىگەن قوشاقلار ئەنە شۇ خىل ئەھۋاللار ئۈستىدىن قىلىنغان شىكايەت. تارىخىي قوشاقلار ئىچىدىكى مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان قوشاقلاردا كۆيلەنگىنى ئەمگەكچىلەرنىڭ گۈزەل ئەخلاقى، ئالى پەزىلىتى؛ پاش قىلىنغىنى فېودال، بۇرژۇ-ئازىينىڭ ئەكسىيەتچى، چاكىنا كوز قارىشى ۋە چىرىك تۇرمۇش ئىستىلى. تۇرپان ئويمانلىغىدىن توپلانغان مۇھەببەت قوشاقلىرىدا بۇ هال ئوچۇق كورۇنۇپ تۇرىدۇ:

شاخى گۈل بولغان بىلەن، مىۋىسىز بولسا بىكار،
ئايدەك يۈزى بولغان بىلەن، مېهرىسىز بولسا بىكار.

ياكى:

سايىسىز بوستاندىن، چول-باياۋان ياخشىراق،
قەدرى بىلمەس ئادەمدىن، بىلسە هايۋان ياخشىراق.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، خەلق قوشاقلىرىدا ئىشقى-مۇھەببەت، ۋەتەن سۆيگۈسى ئۆز ئارا بىرلىشىپ كەتكەن. ئۆزىنىڭ سۆيگەن يارىنى سۆيۈش بىلەن ئائىلىنى سۆيۈش، يۇرت-خەلقىنى، ۋەتىنىنى سۆيۈش بىر پۈتۈن نەرسىگە ئايلىنىپ كەتكەن:

سېنى دىدىم، سېنى دىدىم، كەچتىم بۇ جاندىن،
يۈرەك-باغرىم پارە-پارە، كۆز-يېشىم قاندىن.

ئېگىز-ئېگىز تاغ باشىدا چىراق كۆيىدۇ.
چىراق ئەمەس، يارنىڭ ئوتى، يۈرەك كۆيىدۇ.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، بۇ يەردىكى "يار" سۆزى ئۆز سۆيگۈسىنى كۆرسىتىپلا قالماستىن، ئەل، يۇرت ۋە ۋەتىنىگە بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. دېمەك، تارىخىي قوشاقلاردىكى "يار" سۆزىنى كۆچلۈك سىمۋوللۇق خاراكتېرىغا ئىگە دېيىشكە بولىدۇ.

خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگەللىگەن ناخشا-قوشاقلار ناھايىتى ئۇزۇندىن بېرى تاۋلىنىپ پىشۇرۇلغان ئىسىل مەدەنىيەت بايلىقى. بۇ، مەڭگۇ دات باسمايدىغان قىممەتلىك ئەينەك بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ دەۋر، شۇ ماكاندىكى خەلق ھاياتى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

كونا قوشاقلار ئىچىدە ناخشا قىلىنىپ ئېيتىلىپ، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ ئىنتايىن كەڭ تارقالغانلىرىمۇ بار. ناخشىنىڭ كۆچى ھىجراندا دىگەندەك، بۇنداق قوشاقلار ھىجران چۆلىدە كېتىۋېتىپ، يۈرەكتىن ئېتىلىپ چىققان لىرىكا، ئۇنىڭ ھەر بىر سۆزى خۇددى تاۋلانغان پولاتتەك چىڭ ۋە پىششىق. ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى بىرەر ـ يېرىم سۆزنىمۇ چىقىرىۋەتكىلى بولمايدۇ. ئۇ شۇنچىلىك قېلىپلىشىپ كەتكەن. ئوقۇپ كۆرەيلى:

كەيدىم كېپىنەك توننى،
گۇلخاندا ياتارمەن دەپ.
ئالدىم يا بىلەن ئوقنى،
دۈشمەننى ئاتارمەن دەپ.

بۇ قوشاقتىكى "يا" دىگەن بىرلا سۆزنى ئالماشتۇرۇپ، ئورنىغا "مىلتىق" دىگەن سۆزنى قوللانساق، بۇ ھالدا تارىخنى بۇرمىلىغان بولار ئىدۇق، چۈنكى، بۇ قوشاقنى بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز تېخى مىلتىق ئىشلىتىش ئومۇملاشمىغان شارائىتتا، يەنى ئوقيا دەۋرىدە ئىجات قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. "كېپىنەك تون" ۋە "گۇلخان" دىگەن سۆزلەرمۇ، بۇ ناخشىدا بەلگىلىك تارىخىي دائىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇنىڭغا سېلىشتۇرما قىلىپ، ھازىرقى زامان قوشاقلىرىدىن ماۋۇ بىر كۇپلېت قوشاقنى ئوقۇپ كۆرەيلى:

ئۆدەك كۆرسەڭ ئېتىۋال،
بۇلبۇل كۆرسەڭ سېتىۋال.
سېغىنغاندا كۆرەرسەن،
سۈرىتىمنى تارتىۋال.

بۇ قوشاقتا بۇلبۇل، ئۆدەك، سۈرەت قاتارلىق سوزلەر ئېتىۋال، سېتىۋال، تارتىۋال دېگەندەك قوشما پېئىللار بىلەن قوشۇلۇپ كېلىپ، زامانىمىزدا كىشىلەرنىڭ ئوق-يا بىلەن ئەمەس، بەلكى مىلتىق ئېتىپ ئوۋغا چىققانلىقىنى، سۈرەت تارتىش ئاپاراتىنىمۇ ئىشلىتەلەيدىغانلىقىنى، قىسقىسى، خەلقنىڭ ئىلىم-ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى يىغىنچاق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. تىل تارىخى جەھەتتىن ئېلىپ قارىغاندىمۇ، بۇ قوشاقنىڭ قەدىمقى قوشاق بولماستىن، يېقىنقى دەۋر قوشىقى ئىكەنلىكى ئېنىق. مەلۇمكى، كونا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوشما پېئىللار بۇ قەدەر بېرىكىپ ئىپادىلەنگەن ئەمەس. ناخشا-قوشاقلارنى ئۆگىنىش، تەھلىل قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ. تىل، تارىخ، ئېتنوگرافىيە ئومۇمەن شۇ مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ يەتكەنلىكىنى بىلىشتە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. تەجرىبىلىك چارلىغۇچى باغ ئىچىگە كىرىش بىلەنلا ئۇ يەردىكى بىرتال نوتىنىڭ نابۇت قىلىنغانلىقىغا قاراپ، بۇ يەرگە قانداق بىرونىڭ ئايىغى تەككەنلىكىنى بىلىۋالغىنىدەك، تەجرىبىلىك تىلشۇناسمۇ بىرەر كۆپلېت

قوشاقتىن، ئۇنىڭ سوز تۈزۈلۈشى ۋە تىل ئالاھىدىلىكى قاتار-لىقلاردىن ئۇنىڭ قايسى دەۋرگە خاس ئىكەنلىكىنى ھوكۇم قىلالايدۇ. ھەتتا بىر پۈتۈن تارىخنىمۇ كوز ئالدىغا كەلتۈرەلىشى مۇمكىن.

ماركس ياش چاغلىرىدىلا كوپ ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ، گىرىك ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلغان. ئۇ 1858-يىلى «سىياسى ئىقتىسات تەنقىدىگە دائىر» دىگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سوزىدە يۇنان ئېپىك شېئىرىيىتىدىن مىساللار كەلتۈرۈپ، خەلق ئەدىبىياتى بىلەن سەنئەتنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ماتىريالىستىك نۇقتىنەزەرگە ئاساس سېلىپ بەرگەن. ماركس مۇنداق دىگەن ئىدى: "جەمىيەتنىڭ سىياسى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، قوشاقلار ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈرەش جەريانىدىكى جەڭگىۋارلىغىنى كورستىدىغان بىر ئىنقىلاۋىي سىگنال". ئېنگېلسمۇ: "قوشاقلار پۈرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئېڭىنى ۋە سەزگۈرلۈكىنى ئۇيغىتىپ، ئۇلارنىڭ چىرىك تۈزۈملەرگە قارىتا جىددى زەربە بېرىپ، كۈرەش روھىنى ئۇستۈرىدىغان ئاساسي قورالدۇر" دەپ كورسەتكەن.

ئومۇمەن ماركس بىلەن ئېنگېلس خەلق ناخشا-قوشاقلىرىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن، ناخشىلارنىڭ ئاممىنى ئويغىتىش، كۈرەشكە ئاتلاندۇرۇشتىكى ئەھمىيىتىنىڭ ئىنتايىن چوڭ ئىكەن-لىگىنى كورسەتكەن.

يولداش ماۋزېدۇڭ ماركس، ئېنگېلسنىڭ تەلىماتىغا ئەمەل

قىلىپ، ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئانىسى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش، يىغىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى سىستېمىلىق، ئېنىق قىلىپ كۆرسىتىپ بەردى.

يولداش ماۋ زېدۇڭ 1965-يىلى يولداش چېن يىغا يازغان شېئىرىيەت توغرىسىدىكى خېتىدە "خەلق قوشاقلىرىنىڭ ھەرھالدا بىرمۇنچە ياخشىلىقى بار. كەلگۈسىدە بارا-بارا خەلق قوشاقلىرىدىن ئوزۇق ۋە ئۈلگە ئېلىپ، كەڭ كىتابخانلارنى جەلپ قىلىدىغان بىر يۈرۈش يېڭىچە شېئىرلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن" دەپ كۆرسەتتى. ھەقىقەتەن، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدە بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزگە تېگىشلىك نەرسىلەر ناھايىتى تولا، بولۇپمۇ بەدىئى ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، ئوبراز يارىتىش، تىل ئالاھىدىلىكى، شەكىل ھەم ئۇسلۇپ، ئىخچاملىق ۋە ئېنىقلىق قاتارلىق نۇرغۇن جەھەتلەردە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھامان يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئېقىنى بولۇشقا مۇناسىپ. بىز ئوتمۇش ئۇزاق تارىختىكى باي خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنى يىغىپ، ئۆگىنىپ، تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز، يەنى كونىسىدىن يېڭىسىنى يارىتىشىمىز، نوۋەتتە ئىلىم-سەنئەت ساھەسىدە ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش، ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش بويىچە يېڭى سەۋىيە يارىتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىمىز لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى توغرىسىدا مۇلاھىزە

ئابلەت ئۆمەر

ئۇيغۇر خەلقى باي مەزمۇنلۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىنلا پايدىلىنىپ قالماستىن، بەلكى بۇنىڭدىن خېلى كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى پۈتۈن دۇنياغا داڭقى كەتكەن يازما ئەدەبىياتنىمۇ ياراتقان. كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ پارلاق نامايەندىسى، قىممەت باھالىق ئەدەبىي مىراسىمىز ھېساپلىنىدىغان «قۇتادغۇ بىلىگ» ناملىق داستان بۇنىڭ تىپىك مىساللىرىنىڭ بىرى. بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى 11-ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئالىم ۋە تالانتلىق ئەدىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ. بۇ ئەسەر ھىجرىيىنىڭ 462—463-يىللىرى، مىلادىنىڭ 1069—1070-يىللىرى قارا-خانىلارنىڭ ئىككىنچى پايتەختى ھەم مەدەنىيەت مەركىزى قەش-قەردە يېزىلغان. بۇ ئەسەر 13 مىڭ مىسرا شېئىر، 85 باپتىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، باشتىن-ئاخىر ئارۇز ۋەزنىنىڭ مەسنۋى (ھەر ئىككى مىسراسى بىر خىل قاپىيىلىك بېيىت) شەكلى بىلەن يېزىلغان، بۇنىڭدا نەسىر ھەم نەزم بىلەن يېزىلغان ئىككى

مۇقەددىمىدىن تاشقىرى، ياشلىق باھارىغا ئېچىنىش ھەم قېرىلىقتىن زارلىنىش ھەققىدىكى مۇقەددىمىمۇ بار.

قۇتادغۇ بىلىگ دېگەن سۆز بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم دېگەن مەنىدە. ئاپتور ئۆزى كىتاپنىڭ نامى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئەسلىسى:
كىتاپ ئاتى ئۇردۇم قۇتادغۇ بىلىگ،
قۇتاتسۇ ئوقىغلىقا تۇتسۇ ئەلىگ.
تەرجىمىسى:
كىتاپ ئاتى قويدۇم قۇتادغۇ بىلىگ.
قۇتاتسۇن ئوقۇغۇچىغا، تۇتسۇن ئىلىك.

بۇ ئەسەرنىڭ نامى ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى ھەرخىل كىشىلەر تەرىپىدىن خىلمۇ-خىل ئاتىلىپ كەلدى. بەزىلەر «ئەنىيولمۇلۇك» (مەملىكەتنىڭ كۆزى) دېسە، بەزىلەر «زىننەت تۇل ئەمرى» (ئىشلارنىڭ زىننىتى) دەپ ئاتىدى. يەنە بەزىلەر «ئادا بول مۇلۇك» (پادىشالارنىڭ نىزامى) دېسە، بەزىلەر «پەندنامە مۇلۇك» (پادىشالارغا نەسىھەتنامە) دەپ ئاتىدى.

داستاننىڭ تارىخىي ئارقا كورۇنۇشى توغرىسىدا شۇنى كورستىش كېرەككى، ئىلىمىزدە تاڭ سۇلالىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بىرمەزگىل فېودالىلىق ئايرىۋېلىش ھالىتى ھوكۇم

سۇردى. ئېلىمىزنىڭ غەربىي رايونىدىمۇ بىرنەچچە ھاكىمىيەت بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللەندى. شۇ جۈملىدىن 10-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قارلۇق، ياغما، توققۇز ئوغۇزلارغا ئوخشاش قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان قاراخانىلار ھاكىمىيىتى بارلىققا كەلدى. قاراخانىلار زېمىنى ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى رايونلارنى، ئىسسىق كۆل ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىنى، ماۋەرەننەھر رايونىنى ۋە تيانشاننىڭ شىمالى ھەم جەنۇبىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ ھاكىمىيەتنىڭ مەركىزى چۇ دەرياسى بويىدىكى بالاساغۇن (پىلۇ سانغۇن) ۋە قەشقەر ئىدى.

مىلادىنىڭ 840-يىللىرى ئورخۇن ۋە يېنسەي دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەبىئى ئاپەت ھەم ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن، تۈركۈم-تۈركۈملەپ غەربكە كۆچۈپ، تيانشاننىڭ شىمالى ھەم جەنۇبىدا ئەزەلدىن بار بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن بىرلەشتى. ئۇلار مول تەبىئى بايلىقلارغا ئىگە بولغانلىقى ۋە ياۋروپا بىلەن ئاسىيانى بىر بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان مەشھۇر "يىپەك يولى"نىڭ ئىككى قاسنىقىغا جايلاشقانلىقى سەۋەبلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا-سانائەت ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ گۈللىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. تارىخشۇناسلار 11-ئەسىرنىڭ ئالدى-كەينىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەت-

تىكى تەرەققىيات دەۋرىنى "ئالتۇن دەۋر" دەپ ئاتىدى. بۇ دەۋردە ئىسلام دىنى كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى، سۇتۇق بۇغرا خاننىڭ نەۋرىسى ئارسلانخان ئىلى ئىسلام دىنىنى بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلدى. ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا تارقىلىشى زور ۋەقە بولۇپ، بۇ ۋەقەنىڭ تەسىرىمۇ ناھايىتى چوڭ بولدى. چۈنكى بۇرۇنقى شامانىزىم، مانىزىم ۋە بۇددىزىملاردىن پەرقلىق بولغان بۇ دىنىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسىتىشى تەبىئىي ئىدى. دەل مۇشۇ مەزگىللەردە بالاساغۇنلۇق مەشھۇر مۇتەپەككۇر ۋە ئالىم ئەبۇناسىر فارابى (870 — 950 - يىللار) ۋە ئۇنىڭ «ئەقسەل ئۇلۇم» (ئىلىملار قامۇسى)، «رىسالەن مۇغەننىيۇن» (نەغمىلەر ھەققىدە رىسالە) قاتارلىق ئەسەرلىرى بىلەن بۈيۈك ئالىم ۋە تىلشۇناس مەخمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرى دۇنياغا كەلدى.

11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىلارنىڭ خانى سۇيۇرغاللىق ئۇزۇمنى يولغا قويۇپ، ئۇزىگە قاراشلىق زىمىنلارنى پەرزەنتلىرىگە بولۇپ بەردى. نەتىجىدە بەگ - غوجىلار ئۆزى بەگ - ئۆزى غوجا بولۇۋېلىپ، خالىغانچە ئىش كۆرىدىغان، ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ئۆزئارا تالان - تاراج قىلىشىدىغان، پۇقرالارغا خالىغانچە ئالۋاڭ - سېلىق سېلىپ، ئەيش - ئىشرەت سۈرىدىغان، دۆلەت غەزىنىسىنى بۇزۇپ - چاچىدىغان نامۇۋاپىق ئىشلار كۆپىيىپ، خاننىڭ نوپۇزى كۈندىن - كۈنگە تۆۋەنلەپ كەتتى. سىياسى،

ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى "ئالتۇن دەۋر" يېمىرىلىش خەۋپىگە دۇچار بولدى، ئۇز دەۋرىنىڭ زور ئىجتىمائى مەسىلە-لىرىنى بىۋاستە سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق چوڭقۇر چۈشەنگەن مەشھۇر ئالىم ۋە ئەدىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانلار ھاكى-مىيىتىدە پەيدا بولغان ئاشۇ يېڭى زىددىيەت ۋە يېڭى مەسىلە-لەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش ۋە ئۇنىڭغا توغرا جاۋاپ بېرىش مەقسىدىدە ئۇزىنىڭ مەشھۇر ئېپىك داستانى «قوتادغۇ بىلىگ»نى يېزىپ چىقتى.

داستان قەسىدە بىلەن باشلانغان بولۇپ، ئاپتور ئالدى بىلەن خۇداغا ھەمدۇسانە، پەيغەمبەرگە دۇرۇت ئېيتقاندىن كېيىن، گۈزەل باھار مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەپ كېلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى قاراخانلارنىڭ باشلىقى بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھۇسەنگە مەدھىيە ئوقۇيدۇ، ئاندىن ئاسترونومىيە، ئىلىم-مەرىپەت، ئىنساننىڭ قەدىر-قىممىتى، تىلنىڭ ئۇلۇغلۇغى، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، ئەقىل ۋە ئىدرەك، كىتاپ ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە توختىلىدۇ. داستاننىڭ ئاساسىي قىسمى توت نەپەر ئىجابى قەھرىماننى دەۋر قىلغان ھالدا تۆۋەندىكى سيوژىت ئاساسىدا قانات يايدۇرۇلىدۇ:

ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنىڭ سىمۋولى بولغان كۈن تۇغدى نامىلىق بىر شاھ بولۇپ، ئۇنىڭ ئادىللىق شوھرىتى جاھانغا پۇر كېتىدۇ، بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئاي تولدى نامىلىق ئالىم شاھ بىلەن ئۇچرىشىدۇ، كۈن تۇغدى پادىشا ئۇنىڭ بىلەن قايتا-قايتا

سوهبەتتە بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئالى پەزىلەتلىرىگە قايىل بولۇپ، ئۇنى ۋەزىرلىككە تەيىنلەيدۇ، كېيىن ئاي تولدى ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولىدۇ، ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا ئۆز ئۆمرىنىڭ بىھۇدە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىگە چوڭقۇر ئېچىنىدۇ، ئوغلى ئۆگدۈلمىش (دانىشمەن) گە ۋەسىيەت قىلىدۇ ھەمدە ئۆز پەرزەنتىنى شاھقا تونۇشتۇرۇپ، مەكتۇپ يېزىپ بەرگەندىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

ئۆگدۈلمىش شاھنىڭ ئىجازىتى بىلەن ئاتىسىنىڭ خىزمىتىگە ۋارىسلىق قىلىشقا باشلايدۇ ۋە شاھنىڭ زور ئىشەنچىسىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. بىر كۈنى دانىشمەن ۋەزىر ئۆگدۈلمىش بىلەن كۈن تۇغدى شاھ سوھبەتلەشكەندىن كېيىن، ئۆگدۈلمىش ئۆزىدىنمۇ ئەقىللىقراق ۋە بىلىملىك بولغان ئۆتكۈرمىش (سەزگۈر) ناملىق بىر كىشىنىڭ بارلىقىنى كۈن تۇغدىغا خەۋەر قىلىدۇ، ۋاھالەنكى، سەۋرى-تاقەت ھەم قانائەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئۆتكۈرمىش تاغ ۋە ئورمانلار ئارىسىدا تەنھا ئىستىقامەت قىلىپ، تېچ ھەم خاتىرجەم ھايات كەچۈرۈشنى خالايدىغان كىشى بولغاچقا، شاھنىڭ ئۈچ قېتىم تەكلىپنامە يازغانلىقىغا قارىماي، قانائەتنى ھەممىدىن ئەۋزەل بىلىپ ئوردىغا كېلىپ خىزمەت قىلىشتىن باش تارتىدۇ ۋە ئۆزرە بايان قىلىپ، شاھقا مەكتۇپ يازىدۇ، كۈن تۇغدى ئۆتكۈرمىشنىڭ ئوردا خىزمىتىگە كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ، ئۆگدۈلمىشنى قايتا-قايتا ئەۋەتىدۇ، ئىككى ئوتتۇرىدا كەسكىن مۇنازىرە بولىدۇ، بۇ مۇنازىرىلەر كەڭ

ئىجتىمائى مەسىلىلەر ئۈستىدە بولىدۇ، شاھ ئۇنىڭغا ئۈچ نوۋەت
مەكتۇپ يازغاندىن كېيىن، نائىلاج ئوردىغا كەلسىمۇ، ئەمما
قايتا-قايتا ھوزۇرخالىق ئېيتىپ، يەنىلا يەككە-يىگانە ئىستى-
قامەت قىلىپ، تىچ ئولۇش ئۈچۈن قايتىپ كېتىدۇ، ئەمما ئۇ
ھەر قېتىمقى سوھبىتىدە ئەلنى ياخشى كۆنگە ئېرىشتۈرۈش،
خەلققە بەخت-سائادەت كەلتۈرۈش لازىملىقىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

مۇشۇ ۋەقەلەر داۋامىدا ئۆگدۈلمىش قېرىيدۇ، ئۆتكەن
كۈنلەرگە ھەسرەت چېكىپ، ئۆتكۈرمىشكە ئوخشاش تەنھا ئىستى-
قامەت قىلماقچى بولىدۇ. ئۆتكۈرمىش ئۇنىڭ بۇ پىكرىنى رەت
قىلىپ، ئۇنىڭ ئوردىدا خەلق ئۈچۈن داۋاملىق خىزمەت قىلىشى-
نىڭ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۆگدۈلمىش بۇ
پىكىرگە قۇلاق سېلىپ، قايتا ئىشقا كىرىشىدۇ. بىراق، شۇ
ئارىدا ئۆتكۈرمىش كېسەل بولۇپ قالىدۇ، ئۇ ئۆگدۈلمىشنى
يوقلاپ كەلگىنىدە، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ بىر چۈش كورگەنلىكىنى،
چۈشىدە ئەللىك ۋاخىنىلىق ئىگىز شوتىدا تۇرغان پالۋان سۇنغان
بىر قاچا سۇنى گۈپپىدە ئىچىۋەتكەندىن كېيىن، ئاسمانغا چىقىپ
كەتكەنلىكىنى سوزلەپ بېرىدۇ. ئۆگدۈلمىش ئۇنىڭ بۇ چۈشىنى
ئورۇپ، بۇ ئۇزۇن ئومۇر كورىدىغانلىقلىرىنىڭ بەلگىسى دەپ
تەبىر بېرىدۇ. ئەمما ئۆتكۈرمىش ئۇنىڭغا ئىشەنمەي، بۇ ئۇ
دۇنياغا سەپەر قىلىدىغانلىقىمنىڭ بەلگىسى دەيدۇ. دەرۋەقە
ئۇزاق ئۆتمەي، ئۆتكۈرمىش كېسەلدىن ساقىيالماي ئالەمدىن
ئۆتىدۇ. داستاننىڭ ئاخىرىدا شائىر ئۆز ھاياتىنى بىكاردىن-

بىكار زايا قىلغانلىقىغا ئۇكۇنىدۇ، زامانداشلىرىغا ھەم ئۆزىگە ۋەز ـ نەسىھەتلەر قىلىپ، داستاننى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

داستاندا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كەڭ ۋە چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇنلار ھەم مەنتىق پىكىرلەر بەزىدە توغرىدىن ـ توغرا ھەم بىۋاستە ھالدا بايان قىلىنىسمۇ، ئەمما كوپ ھاللاردا ئەدىبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس توپ ئالاھىدىلىكى بولغان ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كىلاسسىك ئىپىك داستانلاردىكىگە ئوخشاش، پېرسوناژلارنىڭ كونكرېت ئوبرازلىرى يارىتىلغان بولۇپ، ئەسەردىكى پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرى مۇكەممەل شېئىرىي سىيۇژېت ئارقىلىق قانات يايدۇ-رۇلىدۇ.

ئاپتور ئادالەت بىلەن ھەققانىيەت، بەخت ـ سائادەت بىلەن ئامەت، ئەقىل ـ ئىدرەك بىلەن پەم ـ پاراسەت، سەۋىر ـ تاقەت بىلەن قانائەتنى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي غايىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇپ، «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنىڭ تېمىسىنى مۇشۇ توت نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، مۇشۇ توت تۈرلۈك خىسلەتكە ئىگە بولغان توت شەخسنىڭ تىپىك ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا سىمۋوللۇق ئەھمىيەتكە ئىگە ناملارنى قويىدۇ: بىرىنچى، ئادالەت بىلەن ھەققانىيەت، بۇ خىسلەتكە ئىگە بولغان شەخسنىڭ ئىسمى "كۈن توغدى" بولۇپ، ئاپتور ئۇنى پادىشا ئورنىدا تەسۋىر-لەيدۇ. ئىككىنچى، بەخت ـ سائادەت، بۇ خىسلەتكە ئىگە بولغان

شەخسنىڭ ئىسمى "ئاي تولدى" بولۇپ، ئاپتور ئۇنى ۋەزىر ئورنىدا تەسۋىرلەيدۇ. ئۈچىنچى، ئەقىل-پاراسەت، بۇ خىسلەتكە ئىگە بولغان شەخسنىڭ ئىسمى "ئۆگدۈلمىش" بولۇپ، ئاپتور ئۇنى ۋەزىرنىڭ پەرزەندى ئورنىدا تەسۋىرلەيدۇ. تۆتىنچى، سەۋر-تاقەت، بۇ خىسلەتكە ئىگە بولغان شەخسنىڭ ئىسمى "ئودغۇرمىش" بولۇپ، ئاپتور ئۇنى ۋەزىرنىڭ يېقىن كىشىسى ئورنىدا تەسۋىرلەيدۇ.

روشەنكى، داستاندا ئاپتورنىڭ تۈپ ئىدىيىسى، سىياسى-ئەزىرىيىۋى ماقالىلاردىكىدەك، ئۇدۇلمۇ-ئۇدۇل ياكى يالىڭاچ هالدا ئەمەس، بەلكى يۇقىرىدىكى تۆت خىسلەتكە ئىگە بولغان تۆت شەخسنىڭ، يەنى ئەسەردىكى تۆت ئاساسىي پېرسوناژنىڭ كەچمىش-كەچۈرمىشلىرى، ئىجتىمائى ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلىرى ۋە سوئال-جاۋاپلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس هاجىپ داستاندا كىشىلەردىن قەهرىمان ھەم ۋىژدانلىق بولۇشنى، ھەققانىيەتتە چىڭ تۇرۇشنى، تىلەك-ئارزۇلىرىغا يېتىش ئۈچۈن بىلىم ۋە هۈنەر ئۆگىنىشنى، بىرەر كېلىشمەسلىككە ئۇچرىغاندا سەۋر-تاقەتلىك بولۇشنى، يېتىم-يېسىر ھەم مۇساپىرلارغا خەيرىخاهلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاپتور بۇلارنى ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ زورۇر ئاساسىي خىسلەت دەپ ھېساپلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە تىنچ ۋە خاتىرجەملىك ئاساسىغا قۇرۇلغان بەخت-سائادەتلىك ھەم قۇدرەتلىك جەمىيەت قۇرۇش غايىسىنى ئىپادىلەپ، كىشىلەرگە قانداق قىلىپ بەخت-

سائادەتكە ئېرىشىشنىڭ يوللىرىنى ئۆگىتىدۇ. مانا بۇ ــ داستاننىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى.

«قۇتادغۇ بىلىگ» مەزمۇن جەھەتتىن سىياسى، ئىجتىمائى، پەلسەپۋى ھەم ۋەز ـ نەسىھەتلىك ئەسەر. ئۇنىڭدا سىياسى، پەلسەپە، ئەخلاق، تارىخ، جۇغراپىيە ھەتتا ماتىماتىكا ۋە مېدىتسىناغا دائىر مەسىلىلەرمۇ بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا ھوكۇمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ مەجبۇرىيەتلىرى، جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرى، ئىقتىسات ھەم مالىيەنى گۈللەندۈرۈش، پۇل ـ مۇئامىلە ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىش، ئادالەتلىك قانۇن پىرىنسىپلىرىنى ئورنىتىش، بەگ ـ غوجىلار ئارىسىدىكى ئۆرۈشلارنى توختىتىش، خەلقنىڭ شىللىسىدىكى ئېغىر باج ـ سېلىقلارنى يەڭگىللىتىش، قاتناش ـ ترانسپورت تەرتىۋىنى ياخشىلاش قاتارلىق زور ئىجتىمائى مەسىلىلەر، قىسقىسى دولەتنى ياخشى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۇسۇل ـ چارىلىرى كونكرېت بايان قىلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى كوز قاراشلىرىنى پېرسوناژلارنىڭ سوئال ـ جاۋاپلىرى ئارقىلىق ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، قاراخانىلارنىڭ ئەڭ ئالى ھوكۇمرانى بۇغراخاننى ۋە باشقا ئەمەلدارلارنى ئۆزلىرىنىڭ دولەت ھەم خەلق ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئادىللىق ۋە ھەققانىيەتلىك بىلەن بىجانىدىل ئىجرا قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. داستاننىڭ بۇ خىل دىداكتىك (ۋەز ـ نەسىھەتلىك) خاراكتىرى ئۇنىڭ ئۆزىنى "تابغاچخان" (جۇڭگوغا تەۋە خان) دەپ ئاتاپ كەلگەن بۇغراخانغا تەقدىم

قىلىنغانلىقىدىنمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەلنى جاپا-مۇشەققەت ھەم خانىۋەي-رانچىلىقتىن قۇتقۇزۇشنىڭ بىردىن-بىر چارىسى-پادىشادىن تارتىپ تاكى پۇقرالارغىچە بولغان ھەرقايسى قاتلام كىشىلىرى-نىڭ ئىدىيىسى، ئەخلاق ۋە ئادەتلىرىنى بەلگىلىك تەرتىپ-قائىدىگە سېلىش، جەمىيەتنى ئىچكى جەھەتتىن ياخشى باشقۇ-رۇشتىن ئىبارەت دەپ قارىدى. ئۇ مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن غەزنىنى زىيانغا ئۇچرىتىدىغان ئەيش-ئىشرەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ھەركىمنىڭ ھال-ئوقىتىغا قاراپ مۇۋاپىق سېلىق سېلىش كېرەكلىكىنى دەۋەت قىلدى. ئاپتورنىڭ قارىشىچە، ئەلنىڭ بېشىغا كەلگەن مۇشەققەت ھەم كۈلپەتكە ئىجتىمائى تۈزۈم ئەمەس، بەلكى ئايرىم بەگ-غوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاتار-مەن-چاپارمەنلىرى سەۋەبكار ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئەمەلدارلار ئادىل ۋە ھەققانى بولۇشى، پۇقرالارنىڭ بېشىدىكى جەۋرى-جاپالارنى يەڭگىللىتىشى كېرەك، ئۇنداق قىلىنمىسا، زۇلۇم-ئوقۇبەتلەر كۆپىيىپ كېتىپ، پۇقرالار ئارىسىدا غۇلغۇلا كۆپىيىپ كېتىشى ۋە يۇرت خانىۋەيران بولۇشى مومكىن دەپ ھېساپلايتتى. شۇڭا ئۇ ئۆز داستانىدا جەمىيەت تۈزۈمىنى تەر-تىپكە سېلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنۇملۇك چارە-تەدبىرلەرنى قوللىنىش، دۆلەتنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۈچەيتىش، ھاكىمى-يەت ئورۇنلىرىغا مەخسۇس تەربىيىلەنگەن ئەمەلدارلارنى قويۇشنى تەرغىپ قىلدى.

بىزگە مەلۇم، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان ئوتتۇرا ئەسىر فېوداللىق ئاسارىتى كۈچەيگەن، بۆلەكچىلىك ئۇرۇشلار خەلققە ھېساپسىز جەۋرى-جاپالارنى سالغان دەۋر ئىدى. مۇنداق ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن نۇرغۇنلىغان قىممەت باھالىق ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقلار ۋەيران بولاتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاندا مۇنداق باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتە قۇدرەتلىك بولۇش، قانۇنلۇق ئىش قىلىش ھەم قوغدىنىش جەھەتتە مۇستەھكەم بولۇش كېرەك، پەقەت ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇستەھكەملىك بولغاندىلا خەلق ئۆزىنىڭ بىخەتەر، تىنچ ھاياتىنى داۋاملاشتۇرالايدۇ ھەمدە ماددى-مەنىۋى جەھەتلەردىكى گۈللىنىشنى كاپالەتلەندۈرەلەيدۇ دەپ ھېساپلىدى. ئاپتورنىڭ بۇ نۇقتىنەزەرلىرى ئۆزىنىڭ جەمىيەتنى پۇختا كۈزەتكەنلىگى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قەلبىنى چوڭقۇر چۈشەنگەنلىگىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئەينى زاماندىكى تەرەققىپەرۋەر ۋە ئىلغار ئىدىيىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش زۆرۈركى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ داستاندا ئىلىم-پەن ھەم مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈش مەسىلىسى، ئىلىم-پەننىڭ جەمىيەت تەرەققىياتىدىكى مۇھىم رولى ئالاھىدە تەكىتلىنىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىلىم-پەننى ئىگەللەش بىردىن-بىر توغرا يول، ئىنسانلار پەقەت ئىلىم-پەنگە تايانغاندىلا، بەخت-سائادەتكە ئېرىشەلەيدۇ دەپ ھېساپلايدۇ. شۇڭا، ئۇ داستاندا بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئەسلىسى:

ئۇقۇش قادرونى ئۇقۇشلۇغ بىلۇر،
بىلىگ ساتسا، بىلگە بىلىگلىك ئالۇر!

تەرجىمىسى؛

ئۇقۇش قەدرىنى ھەم ئۇقۇشلۇق بىلۇر،
بىلىم ساتسا بىلىمنى بىلىملىك ئالۇر!

ئەسلىسى:

بىلىگلىك بىلور ئول بىلىگنىڭ ئاتىن،
بىلگىسىز نەبىلگە بىلىگ ھورمەتىن!

تەرجىمىسى:

بىلىملىك بىلۇر ئول بىلىمنىڭ ئېتىنى،
بىلىمسىز نە بىلۇر بىلىمنىڭ ھورمىتىنى!

ئەسلىسى:

نەگۈ بىلگە تەلۋە بىلىگ قادىرۇر،
بىلىگ قايدا بولسا بىلىگلىگ سالۇر!

تەرجىمىسى:

نەدىن بىلگەي تەلۋە بىلىم قەدرىنى،
بىلىم نەدە بولسا بىلىملىك قاپۇر!

ئەسلىسى:

بىلىگ قادرىنى ھەم بىلىگلىگ بىلۈر،
گوھەر قادرىنى ھەم گوھەر ئۇت بىلۈر!

تەرجىمىسى:

بىلىم قەدرىنى ھەم بىلىملىك بىلۈر،
گوھەر قەدرىنى ھەم گوھەرچى بىلۈر!

بىزگە مەلۇم، دىنىي خۇراپاتلىق ئەۋج ئېلىپ، تەكىرىچىلىك كوز قارىشى ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللەپ تۇرۇۋاتقان شارائىتتا، ئىلىم-پەننىڭ ئەھمىيىتىنى شۇنچىلىك دەرىجىدە تەكىتلىگەن-لىكىنىڭ ئۆزى ئىلغارلىق بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلىم-پەننى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى ئىدىيىسى يالغۇز ئەينى ۋاقىتتىلا ئەمەس، ھازىرمۇ رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە دېيىشكە بولىدۇ. دەرۋەقە، بۇ داستان دەل ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىۋاتقان پەيتىدە يېزىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاپتورنىڭ ئۆزىمۇ خۇددى كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئىزھار قىلغىنىدەك "خەير خىزلىغەر" (دىنغا ئېتىقات قىلغۇچى) بولغانلىقى تۇپەيلىدىن ئەسەردە روشەن دىنىي كوزقاراشلار مەۋجۇت. تەكىرگە ئىلتىجا قىلىش، باقى ئالەمدىن پانالىق تىلەش قاتارلىق مەزمۇنلار ئەسەردە خېلى كوپ ئورۇندا تىلغا ئېلىنىدۇ. لېكىن ئۇلار داستاننىڭ ئىدىيىۋى ئەھمىيىتىنى ھەم بەدىي قىممىتىنى

ئاجىزلاشتۇرالمايدۇ. داستاننىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى تېخىمۇ يوققا چىقىرالمايدۇ. داستان ئېتىۋارى ۋە ئاپتور دۇنياقارىشىنىڭ چەكلىمىسى سەۋەبلىك تىچ ھەم بەخت-سائادەتلىك غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش ئۈمىدىنى ئايرىم ھوكۇمرانلارغا باغلايدىغان خاتالىقتىن ۋە كىشىنى بىخۇتلاشتۇرىدىغان ئەپيۇن-دىنىنىڭ تەسىرىدىن خالى بولالمىسىمۇ، ئەمما ئەسەرنىڭ ئومۇمى ئىدىيىسىدە خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتى ۋە ئەقىل-پاراستىگە ئىشىنىش، ئىلىم-پەننىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى تۈرتكىلىك رولىنى مەدھىيىلەش يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ بەدىي ئالاھىدىلىكى جەھەتتە تۆۋەندىكى نۇقتىلارنى كۆرسىتىش كۇپايە:

بىرىنچى، داستان قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ رىيال تۇرمۇش ۋە يۈكسەك غايىسىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ گۈزەل ئوبراز، چىرايلىق ئوخشىتىش، جانلىق مەنزىرە تەسۋىرى قاتارلىقلاردىن بەھۇزۇر پايدىلانغان. ئۇيغۇر خەلقى خۇددى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرگە ئوخشاشلا تەبىئەت دۇنياسىنى ۋە يۇرت-ماكانلىرىنى قىزغىن سۆيىدۇ. جۈملىدىن گۈزەل مەنزىرىلەرگە قىزغىن ھەۋەس قىلىدۇ. ئۇلار باھار مەنزىرىسىنى كۆرگەندە، جانلىرى سۆيۈنۈپ، تەنلىرى يايراپ كېتىدۇ. شائىر كىشىلەرنىڭ تەبىئەت مەنزىرىسىگە بولغان سۆيۈنۈشىنى تۆۋەندىكى مىسرالاردا كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە نامايەن قىلىدۇ:

ئەسلىسى:

قاز ئۇردەك قۇغۇقىل قالىقىخ تۇدى،
قاقىلايۇ قاينار يۇقارۇ قوزى.

قايوسى قوپاركۇر، قايوسى قونار،
قايوسى چاپارگور، قايوسى ئىچەر.

كوكۇش تۇرنا كوكتە ئۇنۇن، ياڭتۇلار،
تېزىلمىش تېپىر تەك ئۇچار يەل كورەر.

ئۇلار قۇش ئۇنىن تۇزدى ئۇندەر ئىشىن،
سىلىق قىز ئوقىرتىك كوڭۇل بېرمىشىن.

ئۇنىن ئوتتى كەكلىك كۇلەر قاتغۇرا،
قىزىل ئاغزى قان تەك، قاشى قاپ-قارا.

تەرجىمىسى:

قوق-قوقلىشىپ غاز-ئۆدەك، قىق-قىقىلشار تۇتىلار،
قوق-قوقلىشىپ هەر ياندا ئىگىز هەم پەس ئۇچىشار.

قاي بىرلىرى ئۇچسا گۇر، قاي بىرلىرى قونىشار،
قاي بىرلىرى ئۇزسە سۇ، قاي بىرلىرى چېپىشار.

كوكۆش تۇرنا ئاسماندا پەرۋاز قىلار، تىك ئۇچار،
كارۋان كەبى تىزىلىپ قاناتىدىن يەل چاچار.

ئۈندەر ئۇلار جۈپتىنى خوشال سايراپ يېنىغا،
چىللىغاندەك گۈزەل قىز يىگىتىنى باغرىغا.

كۆلەر كەكلىك توختىماي ھەۋەس بىلەن قاتغۇرا،
قاندەك قىزىل تۇمشۇغى، قىشى ئۇنىڭ قاپ-قارا.

بۇنىڭدىن باشقا، ئاپتور ئۆز پىكرىنى جانلىق ھەم ئوبرازلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن، خەلق ماقال-تەمسىللىرىنى دەل جايىدا ئىشلەتكەن، بۇ ئاپتورنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى پىششىق بىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى، داستاننىڭ تىلى قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىنىڭ چىرايلىق ئۈلگىسى بولۇپ، ئاپتور شۇ زامانىدىكى خەلقىنىڭ مەدىنىيەت تەلىۋىنى تولۇق قانائەتلەندۈرەلەيدىغان ئورتاق ئەدەبىي تىلنى قوللانغان. داستاننىڭ تىلى نۇرغۇن يىللار داۋامىدا ئەدەبىي تىل ۋە يېزىق جەھەتتە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىل-يېزىقلىرى تەرەققىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن، 14-ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ئەخمەت يۈگنەكىنىڭ «ھەبەتۇل ھاقايىق» (ھەقىقەت سوغىسى) ناملىق داستانىمۇ «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ تەسىرى بىلەن يېزىلغان.

ئومۇمەن، بۇ ئەسەر ئىنتايىن كەڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى

ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن، گەرچە بىر بەدىي ئەسەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ۋە رولى ئەدەبىيات دائىرىسىدىن ھالقىپ ئوتتۇپ، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ھەم تىلى قاتارلىقلارنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىشتىكى قىممەت باھالىق تارىخىي ھوججەت ۋە قامۇس بولۇپ قالدى.

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى توغرىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان خىلمۇ-خىل كوز قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. تۈركشۇناس مالوپ ئوزىنىڭ 1951-يىلى موسكۋا، لېنىنگرادلاردا نەشر قىلىنغان «تۈرك يېزىقى يادىكارلىقلىرى» دىگەن ئەسىرىدە: "يۈسۈپنىڭ بۇ داستانى دەسلەپ ئەرەپ يېزىقىدا يېزىلىپ، قەشقەردىكى بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغاندا، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىغا كوچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن" دىگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما پاكىتلار داستاننىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ نۇقتىنى توۋەندىكى ئۈچ جەھەتتە ئىسپاتلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، خەلقارادىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، داستان بىر قەدەر ساپ بولغان كونا ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. داستاننىڭ ئەھمىيىتى يالغۇز ئۇنىڭ بەدىي قىممىتىدىلا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ 11-ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىسىل ئۈلگىسى ئىكەنلىكىدە، 1898-يىلى ئىستامبۇلدا نەشر قىلىنغان مەشھۇر «تۈرك تارىخى» ناملىق

كىتاپنىڭ ئاپتورى ئاتاقلىق تۈرك ئالىمى نەجىپ ئاسىم: "تۈرك ئالىمىنىڭ يەنە بىر ئۈچىدا، يەنى قەشقەردە يېزىلغان بۇ ئەسەردە ئەرەپچە، پارسچە بولۇپ ئاران 92 سۆز بار. قالغىنى پۈتۈنلەي ئۇيغۇرچىدۇر" دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى، داستان دەرۋەقە ئەرەپ، پارس ئەدەبىياتىنىڭ، بولۇپمۇ فىردەۋسى شېئىرلىرىنىڭ ۋە «شاھنامە»نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىكى سۆز ـ ئىبارىلەر، جۈملىدىن ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ناملىرى، ھەتتا بەزى ئابستىراكىت ئاتالغۇلارمۇ ساپ ئۇيغۇر تىلى ئىبارىلىرىدىن ئىبارەت.

ئۈچىنچى، «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن زامانداش بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئاپتورى مەخمۇت قەشقىرى ئۆز ئەسىرىدە ئەينى زاماندا يالغۇز ئۇيغۇرلارلا ئەمەس، بەلكى باشقا نۇرغۇن تۈرك قەبىلىلىرىمۇ ئۇيغۇر يېزىغىنى قوللانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تۆتىنچى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆچاردىن تېپىلغان نۇرغۇن يەر ئاستى يادىكارلىقلىرىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانلىقى بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

ئەمما كىشىنى قاتتىق ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى، يولداش زەن يىڭلۇڭ خەنزۇچە «شىنجاڭ ياشلىرى» ژورنىلىنىڭ 1979 ـ يىللىق 7 ـ سانىدا ماقالا ئېلان قىلىپ: "«قۇتادغۇ بىلىگ» ئەرەپ يازغۇچىسى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ ئەسىرى ــ «شاھنامە»نىڭ تەرجىمىسى، ئۇنى بەزىلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى

قۇرغۇچى ئەسەر قىلىۋالدى" ۋاھاكازا دىگەن دەۋانى كوتىرىپ چىقتى. مەدىنىيەت تاجاۋۇزچىلىرى ئىلىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ مەدىنىي مىراسلىرىغا بۇلاڭچىلىق بىلەن چاڭگال سېلىۋاتقان، لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ ھەرمىللەت ئەدىبىي مىراسلىرىنى خانىۋەيران قىلغان جىنايەتلىرى غەزەپ بىلەن ئەيىپلىنىۋاتقان بۈگۈنكى شارائىتتا، مۇنداق ئىنتايىن بىمەنە ھەم زىيانلىق سەپسەتىنى كوتىرىپ چىققانلىق يالغۇز بىلىمسىزلىك بولۇپلا قالماي، بەلكى تارىخنى بۇرمىلىغانلىق ۋە ھەقىقەتكە كوز يۇمغانلىق. قەدىمقى ئۇيغۇر مەدىنىيىتى ۋە ئەدىبىياتىنىڭ پولاتتەك پاكىتى بولغان بۇ ئەسەرنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىجادىي ئەسىرى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىغى ۋە خەلقارادىكى ئالىملارنىڭ بۇ ھەقتىكى دەلىل-ئىسپاتلىرى ئىنكارچىلارنىڭ ئاساسسىز كوزقاراشلىرىنى كوچلۇك رەت قىلىدۇ.

يولداش ماۋ زېدۇڭ «يەنئەن ئەدىبىيات-سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق» دىگەن ئەسىرىدە: "بىز بارلىق ئىسىل ئەدىبىيات-سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پايدىلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەنقىدىي يوسۇندا قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئوز زامان، ئوز ماكانىمىزدىكى خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان ئەدىبىيات-سەنئەت خام ئەشيالىرىدىن ئەسەرلەر يارىتىشتا ئەينەك قىلىشىمىز لازىم" دەپ كورسەتكەن ئىدى.

«قۇتادغۇ بىلىگ» يالغۇز ئۇيغۇر خەلقىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ۋەتىنىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئەدەبىي مىراسى. ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى يېڭىلاش ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى. كىشىلەر پەقەت ئالدىنقىلارنىڭ ئىجادىيىتى ئاساسىدىلا يېڭى ئىجادىيەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ، پۈتكۈل جەمىيەت تەرەققىياتى شۇنداق بولىدۇ. ئەدەبىيات-سەنئەتمۇ ئۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ماركسىزىملىق تارىخىي ماتېرىيالىزىم بىزگە ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىدىكى ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتىنى، توغرا تونۇشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى يارىتىپ بەردى. بىز چوقۇم ئىنقىلاۋىي ئۇستازلارنىڭ تەلىمىگە ئەمەل قىلىپ، بارلىق ئېسىل ئەدەبىي مىراسلارغا، جۈملىدىن «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىغا تەنقىدىي يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا، لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گورۇھ"نىڭ رەزىل جىنايەتلىرىنى ئۈزۈل-كېسىل پىچىپ قىلىپ ۋە ئۇنىڭ زەھەرلىرىنى تەل-توكۇس تازىلاپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئىتىمىزنى تېخىمۇ گۈللەندۈرەلەيمىز.

كۈرەشچان يىللارنىڭ زەپەر ناخشىسى

(«كۈرەشچان يىللار» رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى— «تاڭ ئالدىدا»نى ئوقۇغاندىن كېيىن)

ئابلەت ئۆمەر

ئۇزىنىڭ «زەرەپشان بويىدا»، «زەينەپخان شۇجى» قاتارلىق مۇنەۋۋەر ھىكايىلىرى، «قىزىل تاغ باتۇرلىرى» ناملىق رومانى ئارقىلىق كەڭ كىتاپخانلارغا تونۇلغان يازغۇچى قېيۇم تۇردىنىڭ «كۈرەشچان يىللار» دىگەن ئۈچ قىسىملىق يېڭى رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى—«تاڭ ئالدىدا» ئاخىرى يۇز كۆردى. بۇ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان پىروزىسىنىڭ كىشىنى خوشال قىلىدىغان يېڭى مۇۋەپپەقىيىتى، جۈملىدىن، ئاپتورنىڭ زور ئىجادىي غەيرەتكە كېلىپ، 40 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان تېخىمۇ كۆپ نادىر ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈشكە بەل باغلىغانلىقىنىڭ جانلىق نامايەندىسى. يازغۇچىنىڭ ۋەزىپىسى تۇرمۇشنىڭ تۈپ ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق

جانلىق ۋە تەسىرلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئاممىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي بۇرچىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىغا ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت. بۇ ۋەزىپىنىڭ ئەھدىسىدىن چىقىش ئۈچۈن، يازغۇچى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىدىيىۋى يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ، رىيال تۇرمۇش-نىڭ توپ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى تۇتۇۋېلىشقا ھەم ئىپادىلەشكە ماھىر بولۇشى كېرەك.

يولداش قېيۇم تۇردى «كۆرەشچان يىللار» ناملىق رومانىدا ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تۇرمۇش تەجرىبىسى، ئىجادىي چىنى-قىشى ۋە جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈشى ئارقىلىق توپلىغان مول تۇرمۇش ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاپ دەۋرىدە بېسىپ ئۆتكەن ئەگرى-توقاي، جاپا-مۇشەق-قەتلىك، ئەمما شانلىق مۇساپىسىنى كەڭ سۈرەتلەپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىپ، ئازاتلىققا ئېرىشكەنلىكى ۋە ئازاتلىقتىن كېيىن قەد كۆتىرىپ، ئۆز تەقدىرىنى قولغا ئېلىپ، داغدام سوتسىيالىزم يولىغا قاراپ ماڭغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان. شۇڭا ئۇ، رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمىدا خەلق ئازاتلىق ئىنقىلاۋ-نىڭ كۈچلۈك تۈرتكىسى ۋە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا، بولۇپمۇ يەكەن دەرياسى ۋادىسىدا ياشاۋاتقان جاپاكەش، ئەمگەكچان ھەم باتۇر ئوغۇل-قىزلارنىڭ ئازاتلىققا بولغان تەشنالىقى ھەمدە ئازاتلىق تېڭىنى كۈتۈۋېلىش يولىدا ئېلىپ بارغان باتۇرانە كۆرەشلىرىنى؛ مەخسۇتبەگ قاتار-

لىق يەرلىك مۇستەبىت ئەمەلدارلار ۋە قانخور زالىملارنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھوكۇمىتىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا قولىدىن كېتىۋاتقان جەننىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن ئەجەل ھودۇقۇشىدا جان تالىشىۋاتقانلىقىنى كونكرېت ۋە جانلىق بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق تەسۋىرلىدى.

«كۇرەشچان يىللار» رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى «تاڭ ئالدىدا»نى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىكى مول مەزمۇنلۇق مۇرەككەپ ۋەقەلەر، رەڭگا-رەڭ گۈزەل مەنزىرىلەر، خۇددى تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدىكىدەك تىرىك شەخسلەر ھەم ئۇلارنىڭ كىشى قەلبىنى تىترىتىدىغان سەرگۇزەشتىلىرى، چىرايلىق، راۋان ھەم يېقىملىق تەسۋىرلەر مېنى ئۆزىگە چوڭقۇر جەلپ قىلدى.

ھەممىگە ئايانكى، ئەدەبىيات-رىيال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى، ئىجتىمائى تۇرمۇش بولمىسا، ئەدەبىي ئىجادىيەتمۇ بولمايدۇ. بۇ رومان شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازاتلىق ھارپىسىدىكى رىيال تۇرمۇش ۋە كۇرىشىنىڭ جانلىق ئىنكاسى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقى مەملىكىتىمىزدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاش تارىختىن بۇيان ئەكسىيەتچىل ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ قاتمۇقات زۇلمى ئاستىدا ئۆز ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولغان ھالدا، مىسلىسىز ئازاپ-ئوقۇبەتلەرنى تارتىپ كەلگەن، گومىنداڭ ئىستىبداتچىلىرى خالىغانچە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىپ، كەڭ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنى ۋەھشىلىك بىلەن دەپسەندە قىلغان، يەرلىك فېودال-پومىشىكلار ھەممە جايدا ئۆزى بەگ-ئۆزى خان

بولۇۋېلىپ، دېخانلارنىڭ قان- تېرىنى خالىغانچە شورىغان. ئەز-
گۈچى سىنىپلارنىڭ رايىغا بېقىپ خىلمۇ- خىل پەتىۋالارنى ئويى-
دۇرۇپ چىققۇچى بىر ئوچۇم دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ئەمگەكچى
خەلقنى مەنۋى جەھەتتىن تېخىمۇ بىخوتلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنغان.
ئۇزئارا باغلانغان بۇ چىلبۇرىلەرنىڭ قاتمۇ- قات زۇلمىغا تاقەت
قىلالمىغان نامرات دېخانلار، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش، نىجاتلىققا
ئېرىشىش يۈزىسىدىن قوزغىلىپ، خەلق ئازاتلىق كۈرىشىنى
قانات يايدۇردى. 1944 - يىلى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلا-
يەتلىرىدە جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى
بولغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى پارتلاپ، گومىنداڭ ئەكسىيەت-
چىلىرىگە كۈچلۈك زەربە بەردى. بۇ جەنۇبىي شىنجاڭغىمۇ زور
تەسىر كورسەتتى. مانا شۇنداق ئىنقىلاپ بورانلىرىنىڭ تۈرت-
كىسى ۋە ئىلھامى ئاستىدا، زەرەپشان ئوغۇل- قىزلىرى ئۇزاق-
تىن بېرى كوكسىگە سىغدۇرالماي كېلىۋاتقان قەھرى- غەزىۋىنى
كۈچكە ئايلاندۇرۇپ، زەنجىر- كىشەنلەرنى پاچاقلاپ تاشلاپ،
ئازاتلىق تېڭىنى كۈتۈۋېلىش يولىدا بىر قاتار جەڭ ناخشىلىرىنى
ياڭراتتى.

ئۇلار پۈتۈن مەملىكىتىمىزنىڭ ئازات بولۇش هارپىسىدا تۇر-
غان زور ياخشى ۋەزىيىتى ئاستىدا، كەسكىن كۈرەشلەرنى قانات
يايدۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغان خەلق ئازات-
لىق ئارمىيىسىگە يېقىندىن ماسلىشىپ، ھەقىقى ئازاتلىقنى قولغا
كەلتۈرۈپ، يېڭى، گۈزەل ۋە بەختىيار هاياتقا قەدەم قويدى.

گەرچە روماندا يەكەن دەرياسى ۋادىسىدىكى قەيەر ئوغۇل-قىزلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئازاتلىق ئېڭىغا بولغان تەشنالىقى ۋە ئۆز تەقدىرىگە ئۆزى خوجا بولۇش يولىدا ئېلىپ بارغان داغدۇغىلىق كۈرەشلىرى ئىخچاملاشتۇرۇلۇپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن، رومانىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شىنجاڭنىڭ ئاشۇ بىر پۈتۈن تارىخىي دەۋردىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى ساداقەتلىك بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئازاتلىق ھارپىسىدىكى "ھەممە يەر قان-زەرداپ ھەم ئاھ-پەريات بىلەن تولغان، ھەممە دەرتمەنلەرنىڭ قەلبىنى قەھرى-غەزەپ قاپلىغان" تارىخىي چىنلىقنى جانلىق كۆرۈنۈش، ئېپىك ئوبراز ۋە كۆركەم بەدىي تىل ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرەلىگەنلىكىدە. ئەدىبىي ئەسەردە يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى قانچىلىك ئىخچاملىشى، ئېپىكلەشتۈرۈشى ھەم بەدىي توقۇلما قىلىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇنىڭ ئۆزى كىتابخانلار تەرىپىدىن خۇددى رېئال تۇرمۇشتىكى ئەينەن ئەھۋالنىڭ بىر قىسمى، دەپ ئېتىراپ قىلىنىشى ۋە كىتابقا چوڭقۇر چۆككىنىدە شۇ تۇرمۇشنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقاندەك ھېسسىياتقا ئىگە بولۇشى لازىم. «كۈرەشچان يىللار»نىڭ بىرىنچى قىسمى «تاڭ ئالدىدا» ئوقۇغۇچىلاردا ئالدى بىلەن ئاشۇنداق تەسىرات پەيدا قىلدۇ.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەدەبىياتنىڭ چىنلىقى

تۇرمۇشنى راستچىللىق بىلەن ئىپادىلەشتىلا ئەمەس، بەلكى تۇرمۇشنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىشتە، تۇرمۇشنىڭ تۈپ ماھىيىتى تۇرمۇشتىكى خىلمۇ-خىل كىشىلەرنى، تۇرمۇشتىكى ئىجابى شەخسلەر بىلەن سەلبى شەخسلەرنى، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنى، ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىقنى، ئاساسلىق تەرەپ بىلەن ئاساسلىق بولمىغان تەرەپنى ئۇزئارا سېلىشتۇرۇپ، تۇرمۇشتىكى شەخسلەرنىڭ قارىمۇ-قارشىلىغى ۋە زىددىيىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ.

شۇنىڭ ئۇچۇن، رومانىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىگى ئۇنىڭدا يالغۇز يۇقۇرقىدەك تۇرمۇشنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدىغان تىپىك ۋەقە تەسۋىرلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئاشۇ تىپىك شارائىت ئىچىدىكى تىپىك پېرسوناژلار ئوبرازىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغانلىغىدا، بۇ مەسىلىنى ئېنىق چۈشىنىش ئۇچۇن، ئەسەردىكى بەزى مۇھىم پېرسوناژلار ئۇستىدە بىر-بىرلەپ توختىلىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى ئالماس قامەتلىك ھەم جىگەرلىك يېزا يىگىتى، ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ مەخسۇتبەگكە قول سۇپىتىدە ئىشلەپ كەلگەن نامرات ياللانما دىخاننىڭ ئوغلى. ئۇ بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا خۇددى باشقا جاپاكەشلەرنىڭ بالىلىرىغا ئوخشاش پاجىەلىك سەرگۈزەشتىلەرنى باشتىن كەچۈ-رۇشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئالباس مەكتەپتە ئىسم ئەپەندىنىڭ ئىنقىلاۋىي تەربىيىسىنى ئالغاندىن كېيىن ئىنقىلاپقا كۈچلۈك

ئەقىدە باغلاپ، ئىنقىلاپ قىلىش يولىغا قەدەم قويىدۇ. ئۇ بار-
غانسېرى قەتئىي ۋە سالماق ئىنقىلاپچى بولۇپ يېتىشىپ، دېخان-
لارنى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرالايدىغان ۋە ئۇلارغا يېتەكچىلىك
قىلالايدىغان ماھارەتلىك ھەم باتۇر جەڭچى بولۇپ يېتىشىدۇ.
ئۇ قانخور زالىملارغا بولغان چوڭقۇر سىنىپىي ئۆچمەنلىكى،
سىنىپىي قېرىنداشلىرىغا بولغان مېھرى-مۇھەببىتى، ھېچنەرسى-
دىن قورقمايدىغان ئەر يۈرەكلىكى بىلەن كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە
سازاۋەر بولىدۇ. روشەنكى، ئالماس ئازاتلىق تېڭىغا تەشنا
بولغان ۋە شۇ يولغا جانپىدا قىلىشتىن باش تارتمايدىغان
باتۇر يېزا ياشلىرىنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاڭلىق
ئىنقىلاپچى بولۇپ يېتىلىشىگە ئۇنىڭ ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن بىر-
قاتار سەرگۈزەشتىلەر، مەسىلەن: قەشقەرگە مال ئېلىپ بارغاندا
ئۇچراشقان دۈك داشى ئىسىملىك خەنزۇ ئىنقىلاپچىنىڭ ئىنقىلا-
ۋىي قېرىنداشلىرىنى قۇتقۇزۇش يولىدا قۇربان بولغانلىقى،
ئابدىقادىر ئەپەندىنىڭ ئايالى رىزۋان ۋە ئىشچى قۇربانىنىڭ
ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلىرى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ گىلاس-
لىق باغدىكى ۋەھشىيلىكلىرى سەۋەبچى بولىدۇ. دېمەك، ئۇنىڭ
تىپىك خاراكتېرى ئاشۇ كونكرېت تىپىك مۇھىتتا شەكىللىنىدۇ.
ئاسىم ئەينى ۋاقىتتىكى ئىنقىلاۋىي ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر
زىيالىيلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازى. ئۇ ئۇرۇمچىدە ئوقۇۋاتقان مەز-
گىلىدىلا پېشقەدەم كوممۇنىستلارنىڭ تەربىيىسىنى ئېلىپ، ئىنقى-
لاۋىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىدۇ، ئۇ ئوقۇش پۈتتۈرگەن-

دىن كېيىن، مەكتەپ رەھبەرلىكى ئۇنى "گۇمانلىق ئۇنسۇر" دەپ ھىساپلاپ، زەرەپشان بويىغا سۈرگۈن قىلىدۇ. ئۇ ئۇلۇغار ئۇدىبىنىڭ تەسىرى، زالىملارنىڭ زۇلمى ئاستىدا، ئاستا-ئاستا ھەقىقەتنى تونۇپ، ئەركىنلىك ۋە ئازاتلىق يولىدا كۈرەشكۈچى ۋە بۇ كۈرەشكە يېتەكچىلىك قىلغۇچى قەيسەر ئىنقىلاپچى بولۇپ يېتىشىدۇ. ئاسىم ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇز ھاياتىنىڭ خەۋپ-خەتەرگە پىسەنت قىلماي، مىڭلىغان، مىليونلىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ قەلبىگە ئىنقىلاپ ئوتىنى ياققان سانسىز قەھرىمانلارنىڭ بىرى. شۇنداقلا، ئۇ خەلق ئارىسىغا ئىلىم-مەرىپەتنىڭ نۇرىنى تارقىتىپ، غەپلەتتە ياتقان مەزلۇملارنى ئويغىتىپ، مەخسۇتبەگدەك قان ئىچەر زالىملارغا، ئەلۋەك سوپىدەك يالاقچى زىيالىلارغا قارشى تىغمۇ-تىغ كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرغۇچى ئوت يۈرەك جەڭچى. ئاپتور ئاسىمنىڭ ئوبرازىنى شۇنچىلىك جانلىق ۋە تەسىرلىك ياراتقانكى، كىشىلەر كىتاپنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىنمۇ خېلى ۋاقىتلارغىچە ئۇنى ياددىن چىقىرالمايدۇ. ئاسىم كىتاپنىڭ ئاخىرىدا ئالماس قاتارلىق سەپداشلىرىغا ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئارزۇسى يىغىنچاقلانغان "پارتىيىنى تېپىڭلار!" دىگەن بىر جۈملە سوزنى ۋەسىيەت قىلىپ قالدۇرۇپ، شەرەپ بىلەن قۇربان بولىدۇ. ئەمما بۇ ئىنقىلاۋىي قۇربان ئاسىمنىڭ ئوبرازى كىشىلەرنىڭ قەلبىدە خۇددى ھەيۋەت مۇنارىدەك مەڭگۈ قەد كوتىرىدۇ.

ئېلىقۇل خۇددى ئالماسقا ئوخشاشلا جىگەرلىك، بەردەم،

زەردىسى بار يىگىت. شانىياز بولسا، كوزلىرىدە ھەمىشە غەزەپ
قايناپ تۇرىدىغان، تومۇردەك چىڭ يىگىت. بۇ ئىككى ئوبراز
جەمىيەتنىڭ نەق توۋەن تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان، زالىملار-
دىن ئىنتىقام ئېلىش يولىدا ئوت بولۇپ يانغان، ھەرقانداق
خېيىم-خەتەردىن قورقمايدىغان يېزا ياشلىرىنىڭ تىپىك ۋەكىلى
بولۇپ، ئۇلار ئىنقىلاپنىڭ يېزىدىكى تايانچ كۈچلىرىدۇر. ئاپتور
بۇ ئىككى پېرسوناژنىڭ ئىچىدە ئېلىقۇلنىڭ ئوبرازىنى گويا
ھاياتتىكى تىرىك ئادەملەردەكلا جانلىق ياراتقان.

"— ..... مەن جاندىن جاق تويدۇم، — دىدى ئۇ كوزلىرىدىن
ئوت چاچراتقان ھالدا، — سەككىز-ئون يىلدىن بۇيان مەخسۇت-
بەگنىڭ ئويىدە ئىت-ئىشەكنىڭ ئورنىدا ئىشلىدىم، ئۇستۇم
ئىللىغۇدەك كىيىم، قوسىغىم تويغۇدەك ئاش-نان كورگىنى
يوق. دادام بىلەن ئىنىمنىڭ بەگ قولىدا قانداق ئېچىنىشلىق
ئولگەنلىگىنى سىلەر كوردۇڭلار... مەن ئاللىقاچان ئوز-ئوزەم-
گە قەسەم بەردىم، بەگنىڭ قارنىنى يېرىۋەتمەي قويمايمەن.
ئالدىمنى توسماڭلار، بۇ جادۇقىڭىراق ئۇستۇرىدەك ئىتتىك
بولدى، مەن بۇگۇنلا بەگنى 'ۋاچ' قىلىپ چاناپلا كاللىسىنى
تېنىدىن جۇدا قىلىپ پوخادىن چىقىمەن....."

يازغۇچى ئېلىقۇلنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق شەخسى ئىنتىقام
ئېلىش بىلەن مەسىلە ھەل بولمايدىغانلىغىنى، پەقەت ئۇيۇشۇپ،
پەم-پاراسەت بىلەن كورەش قىلغاندىلا، ئىنقىلاپنىڭ غەلىبىسىنى
قولغا كەلتۇرگىلى بولىدىغانلىغىنى چۇشەندۇرىدۇ.

روماندىكى يەنە بىر ئۆنتۈلماس پېرسوناژ ئېلىشا بولۇپ، ئاپتور قويۇق مىللى تۈس ئالغان بۇ ئوبرازنى خېلىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك ياراتقان. ئېلىشادەك كىشىلەر ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئوتلۇق قەلبى، ياڭراق سازى ۋە جەڭگىۋار ناخشا-قوشاقلىرى ئارقىلىق باي-بەگلەرنىڭ ئىپلاس ئەپتى-بەشىرىسىنى پاش قىلىپ، خەلقنى ناھەقچىلىققا ۋە زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىشقا رىغبەتلەندۈرەتتى. شۇ سەۋەپتىن، ئۇلارنىڭ چوڭقۇر مەنىلىك ۋە قىزىقارلىق ناخشا-قوشاقلىرى كىشىلەر ئارىسىدا ئۇزاق زامانلارغىچە يادلىنىپ، ئېلىشادەك خەلق سەنئەتكارلىرى ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ چوڭقۇر ھورمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلدى.

يازغۇچى روماندا يۇقۇرىقىلاردىن تاشقىرى يەنە بىرقانچە ئېجابى پېرسوناژنىڭ يارقىن ئوبرازىنى يارىتىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى رېياللىقنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشتى. بۇلار: توختاخۇن، سارىخان ئانا، بايىز خالۋاپ، مەشرەپ، جۇما، سالمان، قىسمەت چورۇق، لەيلىگۈل، ئانار ۋە باشقىلار بولۇپ، گەرچە ئۇلارنىڭ تەقى-تۇرقى، مىجەز-خۇلقى، كەچمىش-كەچۈرمىشى ئوخشاش بولمىسىمۇ، تەقدىرى ئاساسەن ئوخشاش بولغان، بىرنىيەت. بىرمەقسەتتە ئىنقىلاپ تۇغى ئاستىغا ئۇيۇشقان تايانچ كۈچلەردۇر. ئۇلارنىڭ ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلىرى ئاپتور تەرىپىدىن ئىنچىكىلىك بىلەن سىزىپ بېرىلگەچكە، كىتاپخانلارنىڭ كۆز ئالدىدا خۇددى كىنو ئېكرا-

نىدا كورۇنگەندەك روشەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.
روماندا بىرنەچچە سەلبىي پېرسوناژلار ئوبرازى يارىتىلغان بولۇپ، ئاپتور ئۇلارنى ئازاتلىق ھارپىسىدىكى مۇرەككەپ ۋە كەسكىن سىنىپىي كۈرەش ئىچىدە تەسۋىرلىگەنلىكتىن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىپادىلەشتە ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەخسۇتبەگ ئوبرازى بىر قەدەر گەۋدىلىك. ئۇ ئازاتلىقتىن ئىلگىرىكى شىنجاڭ يېزىلىرىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى مۇستەبىت ھوكۇمرانلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇپ، ئۇنىڭ مۇدھىش تەلەتى، تويماس نەپسى ۋە ھەرقانداق نومۇس، ئىنساپ دېگەننى بىلمەيدىغان جاھىل تەبىتى ئاپتور تەرىپىدىن چوڭقۇر ئېچىپ بېرىلگەن.
"ھوكۇمەت ئەمرى، قانۇن دېگەن نىمە؟ بۇ، مەن ۋە مېنىڭ ئاغزىمدىن چىققان سۆز، قالغىنى ئىككى پۇل..."، "مېنىڭ ئالدىمدىن نەچچە ھوكۇمەت ئۆتتى... زەرەپشان مېنىڭ قولۇمدا بولسىلا، ھوكۇمەت دېگەن ئالقىنىمدا..." دەيدۇ ئۇ مەمەدانىلىق بىلەن. ئۇ فېودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمنىڭ جاھىل قوغدىغۇچىسى. يازغۇچى ئۆتمۈش جەمىيەتتىكى زالىم بايلار ۋە مۇستەبىت ھوكۇمدارلاردا بولىدىغان ھەممە شۇملۇق، چىرىكلىك، يىرتقۇچلۇق، نومۇسسىزلىق ۋە مۇستەبىتلىك خاراكتېرلارنى سەلبىي ئوبراز بولغان مۇشۇ مەخسۇتبەگكە مۇجەسسەملەشتۈرگەن.
ئاپتور مەخسۇتبەگنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ فېوداللىق ئەكسىيەتچىل تۈزۈمگە بولغان چوڭقۇر ئۆچمەنلىكىنى

قوزغاپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ مۇقەررەر مەغلۇپ بولىدىغانلىقى، ئېزىلگۈچى ئەمگەكچىلەرنىڭ جەزمەن غەلىبە قازىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

روماندا پاسار بەگ، جاڭ تۆەنجاڭ، جۇيىڭجاڭلار بەلگىلىك سەھىپە ئاجرىتىلىپ تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇلار ئەكسىيەتچىل گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزىۋالغان زالىم ئەمەلدارلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرى. جاڭ تۆەنجاڭ، جۇيىڭجاڭلار — يەرلىك بەگ-بايلارنى قانىتى ئاستىغا ئېلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش بەدىلىگە مال-دۇنيا توپلاپ، ئەيش-ئىشرەت سۈرىدىغان بىر ئوچۇم لۈكچەكلەر ۋە قاراقچى-لار. قاسىم دوغا، ئەيسا پاششاپلار بولسا، بايلارنىڭ يالىغىنى يالاپ، ئۇلارغا خۇشامەت قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ كەتمىنىنى چېپىش ئارقىلىق تويماس نەپسىنى قاندۇرۇش كويىدا يۈرىدى-غان نومۇسسىز مالايلار. بۇلارنىڭ ئىچىدە شاتۇر دوغىنىڭ ئوبرازى ئالاھىدە يارىتىلغان بولۇپ، ئۇ خوجايىنىغا ئاڭسىز ئەگەشكەن، ئويغانمىغان، ئەمما قۇتقۇزۇۋېلىشقا بولىدىغان بىر شەخس.

يازغۇچى روماندا يەنە دىنىي تونغا ئورىلىۋالغان بىر ئوچۇم ئەكسىيەتچىلەر ۋە دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ ئوبرازىنىمۇ ئۇنۇملۇك ياراتقان. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئەمگەكچى خەلقلەر-نىڭ قان-تېرى بەدىلىگە راھەت-پاراغەتتە ياشىغۇچى پارازىت-

لار. بولۇپمۇ كوك كوز ئابدۇللا داموللىغا ئوخشاش ئەكسىل-
ئىنقىلاپچىلار ئۇزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، ئەكسىيەت-
چىل كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئازاتلىق تېگىنىڭ
پاتراق يېتىپ كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. گەرچە، ئۇلارنىڭ
ئارىسىدا ئىمام خاتىپتەك ئادالەت ئۇستىدە بىر-ئىككى ئېغىز
راست سوزلەيدىغان كىشىلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ
ھەققانى سوزلىرى ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلار ۋە دىنىي مۇتە-
ئەسسىپلەرنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشى ھەم رەت قىلىشىغا
ئۇچرايدۇ. ياسىن شاگىخەيدەك ئىشنىڭ يولىنى بىلىدىغان،
سىپايى ۋە ھىلىگەر سودىگەرلەر خەلقنىڭ مال-مۇلكىنى گويا
غازاڭدەك سىرىۋېلىپ، خەلقنىڭ يىلىكىنى ئۇستىلىق بىلەن
شورايدۇ. ئۇنىڭ ئاكىسى ھىسامىدىن داموللا بىلەن ئىنىسى
مەخسۇتبەگنىمۇ تورغا چۇشۇرۇشى "بىر تۇخۇمدىن تورەلگەن
ئۇچ چايان" ئىچىدە ئۇنىڭ تېخىمۇ زەھەرلىك چايان ئىكەنلىگى-
دىن ئىشارەت بېرىدۇ. رومانىدىكى ئەلۋەك سوپى ئوبرازى
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ يالاقچى زىيالىلىرىنىڭ ئوبرازى
بولۇپ، مەكتەپلەردە فاشىستىك دىكتاتۇرا يۇرگۇزىدىغان قول-
چوماقلارنىڭ ھەم پۇلغا سېتىلغان رەزىل ئىشپىيونلارنىڭ تىپىك
ۋەكىلىدۇر.

يۇقۇرىدىكى قىسقىچە تەھلىلدىن مەلۇم بولىدىكى، ئاپتور
ئوز رومانىدا ھەر ساھە، ھەرقايسى تەبىقىگە مەنسۇپ بولغان
خىلمۇ-خىل پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازىنى تەسىرلىك، جانلىق ۋە

بىر قەدەر مۇكەممەل ياراتقان بولۇپ، رومانىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقى يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكۈپ، خىلمۇ-خىل كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە مىجەز-خۇلقىنى قېتىقىنىپ ئۆگەنگەنلىكى ۋە بۇ جەھەتتە چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى.

رومانىنىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭدا ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىرقىسمى بولغان ۋە بۈيۈك ۋەتىنىمىزنىڭ "ئاخشا-ئۇسۇل ماكانى" ھىساپلانغان شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائى شارائىتى، پىسخىك ھالىتى، ئۆرپ-ئادىتى ۋە ئۆزىگە خاس تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى خۇددى كىنو لېنتىسىدەك ئېنىق، جەڭ ناخشىسىدەك تەسىرلىك ھالدا تەسۋىرلەنگەنلىگىدە، ئىككىنچى تۈرلۈك سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئەسەرنىڭ مىللى تۇسكە ۋە مىللى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقىدا. ئەدەبىيات تۇرمۇشنى ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئاڭ فورمىسى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭدىكى پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىدا شۇ مىللەتكە خاس ئۆزگىچىلىكنىڭ بار-يوقلۇغىدا ئىپادىلىنىدۇ، چۈنكى ھەرقايسى مىللەت يازغۇچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرى ئۈستىدە ئوبرازلىق تەپەككۇر يۈرگۈزگەندە، ئۇلارنى بەلگىلىك مىللەتنىڭ شۇ دەۋردىكى ۋەكىلى سۈپىتىدە يارىتىپ، ئۆزىگە خاس مىللى روھنى سىڭدۈرىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، بەدىي ئەسەردىكى پېرسوناژلار خۇددى گېكىل ئېيتقاندەك "مۇشۇ بىر شەخس" بولالايدۇ. ئىنقىلاۋى

داھىلار ۋە ئۇستازلارنىڭ ئەدىبىيات ـ سەنئەتنىڭ مىللى ئالاھى-
دىلىكىگە ئەزەلدىن زور ئېتىۋار بېرىپ كەلگەنلىكىنىڭ سەۋەبىمۇ
دەل شۇ يەردە. «كۆرەشچان يىللار» رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى
«تاڭ ئالدىدا» دىكى ئىجابى ۋە سەلبى پېرسوناژلارنىڭ خاراك-
تېرىدا مۇنداق مىللى ئالاھىدىلىك ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.
شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، ئەدىبىي ئەسەردىكى مىللى
خاراكتېر زامان ۋە ماكاندىن خالى بولغان ياكى سىنىپتىن ئۇس-
تۈن تۇرىدىغان ئابستىراكت نەرسە بولماستىن، بەلكى شۇ
مىللەتنىڭ "تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئىنكاسى"، "مىللى يازغۇچىنىڭ
ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان شارائىت توغرىسىدىكى تەسىراتىنىڭ
جەۋھىرى". ھەرقايسى مىللەتنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى بىلەن
رىيال تۇرمۇشىنىڭ ئۆزى مىللى خۇسۇسىيەتنىڭ بىرقىسمى.
ئەگەر يازغۇچى ئاشۇ مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدىكى مەلۇم
ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى توغرا ئىگەللەپ، شۇ مىللەتنىڭ تۇرمۇ-
شىنى چىنلىق بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ، مۇھىمى بەلگىلىك
باسقۇچتىكى شۇ مىللەتنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
بولغان زور ئىجتىمائى مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بېرەلىسە، ئۇنىڭ
ئەسىرى روشەن مىللى ئۇسلۇپقا ئىگە ئەسەر بولالايدۇ.
يولداش قېيۇم تۇردىنىڭ «كۆرەشچان يىللار» ناملىق رومانىدا
1949 ـ يىلدىن 1955 ـ يىلغىچىلىك بولغان دەۋر ئىچىدە ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ ئىجتىمائى تەقدىرى ۋە ھاياتىدا يۈز بەرگەن
تارىخىي خاراكتېرلىق زور ئۆزگىرىشلەر تەسۋىرلەنگەنلىكتىن،

بۇ تەلەپكە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مىللىي تۈسىنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ بىرقىسمى بولغان مەنزىرە تەسۋىرى بىلەن ئۆرپ-ئادەت تەسۋىرى پېرسوناژلارنىڭ مىللىي پسىخىك ھالىتى ۋە مىللىي ئۆزگىچىلىكىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ئامىلى. ئاپتور «كۆرەش-چان يىللار» رومانىنىڭ بىرىنچى بابىدا مۇنداق مەنزىرە تەسۋىرى بېرىدۇ:

"كۈئېنلۈن ئېتىكىدە يەكەن دەرياسى دولقۇنلىنىپ ئاقىدۇ. بىپايان قار-مۇزلۇق چوققىلاردىن باشلانغان بۇ ئەزىم دەريا پاقىراپ تۇرغان كۈمۈش لېنتىدەك ياپ-يېشىل بوستانلىق يەكەن ۋادىسىنى، مۇنبەت دولان تۈزلەڭلىكىنى ۋە مەشھۇر تەكلىماكان قىرغاقلىرىدىكى سانسىز قۇم بارخانلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ."

رومانىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ تىلىدا، يەنى ئاپتور تىلى بىلەن پېرسوناژ تىلىدا، ئۇيغۇر تىلىدىكى دەل، ئېنىق، راۋان ۋە ئوبرازلىق تىل ئىبارىلىرىنى قوللانغانلىقىدىمۇ كۆرۈنىدۇ. ئاپتور ئۆز رومانىنىڭ تىلىغا ئالاھىدە ئەجىر سىڭدۈر-گەنلىكى، ماجاز، ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش قاتارلىق ۋاستە-لەردىن ئورۇنلۇق پايدىلانغاندىن تاشقىرى، تەسۋىرىي بايان، دىئالوگ ۋە ماقال-تەمسىللەرنىمۇ بەھوزۇر ۋە دەل جايىدا قوللانغانلىقى ئۈچۈن، كىتابخانلار كىتاپنى ئوقۇۋېتىپ، خۇددى ئۇنىڭدىكى پېرسوناژلارنىڭ ئۆزىنى كۆرۈۋاتقاندەك، ئاۋازىنى

ئۆلۈۋاتقاندەك بولىدۇ.

ئاپتور روماندا كېلىپ چىقىشى، سەرگۈزەشتىسى، ئىجتىمائى ئورنى ئوخشاش بولمىغان پېرسوناژلارنىڭ ھەرقايسىسىنى ئۆز لايىغىدىكى تىل بىلەن سۆزلەتكەنلىكى ئۈچۈن، ھەرقايسى پېرسوناژلارنىڭ ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلىرى بىرقەدەر روشەنلەشكەن.

"ــ مەيلى نىمە بولسا بولسۇن، ئېلىشىمىز! ــ دىدى ئالماس زەربە بىلەن، ــ يا ئۆلۈم، يا كورۇم، باشقا كەلگەننى كورىمىز!......

ئاسىم دوستلارچە يېقىملىق ۋە سالماقلىق بىلەن:

ــ شۇنداق، لېكىن باشقا كەلگەننى كورىمىز ئەمەس، بەلكى پاراسەت بىلەن كۆرەش قىلىپ، ئازاتلىق كۈنلىرىنى كۈتۈۋالىمىز، ــ دىدى."

روشەنكى، بۇ قىسقا دىالوگ ئاسىم بىلەن ئالماسنىڭ ئاڭ-سەۋىيىسىنىڭ ھەم چىنىقىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

"ــ ھور-پەرىلەر، ــ دىدى ئۇ قازىكالانىغا قاراپ، ــ ئايدىن چىرايلىق، چولپاندىن نۇرلۇق بولۇپ، سۇ ئىچسە تامىقىدىن كورۇنۇپ تۇرارمىش؛ ئەۋرىشىم بەدەنلىرى زىلۋا ياپراقتەك لىغىلداپ، ھوسنىدىن غۇنچىنىڭ ھىدى كېلىپ، لەۋلىرىدىن ئىپار چېچىپ، ئاغرىقنى ساق، قېرىغاننى ياش قىلارمىش ھە، قازاخۇنۇم؟......

— شۇنداق، كورسىلە، نىمە دىگەن ئالىي پەزىلەتلىك،— قازىكالان شۇ گەپنى ئېيتىپ، قۇرۇت يىگەن چىشلىرىنى كورسىتىپ، ئاۋازسىز تېلىقىپ كۇلۇپ كەتتى. ئۇ كۇلگەندە پومپىيىپ چىققان قوساقلىرى موڭگەكلىگەن خوتەكنىڭ ساغرىسىدەك سەكرەيتتى.»

ئاپتور بۇ يەردە ئۇزىنى پاك ھىساپلايدىغان قازىكالاننىڭ خاراكتېرىغا ماس تىل ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ تەبىتىنىڭ ساختا ۋە پەسكەش ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلايدۇ.

بەدىي ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيە قۇرۇلۇشى ھەم سىيۇژىتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئەسەردىكى پېرسوناژلار ئوبرازىنى ياخشى يارىتىش ۋە توپ ئىدىيىنى روشەن ئېچىپ بېرىشتىكى مۇھىم ھالقىلارنىڭ بىرى. ئاپتور ئۇز رومانىدىكى ھەرقايسى بولەكلەرنى بىر بىرىگە مۇۋاپىق باغلاشتا ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئۇزىگە خاس بەدىي ئۇسلۇپ قوللانغان. ئەسەرنىڭ سيۇژىتىمۇ مۇرەككەپ ھەم قىزىقارلىق ھالدا يارىتىلغانلىقى ئۇچۇن كىتاپخانلارنى زېرىكتۇرۇپ قويمايدۇ، بەلكى ئۇزىگە قىزغىن جەلپ قىلىپ، داۋامىنى بىر يولى ئوقۇپ تۇگىتىشكە ئۇندەيدۇ. رومان سارىخان ئانىنىڭ دەرتلىك شكايەتلىرىدىن باشلىنىپ، سارىخان ئانا قاتارلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ دەريا لىۋىدە شەرق ئاسمىنىدىن كوتىرىلىپ چىقىۋاتقان قۇياش نۇرىغا تەلپۇنگەن ھالدا ئاتلىق قوشۇننى ئۇزىتىپ، ئازاتلىق ئەلچىلىرىنى كۇتۇۋاتقانلىغى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇ ئارقىلىق، قاراڭغۇ زۇلمەتكە

خاتىمە بېرىلىپ، نۇرلۇق تاڭنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن بىشارەت بېرىلىدۇ. مۇشۇ مەنىدە «كۆرەشچان يىللار» رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى — «تاڭ ئالدىدا»نى كۆرەشچان يىللارنىڭ زەپەر ناخشىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

دىمەك، يولداش قېيۇم تۇردىنىڭ بۇ رومانى ئەسلىيەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، ئەدەبىياتنىڭ چىنلىقى پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى رىيالىستىك ئەنئەنىنى جارى قىلدۇرۇپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، سانسىز ئىنقىلاۋىي قەھرىمانلارنىڭ ساپ قانلىرى ۋە جاپالىق كۆرەشلىرى بەدىلىگە كەلگەن ئازاتلىق تېڭىنى قىزغىن كۈيلەيدىغان، كەڭ كىتاپخانلار ئاممىسىغا ئۆتمۈشنى ئۇنتۇماسلىق، بۈگۈنكى بەخت-سائادەتنىڭ قەدرىگە يېتىش، يېڭى ئۇزۇن سەپەردىكى زەربىدارلىق رولىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، ئىنقىلاۋىي ئەجداتلارنىڭ يۈكسەك ئارزۇسى ھەم ئالىي غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن رىغبەتلەندۈرىدىغان، ئىنقىلاۋىي سىياسىي مەزمۇن بىلەن گۈزەل بەدىئىي شەكىل بىرلەشتۈرۈلگەن ياخشى ئەسەر بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىياسىي-ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىشىغا ۋە بەدىئىي جەھەتتىن زوقلىنىشىغا ئەرزىيدۇ.

ئاخىرىدا، ئاپتورغا مەسلىھەت تەرىقىسىدە شۇنى تەۋسىيە قىلىشقا توغرا كېلىدۇكى، گەرچە رومانىنىڭ نەتىجىسى زور ۋە كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا بەزى كەمچىلىك ۋە يېتەرسىزلىكلەرمۇ يوق ئەمەس. ئۆتمۈشتە تۆكۈلگەن بىگۇنا

قان-ياشلارنى تەسۋىرلەشكە ناھايىتى كوپ سەھىپە ئاجرىتىلغان بولسىمۇ، بۇ خىل قان-ياشلارنىڭ توكۇلۇشىدىكى توپ ماھىيەت تازا چوڭقۇر ئېچىپ بېرىلمىگەن. سەلبى قەھرىمانلارغا نىسبەتەن ئىجابى قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ پەم-پاراستى ۋە يۇكسەك ئىنقىلاۋىي غايىسى تولۇق ئېچىپ بېرىلمىگەن. ئاپتور ۋەقەلەرنى ئوز ئەسىرىنىڭ سىياسى-ئىدىيىۋى-لىگىنى كوپرەك نەزەردە تۇتۇپ، ئوز مىكسىدىكى ئالدىنئالا شەكىللەنگەن چۇشەنچىگە ئاساسەن قۇراشتۇرغانلىقتىن، بەزى جايلاردا پېرسوناژلارنىڭ كوز قاراشلىرى يالىڭاچلا ئىپادىلىنىپ قالغان. شۇ سەۋەپتىن، رومانىنىڭ بەزى باپلىرى ھىكايىدىن كورە. پوبلىستىكىلىق ئۇچىرىككە، بەدىي ئەسەردىن كورە ئاخبارات خەۋىرىگە كوپرەك ئوخشاپ قالغان. بۇ ھال ئەسەرنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتىگە ۋە بەدىي قىممىتىگە بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كورسىتىدۇ. ئەمما بۇ، ئالغا بېسىش داۋامىدىكى كەمچىلىك بولۇپ، ئاپتورنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۇچىنچى كىتاۋىدا بۇنى چوقۇم تۇزىتىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشەنچىمىز كامىل. ئەدىبىيات-سەنئەتنىڭ رىيال تۇرمۇشنى ئىنكاس قىلىش ئۇسۇلى بىلەن باشقا ئىجتىمائى ئاڭ فورمىلىرىنىڭ رىياللىقنى ئىنكاس قىلىش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ؛ ئوبيېكتىپ دۇنيانى سەنئەت جەھەتتىن بىلىش ئۇسۇلى بىلەن نەزىرىيە جەھەتتىن بىلىش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ. بىرى ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق بولسا، يەنە بىرى مەنتىقلىق تەپەككۇر ئارقىلىق بولىدۇ.

ماركس، ئېنگېلسلار بۇ مەسىلىگە ئەزەلدىن زور ئېتىۋار بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كەلگەن. ماركس 1859 ـ يىلى لاسسالغا يازغان خېتىدە، ئەدەبىي ئەسەرلەردە "شەخسنى دەۋرنىڭ نوقۇل كانىيىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش" خاھىشىنى تەنقىت قىلىپ، مۇنازىرە خاراكتېرلىق نۇتۇقلارنى قىسقارتىش، يازغۇچىنىڭ مۇددىئاسىنى ئەسەرنىڭ راۋاجى جەريانىدا تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ ئاكتىپ يورۇتۇپ، تەبىي ھالدا ئىپادىلەشنى تەلەپ قىلغان ئىدى. ئېنگېلسمۇ 1885 ـ يىلى مىنىا. كائۇتسكىغا يازغان خېتىدە، ئەدەبىي ئەسەردە "تېندېنسىيە ئالاھىدە ئېنىتا ـ ماستىن، كورۇنۇش ھەم سىيۇژېتلار ئارقىلىق تەبىي ھالدا ئىپادىلىنىشى" كېرەكلىكىنى تەكىتلەپ، "ئاپتورنىڭ كوزقارىشى قانچە يوشۇرۇن بولسا، سەنئەت ئەسىرىگە نىسبەتەن شۇنچە ياخشى بولىدۇ" دەپ ئېنىق كورسەتكەن ئىدى. يولداش ماۋ زېدۇڭمۇ يولداش چېن يىغا يازغان خېتىدە ئەدەبىي ئەسەردە ئوبرازلىق تەپەككۇردىن پايدىلىنىش زورۇرلۇگىنى قايتا ـ قايتا تەكىتلىگەن ئىدى. يولداش قېيۇم تۇردىنىڭ ئوز ئىجادىيىتىنى يالغۇز ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى بەدىي شەكىل جەھەتتىمۇ ياخشى مۇكەممەللەشتۇرۇپ، ئوزىگە خاس ئىجادىي ئۇسلۇپ يارىتىپ، يېڭى ئوزۇن سەپەرگە ئات سالغان زەربىدارلارنىڭ مەنىۋى تەشنالىقىنى قاندۇرالايدىغان تېخىمۇ مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىشىنى سەممىي ئۈمىت قىلىمىز.

زەلىلى ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ «سەپەرنامە» داستانى

ئابدۇشۇكۇر تۇردى

زەلىلى 18-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى. زەلىلىنىڭ ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت سىدىق بولۇپ، ئۇ 17-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يەركەندە نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. زەلىلى ياشلىقىنى ئۆز يۇرتى يەركەندە ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ، ئۇ ئەينى زامانىڭ بىلىم يۇرتى سانالغان مەدرىسىلەردە ئوقۇپ، تىل-ئەدەبىيات ئىلمى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى مىراسلىرى ۋە شەرق ئەدەبىياتى بىلەن ئوبدان تونۇشىدۇ. شائىر ياش چېغىدىن تارتىپلا شېئىر يېزىشقا، ساز ۋە نەغمىگە ھەۋەس قىلىشقا باشلايدۇ.

زەلىلى ياشىغان ۋە تەربىيە ئالغان يەركەن شۇ دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ بىرى ئىدى. زەلىلى ئۆزىنىڭ «سەپەرنامە» داستانىدا ئەسلەپ ئۆتكىنىدەك شۇ چاغلاردا يەركەندە ئىلىم ئەھلىلىرى "شۇئىلە چېچىپ تۇرىدى-

غان" ئاتاقلىق چوڭ مەدرىس، خانىقالار بولۇپ، بۇلار "ئىلىم- مەرىپەتنىڭ گۈلۈستانى" ھىساپلانغان ئىدى. شۇنداقلا يەركەن ناخشا، ساز، نەغمە-ناۋا قايناپدىغان بىر ئوچاق ئىدى.

بۇنداق بىر ئەدەبىي مۇھىت زەلىلىدە ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە شېئىرىيەتكە ھەۋەس ئويغىتىپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئوسۇپ كامالەتكە يېتىشى، ئىستىداتلىق بىر شائىر بولۇپ يېتىشىشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

ياشلىقىدىلا شېئىرىيەتكە ۋە نەغمە، سازغا ھەۋەس باغلىغان زەلىلى كېيىنچە ناھايىتى زور ئىشتىياق بىلەن ئىجادىيەتكە كىرىشىدۇ. ئۇ ئۆزىنى "شېئىر، چاڭ ۋە نەيىنىڭ ئەسىرى"① دەپ ئاتايدۇ.

شائىر ئۆزىنىڭ شېئىرگە بولغان ئىشتىياقىنى ئىزھار قىلىپ:

كۆڭلۈمنى خازانەئى جاۋاھىر بىلدىم،
تىل بەلكى گەۋ ھەر ساچقالى ماھىر بىلدىم.

دەپ يازسا، ساز-نەغمىگە بولغان ھەۋىسىنى:

نەغمە بىلەن تازادۇر بۇ جانلار،
نەغمە بىلەن شاد پەرىشانلار،

---

① زەلىلى "سەپەرنامە"، قولىيازما دىۋان.

نەغمە بىلەن شەھرى جۇنۇن بولدى پۇر،
ئۇزدى مەھارىنى جۇنۇندىن شۇتۇر.

دىگەن مىسرالار بىلەن ئىپادىلەيدۇ. زەلىلىنىڭ تەرجىمىھالى ھەققىدە ھازىرغىچە تولۇق مەلۇمات يوق. ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئىشەنچلىك پاكىتلارنى شائىرنىڭ شېئىرىي مىسرالىرىدىن، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «سەپەرنامە» داستانىدىن تېپىشقا بولىدۇ.

شائىرنىڭ ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇنىڭ يەركەندىكى ھاياتى "يەر، سۇسىز"، نامراتچىلىقتا ئۆتكەن. زەلىلى سەپەرگە چىقىش ئالدىدىكى بىر غەزىلىدە ئۆزىنىڭ بۇ نامرات ھالىدىن زارلىنىپ "يەركەن ئىچىدە نەيلەسۇن، ئابۇ زىمىن يوق" دەپ يازىدۇ. شائىر 40 ياشقا كىرگەندە، ئىلىم ۋە شېئىرىيەتتە ئۆزىنى تېخى پىشمىغان گودەك ھىساپلاپ "زىيارەتكارلارنى تاۋاپ قىلىش"، "ئۆزكۆڭلىنى بېزەش"، يەنى ئىجادىيەت ئوزۇقى ئېلىش مەقسىدىدە "بىرنان، بىر پۇلسىز، ئاھنى بەلباغ، ئىككى ئايىغىنى ئۇلاغ"① قىلىپ سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. شۇ سەپىرىدە ئاۋال قەشقەرگە بارىدۇ. كېيىن، سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئاتۇش مەشھەتكە بېرىپ،

---

① تىرناق ئىچىدىكى سوزلەر زەلىلى ئەسەرلىرىدىن ئېلىنغان، كېيىنكىلىرىمۇ شۇنداق.

ئۇ يەردە ئۈچ يىل ئۈچ ئاي تۇرۇپ قالىدۇ. كېيىن ئانا يۇر-تىنى ياد ئېتىپ يەركەنگە قايتىدۇ.

شائىر زەلىلى ئىككىنچى قېتىم ئۇز ئىنىسى دەلىلى بىلەن ساياھەتكە چىقىپ نىيەگىچە بارىدۇ ۋە قايتىشىدا خوتەندە يەتتە يىل تۇرۇپ قېلىپ، ئانىسىنىمۇ خوتەنگە ئالدۇرىدۇ. شائىر-نىڭ ئانىسى خوتەندە ۋاپات بولىدۇ. زەلىلىنىڭ بۇ ساياھىتى شائىر ئۈچۈن خەلق تۇرمۇشىنىڭ زور مەكتىۋى بولىدۇ. بۇ جەرياندا، ئۇ نۇرغۇن سوھبەتلەردە بولۇپ، كوپلىگەن ۋەقەلەر-دىن خەۋەردار بولىدۇ. بولۇپمۇ "ئاۋارە بولغان خەلق" بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ دەرت-ئەلەملىرىنى ئاڭلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ نەرسە شائىرنىڭ ئىجادىي يۈكسىلىشىدە زور تەسىر كورسىتىدۇ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك تېمىلىرىنى، زاماندىن شىكايەت قىلىدىغان تېمىلارنى ۋە سۆيگو-مۇھەببەت تېمىلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. زەلىلىنىڭ ئەڭ ياخشى شېئىرلىرىمۇ شۇ سەپەر جەرياندا مەيدانغا كەلگەن.

شائىر زەلىلى ئومرىنىڭ ئاخىرىنى يەركەندە ئوتكۈزىدۇ ۋە يەركەندە ۋاپات بولىدۇ.

زەلىلى بىزگە قىممەتلىك ۋە مول ئەدەبىي مىراس قالدۇرۇپ كەتتى. زەلىلىنىڭ ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان ئىككى قول يازما دىۋانى بولۇپ، بۇ ھەر ئىككى دىۋان شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭ بىرى "كۇللىيات زەلىلى"، بۇ بىر قەدەر

تولۇق دىۋاندۇر. يەنە بىرى كىچىك قوللۇق "دىۋان زەلىلى"،
بۇنىڭغا 126 غەزەل ۋە رۇبايىدىن باشقا يەنە "سەپەرنامە"
داستانىمۇ كىرگۈزۈلگەن. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى،
بۇ ئىككى دىۋان زەلىلى ئىجادىيىتىنىڭ ھەممىسى ئەمەس.
بىز زەلىلىنىڭ ئىككى دىۋانىنى سېلىشتۇرغىنىمىزدا، 2-دىۋان-
دىكى بەزى شېئىرلارنىڭ "كۇللىيات زەلىلى"گە كىرگۈزۈلمىگەن-
لىكىنى كۆرىمىز. بۇ نەرسە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بۇ ئىككى
دىۋاننىڭ ئىككى خىل مەنبەدىن ئېلىنغانلىقى، شائىرنىڭ بۇنىڭ-
دىن باشقا تېخىمۇ مۇكەممەل دىۋانى بولغانلىقى ۋە ئۇنىڭ تېخى
بىزگە مەلۇم بولمىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا
زەلىلىنىڭ بەزى غەزەللىرى ئايرىم بايازلارغىمۇ كىرگۈزۈلگەن ۋە
ناۋايى شېئىرلىرى بىلەن بىر قاتارغا قويۇلغان؛ بۇ پاكىتلار زەلىلى
ئىجادىيىتىنىڭ موللىقىنىلا چۈشەندۈرۈپ قالماستىن، بەلكى
ئۇنىڭ بەدىي ماھارىتىمۇ يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى،
خەلقنىڭ ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى سۆيۈپ ئوقۇپ، قولمۇ-قول
كۆچۈرۈپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

* * *

زەلىلىنىڭ ئىجادىيىتىدە لىرىك غەزەللەر ئاساسىي ئورۇن
تۇتىدۇ. غەزەل كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا كەڭ قوللىنىلغان
ئاھاڭدار، يەنىكىل لىرىك ژانىر بولۇپ، يادلاپ ئېلىشقا، كۈيگە
سېلىپ ئېيتىشقا ئەپلىك. غەزەللەر مۇشائىرە كېچىلىرىدە

دىكلاماتسىيە قىلىپ ئوقۇلىدۇ، مەشرەپ سورۇنلىرىدا ناھاڭغا سېلىپ ئېيتىلىدۇ، شۇڭا، خەلق ئىچىدە تېز تارقىلىپ يىلتىز تارتىدۇ.

بۇنى ياخشى چۈشەنگەن زەلىلى ئەڭ نازۇك تۇيغۇ ۋە دولقۇنلۇق ھېسسىياتلىرىنى جاراڭلىق غەزەل مىسرالىرىدا چوڭقۇر ئىپادە قىلىپ، ئۆز غەزەللىرى ئارقىلىق ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى مەشھۇر غەزەل نەۋىس شائىر بولۇپ قالدى. مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئەلەملىك شىكايەت، شاھلارنى ئادالەتكە ئۈندەش، خەلقنىڭ ئېغىر ئەھۋالىغا ئېچىنىش—زەلىلى غەزەللىرىدىكى ئاساسىي تېماتىك مەزمۇندۇر. شائىر بىر غەزىلىدە ئۆز ئىجادىيىتىگە باھا بېرىپ:

مۇناپىقلارغا بۇ مەيدان ئىچىندە،
تىلىمدۇر زۇلپىقار، ئەقلىم دۇلدۇل.
زەلىلى شېئرىدىن مۇرغى سەھەرخىز،
چىمەندە ئەيلەدى پەريادى غۇلغۇل.

دەپ يازغان ئىدى. ھەقىقەتەن، ئۇ ئۆز ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقنى ئۇلۇغلايدۇ، زالىم مۇناپىقلارنى بولسا قامچىلايدۇ، باي-تۆرىلەرنى ئەرزىمەس بىرخەس دەپ قارايدۇ.

دېھقان كوھەن سال نەسەھەت ئېيتىپدۇر،

ئالەمگە ئىگىن ئىنجۇلارنى يايتىپتۇر،
رۇخسارى باھار ئۆمرىنى تىرە قىلۇر،
ھەر ئادەم زادىكى سۆيىنى لايىتىپتۇر.

ياكى:

مەغرۇر ناماز ئۆلىمىغىل ئەي زاھىدى خۇدبىن
دېھقان ئىرو سەمەندەر قاشىدا تورە خەستۇر.

شائىرنىڭ بۇ مىسرالىرى ئۇز سىنىپىي ئورنىنىڭ نەتىجىسى ۋە بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ خۇلاسىسىدۇر. پۈتۈن فېودالىلىق جەمىيەت ئەزىز دەپ قارىغان بەگ-تورىلەرنى خەسكە ئوخشىتىش ۋە فېودال ئاقسوڭەكلەر تەرىپىدىن كەمسىتىلىپ، زۇلۇم ئوچىغىغا تاشلانغان دېھقانلار تەبىقىسىنى ئالەمگە ئىنجۇ چېچىپ، بايلىق ياراتقۇچى، ئوت ئالدىدىكى سەمەندەر دەپ قاراش فېودالىزم ئىدىيىۋى ئاسارىتىنى بوسۇپ تاشلىغانلىق بولۇپ، ئۇنى ئەينى زاماندىكى يۈكسەك بىر ئىددىيىۋى پەللە دەپ ھېساپلاشقا بولىدۇ.

زەلىلى خەلقنىڭ ھىمايىچىسى سۈپىتىدە ئادالەت پەرۋەرلىكنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئەڭ ئاۋۋال ئۇ، شاھدىن ئادىل بولۇشنى، خەلققە ھىممەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ:

شاھى رەئىيەتكە سىتەم قىلماغاي،

بىر نەپەسى ئەدلىنى كەم قىلماغاي.

......

ئەي شاھ، خۇدا ھەمىشە يارىڭ بولسۇن،
گەردۇن قەدەمىڭدەكى غۇبارىڭ بولسۇن.
ھىممەت بىلەن بۇ تۇغ-ئەلەم جىلۋەگەر ئولدى،
ھىممەت ئىلگىدە زۇلپىقارىڭ بولسۇن.

شائىرنىڭ ئادالەت تېمىسىنى شاھقا باغلاپ ئەكس ئەتتۇرۇشى — ئورتا ئەسىر ئادالەتپەرۋەرلىكىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. زەلىلى بۇ مەسىلىدە ئەنئەنىۋى رامكا ۋە دەۋر چەكلىمىسىدىن ھالقىپ ئۆتەلمىگەن، يەنى ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنىڭ (شائىرنىڭ نەزىرىدە ئادالەتسىزلىكنىڭ) يىلتىزى نىمىدە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يەتمىگەن بولسىمۇ، ئەينى زاماندا، خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمنى چەكلەشنى، خەلققە ھىممەت كۆرسىتىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ، شائىردىكى خەلقپەرۋەرلىكنىڭ ئادالەت تېمىسىدا ئەكس ئېتىشى بولۇپ، ئەينى زاماندىكى ئىلغار ئىدېئولوگىيىگە ۋەكىللىك قىلاتتى.

زەلىلى لىرىكىسىدىكى يەنە بىر ئاساسىي تېما ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ دەسلىۋىدىكى دىنىي نىجاتلىق ئىزدەشتىن ۋاز كېچىپ، ئىنسانى مۇھەببەتنى كۈيلەش. شائىر ئىنسان ئىشقىنى دىنىي تەركى دۇنيالىق، زاھىتلىق يولىغا قارىمۇ-قارشى قويىدۇ. ئۇ ئىنسانى مۇھەببەتنى ئۇلۇغلاپ، مۇھەببەت يولىدا جانۇ-ئىمان-

دىن كېچىشكە توغـرا كەلسىمۇ، ئىشىققا سادىق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئاشىق ئۇلمايدۇركىشى تا كەچمەگۈنچە جانىـدىن،
زۇلپىغە مەھرەم بولۇرمۇ ئۆتمىسە ئىمانىدىن.
......
ئىشىق گويا خىزمەنى ئاتەشنى كوڭلۈمگە قويار،
شوئلەسى بولدى فۇزۇن لەئلى بەدەخشان كانىدىن.
بىلمىسەڭ ئەھلى جۇنۇننىڭ ھالىتىنى زاھىدا،
ھەسبى ھالى ئاچ زەلىلى تەلبەنىڭ دىۋانىدىن.

زەلىلى ئۆزىنىڭ ئىجاتىلىق ئىزدىـگەن سەرگۈزەشتىسىنى خۇلاسە قىلىپ، ئىنسانى مۇھەببەتتىن باشقا نەرسە تاپمىغانلىقىنى ئىپادىلەپ مۇنداق يازىدۇ:
بۇ ئىقلىم ئىچرە كەزدىم، تاپمادىم سەنـدەك شاھى خۇبان،
يۈزۈڭگە تەلمۈرۈپ جان بەرگىلى بىسيار ئارمانىم.
مالاھەتتە قەند ـ شېكەرلەبىڭگە قايدا تەڭ بولغاي،
نازاكەتلىك قولۇڭغا سۇ قۇيالماس خان قىز ـ خانىم،
زەلىلى تەلبەگە ئالەم قاراڭغۇ بولسا غەم يەرمۇ،
چىراغان ئەيلەدى ئالەمنى گويا داغى ھىجرانىم.
ھەقىقەتەن، زەلىلى زۇلمەتلىك جەمىيەتنى كېزىپ قىدىرىپ، غەم ـ ھىجراندىن باشـقا نەرسە كورمىـدى، ئۇنىڭ بىر-

دىن ـ بىر تاپـقىنى ئىنـسانى ئىشقىنىڭ جەلـپ قىلـغۇچى كۈچى بولدى. خالاس.

زەلىلى غەزەللىرى ئۇنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان ئاددىيلا ھەۋەسىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس، بەلكى ئۇ، شائىرنىڭ دەرتكە تولغان يۈرەك قانلىرى بىلەن سۇغۇرۇلغان چىرايلىق گۈلزار، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئادالەت ۋە مەرىـپەتكە ئىنتىلـگەن قەلـبىـنىڭ روشەن ئەينىكى. شائىر ئۆزى كۈيلەپ ئۆتـكەنـدەك، ئۇنىڭ ھەر بىر غەزىلى "سەر، سەرى يەلدىن خازان بولمايدىغان سوز گۈلۈستانىدۇر"، شۇڭا شائىر ئىشەنچلىك ھالدا:

> نەسلى جاھاندا قالمدى تەلبە زەلىلىنىڭ دىمەك،
> ئۆلگەندىن كېيىن كورۈڭ ھەرغەزەلىدىن بىر ئوغۇل.

دەپ يازىدۇ.

* * *

زەلىلى ئىجادىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئەسەرلەرنىڭ بىرى ئۇنىڭ "سەپەرنامە" داستانىدۇر. زەلـىـلـىنىڭ ئېيتىشىچە «سەپەرنامە» ھىجرىيە 1131 ـ يىـلى خوتەنـدە يېـزىلـغان چوڭ ھەجىملىك داستاندۇر. بۇ داستان 3 قىسىمغا بولۇنـگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچى قىسـمى مۇناجات يەنى ئەسەرنىڭ باشلىنىشى. شائىـر بۇنىڭـدا كىلاسسىك ئەدەبىـياتىـمىزدا «قۇتادغۇ بىلىگ» دىن باشلانغان ئىسلام ئەدەبىـياتىـنىڭ ئەنـئەنىۋى رامكـىسى بويىچە، خۇدا، پەيغەمبەرلەرگە مەدھـىيە ۋە ھەمـدۇسانا ئوقۇپ،

ئەۋلىيالار تەرىپى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتكەندىن كېيىن، بىر-مۇنچە دىنىي راۋايەتلەرنى سوزلەيدۇ. بۇ ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس. چۈنكى، ئىسلام دۇنياسىدا نەچچە يۈز يىللاپ داۋام قىلىپ كەلگەن بۇ ئەنئەنىدىن زەلىلىنىڭ چەتنەپ ئۆتۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئەسەرنىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، شائىر ئۆزى تۇغۇلغان يۇرتى يەركەننىڭ تەرىپىنى قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋە مەشھەتكە بولغان سەپىرىنىڭ بايانىنى سوزلەيدۇ. ئۈچىنچى قىسمىدا بولسا، يەركەنگە قايتىپ كەلگەنلىگىنى ۋە كېيىن ئىنىسى دەلىلى بىلەن خوتەن تەرەپكە قىلغان ساياھىتىنىڭ جەريانىنى يازىدۇ.

زەلىلى «سەپەرنامە» دە، گەرچە ئەۋلىيالار مازىرىنى زىيارەت قىلىشنى مەقسەت قىلدىم دىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەملىي بايانى بۇ مەقسەتتىن ناھايىتى يىراققا ھالقىپ كەتكەن. بۇ ئەسەردە، شائىر ئۆزىنىڭ كورگەن-بىلگەنلىرى، كەزگەن شەھەر، يېزىلار-نىڭ ئەھۋالى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئەسلە-مىلىرى توغرىسىدا كەڭ بايان قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا زەلىلى بەزىبىر تارىخىي ۋەقە ۋە شەخسلەر، مازار-ماشايىق ۋە رىۋايەتلەر ھەققىدىمۇ، كورگەن جايلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى توغرى-سىدىمۇ توختىلىپ ئۆتىدۇ. بىز بۇ يەردە ئەسەرنىڭ بەدىي قىممىتى ۋە ئاپتورنىڭ دۇنياقارىشىنى ئىزاھلاشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان جايلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئۇلۇغ شائىرلار ھەرقاچان خەلق بىلەن ھەمنەپەس، خەلق

بىلەن تەقدىرداش بولىدۇ. بۇنداق ھەممەپەسلىك ئۇلارنىڭ ئەسىرىگە قىممەت بېغىشلايدۇ. «سەپەرنامە»مۇ ئەنە شۇنداق ئەسەرلەرنىڭ بىرسىدۇر. ئوت يۈرەك شائىر زەلىلىنىڭ خەلق بىلەن يېقىنلىقى ئۇنى يەنىلا خەلق تۇرمۇشىنىڭ بۇلىقىغا ئېلىپ كىرگەن بولۇپ، داستاندا ئۇنىڭ خەلق بىلەن ھەممەپەس بولغان ئاۋازى كۈچلۈك جاراڭلايدۇ.

زەلىلى ئەسەرنىڭ بېشىدا:

كىمكى بالا چەكمىدى ئاشىق ئەمەس،
بۇلبۇلى شۇلدۇركى ئەسىرى قەپەس،
ئۇچماق ئۇچۇن ھەردەمى جۇش ئەيلىگەي،
نالەسىدىن خەلق خۇرۇش ئەيلەگەي.

دەپ، ئۆزىنىڭ تارقەپەزدىن چىقىپ، كەڭ جاھاننى كورۇش ئىستىكىنى بايان قىلسا، ئاخىرىدا:

كىمكى ساياھەتتە چىكەر دەردۇرەنج
ئاقىبىتى ئالغاي ئۇ ئىلكىگە گەنج.

دەپ خۇلاسە قىلىدۇ. ھەقىقەتەن سەپەردە چەككەن رىيازەت زەلىلى ئۇچۇن چوڭ مەكتەپ بولىدۇ. شائىر شۇ مەكتەپتىن گەنج يىغىپ ئۇز داستانىنى بېزەيدۇ.

داستانغا باشتىن ئاخىر شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى ۋە ئەل سۆيەرلىكى چوڭقۇر سىڭدۈرۈلگەن، شائىر تۇغۇلغان يۇرتى يەركەننى ئۇلۇغلاپ "شاھىن شاھ"، "بەخت كانى" دىسە، قارىقاشنى "ماچىننىڭ قۇياشى" دەيدۇ. شائىر ئۇزئانا تۇپرىغىنىڭ تاشلىرىنى "مۇشكى سىمەندىن ئارتۇق"، يېزىلىرىنى "جەننەتتىن كوركەم، سۇتلىسە شەربەت بېرىدۇ" دەپ تەسۋىرلەيدۇ. شائىر ئۇزى مۇھەببەت قويغان گۇزەللەرنى كۇيلىگەندە، ئۇلارنىڭ ئەگمە قېشىغا زاھىتلار سەجدە قىلىدۇ، شەيخلەر بولسا بەدەر قاچىدۇ، دەپ يازىدۇ.

پىكرىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە شائىرنىڭ تۆۋەندىكى مىسرالىرىنى كوزدىن كەچۈرۈش ئارتۇقچە بولمىسا كېرەك:

هەم قارا كوز، هەم قاراشى ئەجەپ،
هەم قارازۇلپى، يۇزىدۇ روزى شەب.
ئوسما، خىنا بىرلە قىيامەت دۇرۇر،
سۇرمەئى سۇمبۇلغا نەهاجەت تۇرۇر.
....
زاهىت ئەگەرچەندە ئىرور پاك باز،
كورسە ئۇلار قاشىدا قىلغاي ناماز.
چەللەنشىن شەيخ قاچار قاشىدىن،
گەرچە مەلەك ئايلانادۇر باشىدىن.
....

تورت تەرەپى چىرە ھەممە باغلار،
كورمەگەن ئادەم يۈرەكى داغلار،
مۇەسى ھەددىن دۈر ئانىڭكى فۈزۈن،
نەشپۈتۈ، شاپتۇلۇ، ئۈزۈم ھەم قاغۈن.
قش كۈندە ئالما، چىلان قاقدۈر،
مۇە مەھەللىدە چىرە تاقدۈر.

بۇلار شائىر ياشىغان ئىجتىمائى شارائىتتا، ئەل-يۈرت، ئانا-دىيارىغا بولغان مۇھەببىتىنىڭ كەم ئۇچرايدىغان ئۈلگىسىدۈر.

زەلىلى داستانىنىڭ ئاخىرىدا، ئۆز غەزەللىرىدە كۈيلىگىنىدەك بىۋاپا زاماندىن شىكايەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ پەقىر-غېرىپ ھالىغا ئېچىنىدۇ.

ھەر يىتىمكى بۇ جاھان ئىچرە دۈرۈر،
يىغلار ئانىڭ ھالىغا ئەھلى قوبۇر
لەيكىن ئىستەمەيدۇ ئانى ھىچكىم،
كوككە ئەگەر يەتسە نەزەرى يىتىم.

بۇ پەقەت زەلىلىنىڭ ئۆزىنىڭلا ئاھ-زارى بولماي، ئەينى ۋاقىتتىكى مىڭلىغان پېقىر-يوقسۇللارنىڭ ئاھ-زارى ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ بۇ داستانى ھازىرغىچە ئۆز قەدىر-قىممىتىنى يوقاتماي كەلمەكتە.

داستان ئىدىيىۋىلىگى جەھەتتىن بىرمۇنچە نۇقسانلاردىن خالى

ئەمەس. بۇنى ئەينى شارائىتتىكى ئاپتور دۇنياقارىشىنىڭ تارىخىي چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. بىز ئەلۋەتتە داستاننىڭ يېتىشسىزلىكلىرىگە تارىخىي نۇقتىدىن قاراپ، ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك.

نەقىللەردىكى چۈشىنىكسىز سۆزلەرگە ئىزاھ:

جۇنۇن — ساراڭلىق، ئەقلىدىن ئېزىش.
جەۋاھىر — جەۋھەرلەر.
پۇر — كۆپ.
مەھار — تىزگىن، چۇلۋۇر.
شۇتۇر — تۆگە.
مۇرغى سەھەر خىز — سەھەردە سايرىغۇچى قۇش، يەنى بۇلبۇل.
غۇلغۇل — غۇلغۇلا.
كوھەن سال — يېشى چوڭ، ياشانغان.
تىرە — قاراڭغۇ.
خۇدبىن — ئۆزىگە تەمانىنا قىلغۇچى.
رەئىيەت — خەلق، پۇخرا.
ستەم — زۇلۇم.
مەھرەم — ھەمرا، دوست.
ھەسبى ھالى — ئەھۋال.
چىراغان — يورىغان، نۇرلانغان.
سەر سەرى يەل — قاتتىق بوران.
گەنج — غەزىنە، مال - دۇنيا.
چەللەنشىن — چەللىدە يەنى ئېتىكاپتا ئولتۇرغۇچى.
فۇزۇن — كوپ، نۇرغۇن.
قۇبۇر — قەبرىلەر.

«ئوغۇزنامە» داستانى توغرىسىدا

ئابدۇشۇكۇر تۇردى

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىدىن بىرىسى. ئۇ، «قۇتادغۇ بىلىگ»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «ئەتەبە تۇلھاقايىق»، «چىستانى ئىلىك بېگ» لەرگە ئوخشاش كىلاسسىك يادىكارلىقلار قاتارىدا كوپ مىللەتلىك مەملىكىتىمىزنىڭ مەدەنىي مىراسلار غەزىنىسىنى بېيىتىپ تۇرىدۇ، شۇنداقلا ئەدەبىيات تارىخىمىزدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئوغۇزخان توغرىسىدىكى قىسسە — قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا خەلقىمىز ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەھرىمانلىق ھەققىدىكى ئېپىك داستان. ئۇ ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۇپ، ئۇزۇن بىر تارىخىي جەرياننى بېشىدىن كەچۈرگەن، شۇنداقلا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئوزىگە سىڭدۇرۇپ بېيىغان ۋە بەدىيى جەھەتتىن پىشقان. ئوغۇزخان ھەققىدىكى قىسسە تارىخىي رىۋايەت سۈپىتىدە نۇرغۇن تارىخىي كىتاپلاردا يېزىپ قالدۇرۇلغان، بولارنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر كوپ تارقالغانلىرى «تارىخى رەشىدى»، «شەجەرەئى تۈرك» تىكى

نۇسخىلىرى بولۇپ، بۇ نۇسخىلار شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئاپتورنىڭ خاھىشى بويىچە بىرمۇنچە ئۆزگەرتىلگەن ۋە قايتا ئىشلەنگەن.

ئوغۇزخان داستانىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمقى ۋە قىممەتلىك قولىيازمىسى 13-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى بولۇپ، بۇ نۇسخا پارىژ مىللى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا①.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە»—خەلقىمىز ئۇزاق ئوتمۇشتە ياراتقان قەھرىمانلىق ھەققىدىكى ئېپوس بولۇپ، ئۇ ناھايىتى ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن باش قەھرىمان ئوغۇزخاقان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلىرى تارىختىكى پۈتۈن-پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ ياكى قەبىلە بىرلەشمىسىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى؛ داستان ئۇزۇن تارىخىي پاكىتلارنى خەلق داستانلىرىغا خاس بەدىي ئۇسۇل بىلەن ئۇزلەشتۇرگەن ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى دەۋردىكى دىنىي ئېتىقات، تۇرمۇش شەكىللىرىنى، ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلىرىنى بەدىي ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. بۇ ئەسەر خەلقىمىزنىڭ تارىخى، ئېتنوگراپىيىسى، ئەدەبىيات تارىخى، تىل-يېزىقىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنى قىممەتلىك

① بۇ نۇسخا جەمئى 42 بەت، ھەر بېتى 9 قۇردىن جەمئى 378 قۇر، ئاخىرقى ئىككى قۇرى ئۇچۇپ كەتكەن.

ماتىرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ ۋە بۇ جەھەتتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» داستانى مەزمۇنىنىڭ بايلىقى ۋە ئالاھىدىلىكى، تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرغا ئىگە ئىكەنلىكى، بەدىي تۈزۈلۈشىنىڭ ئىخچاملىقى ۋە جەلپ قىلارلىقى، بەدىي ۋاستىلىرىنىڭ رەڭمۇ-رەڭلىكى بىلەن خېلى بۇرۇنلا تۈرك-شۇناسلىق ساھەسىدە ئالاھىدە قىزىقىش قوزغىغان. نېمىس ئالىمى دېتىس 1-قېتىم 1815-يىلى بۇ ئەسەردىن پارچىلارنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغاندىن تارتىپ تا ھازىر-غىچە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بۇ ئەسەرنىڭ تۈرلۈك تىللاردىكى تەرجىمىسى ئېلان قىلىندى ۋە ئۇ توغرىسىدا نۇرغۇن ماقالىلار يېزىلدى.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە»نى بىر كۆرۈش بىلەنلا ئۇنىڭدا مۇنداق ئىككى باسقۇچ ۋە ئىككى خىل مەزمۇننى بايقاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئەسەرنىڭ بېشى (ئوغۇزنىڭ تۇغۇلۇشىدىن تا ئۇي-غۇرلارنىڭ خاقانى بولغىنىغا قەدەر) ۋە ئاخىرى (ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلار)نى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسىم. بۇ-خەلق رىۋايەتلىرى، چۆچەكلىرىنى ۋە قەدىمقى مىفلار بىلەن باغلىنىشلىق ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە ئىدىيىۋى ئىشەنچلىرىنى ئەكس

ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ قىسىمدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەر بىزگە قەدىمقى خەلق ئېپوسلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە خاراكتېرى توغرىسىدا تەسەۋۋۇر قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىكى بەزى ئېپىزوتلار خەلق رىۋايەتلىرى ۋە چۆچەكلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللارنى بېشىدىن كەچۈرگەن ھەرخىل باسقۇچلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئوغۇزنامە» داستانىنى ئۆزى مەيدانغا كېلىشتىن ئاۋالقى خەلق ئېپوسلىرى ۋە چۆچەكلىرىنىڭ ناھايىتى ئىخچام ۋە ئومۇملاشتۇرۇلغان بىر كورۇنۇشى دىيىشكىمۇ بولىدۇ.

ئەسەرنىڭ بېشىدىلا، ئوغۇز خاقاننى ھايۋانلارغا تەقلىت قىلىپ تەسۋىرلەپ، ئۇنىڭ ئاياقلىرىنى ئوكۇزنىڭ ئايىغىغا، بېلىنى بورىنىڭ بېلىگە، كوكرىگىنى ئېيىقنىڭ كوكرىگىگە ئوخشىتىدۇ ۋە "ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنى تۈكلۈك ئىدى" دەپ يازىدۇ؛ كېيىنكى ئېپىزوتلاردا بولسا، "كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق ئەركەك بورى" تەڭرىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئوغۇزخاقانغا ھەمرا بولىدۇ، ئوغۇزخاقانى "كوك بورى بىزنىڭ بەلگىمىز بولسۇن" دەيدۇ. بۇ تۈركى خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمى تۇتېمىزىم ئېتىقادىنىڭ، يەنى ھايۋانلار ئالدىدا ئاجىزلىق ھىس قىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان قەدىمقى تۇرمۇشنىڭ ئەسەردىكى ئوزىگە خاس ئىپادىلىنىشى.

خەنزۇ تارىخنامىلىرىدىمۇ تۈركلەرنىڭ بۇنداق ئېتىقادى توغرىسىدا: "بايرىغىغا بورىنىڭ بېشى ئالتۇن ھەل بىلەن چۈشۈ-

رۇلگەن، قاراۋۇللىرىنىمۇ بورى دەپ ئاتايدۇ" دەپ خاتىرلەن-
گەن،① بۇ پاكىتمۇ قەدىمىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇتېمىزىم
ئېتىقادى خېلى ئۇزۇنغىچە ھوكۈم سۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئادەملەرنىڭ ۋەھشى ھايۋانلار بىلەن بولغان كۈرىشى ئىن-
سانلارنىڭ تەبىەت دۇنياسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئالا-
ھىدە بىرباسقۇچى بولۇپ، بۇ خېلى ئۇزۇن بىرتارىخىي دەۋرنى
ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. خەلق رىۋايەتلىرىدىكى ۋەھشى ھايۋانلارغا
قارشى كۈرەش سيۇژىتىمۇ ئەنە شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى
ۋە بەدىي ئۇزلەشتۈرۈلۈشى. «ئوغۇزنامە» دە ئىنسانلارنىڭ تە-
بىەتكە قارشى بۇنداق كۈرىشى خېلى زور بەدىي كۈچ بىلەن
تەسۋىرلەنگەن. ئوغۇز خاقاننىڭ كىشلەر بېشىغا بالايى-ئاپەت
كەلتۈرگەن ئەپسانىۋى بىرمۈڭگۈزلۈك ۋەھشى ھايۋان قىيات
بىلەن بولغان كۈرىشى ۋە ئۇنى يوقىتىشى ئىنسانىيەتنىڭ تەبىەت
ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش روھىنى ۋە تېنچ-ئاسايىش ياشاش
ئۈمىدىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

داستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى ئۆرپ-ئادەت ۋە مۇرا-
سىملىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئېپىزوتلار ئالاھىدە دىققەتنى
قوزغايدۇ. بولۇپمۇ ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا تەسۋىرلەنگەن بىر
مۇراسىمدا، 40 غۇلاچلىق ئىككى دەرەخ تىكىلىپ، ئۇنىڭ
بېشىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇ، تۈۋىگە ئاق ۋە قارا قوي باغلان-

---

① «جۇشۇ. تۈرك تارىخى».

غان، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ شامان دىنى بىلەن باغلىق بىرخىل ئۆرپ-ئادەت ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. چۈنكى شامان دىنىدا دەرەخكە ئېتىقات قىلىش ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان ۋە ئاق بىلەن قارا قارىمۇ-قارشى ئۇقۇم سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان. شۇنداقلا، ئوغۇز خاقانىنىڭ ئىككى خوتۇن ئېلىشى، ئومۇمەن، ئاسىيا خەلقلىرى ئېغىز ئەدەبىياتىدا كەڭ تارقالغان بىرخىل ئادەت بولۇپ، بۇمۇ شامان دىنىي ئېتىقادىدىن ئايرىلمايدۇ. بەزى مەنبە-لەردە ھەر بىر شامان ئىككى ئىلاھى خوتۇنغا، يەنى ئورمان ئىلا-ھىنىڭ قىزى ۋە سۇ ئىلاھىنىڭ قىزىغا ئىگە بولغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئومۇمەن، رىۋايەتلەردىكى، خەلق قىسسىلىرىدىكى ئىككى خوتۇنلۇق سىيۇژىت ۋەقەنىڭ ئىككى يول بويىچە راۋاج-لىنىشىنى تەمىن ئېتىپ، جەمىيەتنىڭ ئىككى خىل تەبىقىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە زىددىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈش ۋاستىسى بولغان، «ئوغۇزنامە»دە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇ خىل ئەنئەنىسى ناھايىتى مۇكەممەل ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئوغۇز خاقانى ئەۋلادلىرىنىڭ ئىجتىمائى ئورنى ئوخشىمايدىغان ئىككى تەبىقىگە بۆلۈنۈشى — ئۇلارنىڭ ھاكىم ۋە تابىلىق مۇناسىۋىتىدىن ئۆزلۈكسىز ئۇسۇپ بارىدىغان بىر خىل ئىجتىمائى زىددىيەتتىن دىرەك بېرىدۇ. ئېيتىلىشىچە، ئوغۇز خاقانىنىڭ ئاسمان نۇرىدىن تۆرەلگەن چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ئوغۇللىرى ئالتۇن قىسمەتلىك بولۇپ، كۈن چىقىشتىن كۈن پېتىشقىچە سوزۇلغان ئالتۇن يا شۇلارغا تەئەللۇق ئىكەن. بۇ، ئۇلارنىڭ پۈتۈن مەملىكەتكە

ھوكۇمرانلىق قىلىشىدىن بىشارەت بېرىدۇ. كىچىك ئوغۇللىرى بولسا، كۇمۇش قىسمەتلىك بولۇپ، ئۇلار چوڭ ئوغۇللىرىغا بوي سۇنۇشى لازىم ئىكەن. ئوغۇز خاقانىنىڭ چوڭ ئوغۇللىرىغا "ياغا ئوخشاش ئوقلارنى ئاسمانغا يەتكۈزگۈچىلار" دەپ، كىچىكلىرىگە بولسا "يا ئوقنى ئاتىدۇ، سىلەر ئوقلاردەك بولۇڭلار" دەپ ۋەسىيەت قىلىشى دەل مۇشۇ ھاكىم ۋە تابىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇنداق مۇناسىۋەت «ئوغۇزنامە»نىڭ ئابۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك»تە ئالغان نۇسخىسىدا تېخىمۇ ئېنىق ئەكس ئەتكەن. ئوغۇز ئوغۇللىرىغا مۇنداق دەيدۇ: "بىزدىن بۇرۇن ئۆتكەن خەلقلەر يانى پادىشا، ئوقنى ئەلچە ئورنىدا بىلگەن ئىدى. چۈنكى، يا ئوقنى قايسى تەرەپكە ئاتسا، ئوق شۇ ياققا بارىدۇ. ئەمدى مەن ئۆلگەندىن كېيىن......بۇزۇق نەسلىدىن كىم قابىل بولسا خەلق ئۇنى پادىشا قىلسۇن، دۇنيا ئاخىر بولغىچە، بۇزۇق ياخشى پادىشا بولسۇن، باشقىلار (ئۈچوقلارنى دېمەكچى — A) نەۋكەرلىككە رازى بولسۇن......"①

دېمەك، «ئوغۇزنامە»دە ناھايىتى قەدىمقى، يەنى ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ۋاقىتتىكى ئېتىقات ۋە ئۆرپ-ئادەتلەر ئەكس ئەتكەنلىكتىن، بۇ داستاننىڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس.

---

① ئابۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، قازان نەشرى.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، ئاساسەن، ئوغۇز خاقاننىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى تەسۋىرلىنىدۇ، لېكىن خەلق رىۋايەتلىرى ۋە ئېپوسلىرىغا خاس ئېلېمېنتلارمۇ ئۇچ-رايدۇ. مەسىلەن: «كوك بورىنىڭ يول باشلىشى» دىگەن قىسمى-نى ئالساق، بۇنىڭدىكى ۋەقەلەر ئوزىگە خاس تارىخي ئىزچىل-لىق بىلەن بايان قىلىنغان، جايلارنىڭ ئەينى ناملىرى ھەتتا تەبىي شەرت-شارائىتلىرىمۇ تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئېپىزوتلار، ئېھتىمال، تارىختا بولۇپ ئوتكەن ۋەقەلەر بىلەن باغلىق بولۇشى مۇمكىن، بىراق بۇنى ئېنىقلاش باشقا بىر ئالاھىدە تەتقىقات تېمىسى.

ئوغۇز ھەققىدىكى قىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن يەرى شۇكى، ئۇنىڭدا قەبىلە ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى خەلق رىۋا-يەتلىرىگە خاس بىرخىل ئۇسۇل بىلەن ئىزاھلانغان. گەرچە، قەبىلەر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئەنئەنىۋى خەلق رىۋايەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن بولسىمۇ، بۇ داستاندا ئۇ سيۇژىتنىڭ راۋاجىغا سىڭدۇرۇلگەن ۋە تېماتىك پىلانغا بوي سۇندۇرۇلغان، ھەر بىر قەبىلىنىڭ نامى ئەسەر سيۇژىتىدىكى بىر ۋەقە بىلەن چەمبەر-چەس باغلانغان، شۇنداقلا، تىل خۇسۇسىيىتىدىن پايدىلىنىلغان. ئالايلى، "قالاچ" قەبىلىسىنىڭ نامى بىر بەگنىڭ قولۇپلاقلىق ئالتۇن ئوي قېشىدا قېلىپ ئىشكنى ئاچقانلىغى بىلەن باغلىنىپ، "قال" ۋە "ئاچ" سوزلىرىنىڭ بىرىكمىسىدىن پەيدا بولغانلىغى يېزىلىدۇ. قارلۇق، قاڭلى قەبىلىلىرىنىڭ نامىمۇ شۇنداق.

ئوغۇز خاقانى مۇئەييەن بىر تارىخىي شەخسنىڭ ئوبرازى ئىكەنلىگى توغرىسىدىكى مەسىلە خېلى كۆپ تالاش-تارتىشقا سەۋەپ بولغان. بەزىلەر ئوغۇزخاننى ھونلار تەڭرىقۇتى مو-دۇنغا تەقلىت قىلىدۇ، يەنە بەزىلەر بولسا ئۇنى چىڭگىزخاننىڭ ئوبرازى دېيىشىدۇ. بەزىلەر ھەتتا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنگە ئوخشىتىدۇ. بىزنىڭچە، ئوغۇز خاقانى ئوبرازى قانداقتۇ تارىختا ئۆتكەن بىرەر شەخسنىڭ ئوبرازى بولماستىن، بەلكى ئومۇملاشتۇرۇلغان تىپىك ئوبراز؛ خەلق ئېپوسلىرىدىكى قەھ-رىمانلار شۇ خەلقنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرى، ئارزۇ-ئارمانلىرى بىلەن يۇغۇرۇلغان، شۇ خەلق بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي جەريان ۋە سەرگۈزەشتىلەر بىلەن باغلانغان بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، خەلق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلار خەلقنىڭ رومانتىك غايىلىرىنى ھەم رىيال ۋەقەلەرنىڭ بەزى بەلگىلىرىنى ئۆزىدە ئەكس ئەت-تۈرىدۇ. ئوغۇزخان ئوبرازىمۇ خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق تارىختىكى رومانتىك غايىلىرى ۋە بەدىي تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ مەھسۇلى، شۇن-داقلا ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ، يەنى 7-ئەسىردىن ئىلگىرى ئورخۇن، سېلىنگا دەرياسى بويلىرىدا ياشىغان "ئون ئۇيغۇر"، "توققۇز ئوغۇز" قەبىلىلىرى ۋە تىيانشان بويلىرىدىكى "ئوغۇز" قەبىلىسىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىدىن ئايرىپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا ئوغۇزخان ئوبرازىدا بەزى تۈرك قەبىلىلىرىدىن چىققان خاقانلارنىڭ مەلۇم بەلگىلىرىمۇ ئەكس ئەتكەن بولۇشى مۇمكىن، لېكىن بۇنىڭغا قاراپ ئۇنى قانداقتۇ بىرەر تارىخىي

شەخس دەپ ھوكۈم قىلىشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئوغۇز خاقان بىرەر تارىخىي شەخسنىڭ ئوبرازى دەپ قارىلىدىكەن، ئۇ ھالدا، بۇ خەلق داستانلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنى، ئېپوس قەھرىمانلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان تىپىكلىكىنى ئىنكار قىلغانلىق بولىدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بەدىي ئالاھىدىلىكى مەخسۇس بىر تەتقىقات تېمىسىدۇر. دەسلەپكى قەدەمدە بۇ ئەسەرنىڭ بەدىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئەسەر سيۇژىتى ئىخچام ۋە ھەركەتچان، ئىدىيىۋى مەزمۇنى ئېنىق، داستاننىڭ تىلى رەڭدار ۋە چۈشىنىشلىك، ئوبرازلىرى ئىنتايىن جانلىق، بەدىي ۋاسىتىلىرى باي ۋە خىلمۇ-خىل، رومانتىك خىيال ۋە رىيال ۋەقەلەر ناھايىتى مۇۋاپىق جىپسىلاشتۇرۇلغان. ئەسەرنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكلىرى قەدىمقى زاماندىلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ خېلى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى، خەلقىمىزنىڭ بەدىي تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر كۈچىنىڭ يۈكسەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. ئالايلى، ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن ئىككى گۈزەل قىزنىڭ ئوبرازى چىرايلىق ئوخشىتىش ۋە سۈپەتلەش، ئەقلىگە مۇۋاپىق مۇبالىغە ئارقىلىق ئىنتايىن روشەن جانلاندۇرۇلغان، ئۇ قىزنىڭ "بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق مېڭى بولۇپ، خۇددى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى......ئۇ كۈلسە كۆك ئاسمان قوشۇلۇپ كۈلەتتى، ئۇ يىغلىسا كۆك ئاسمان بىللە يىغلايتتى". باشقا بىر قىزنىڭ تەسۋىرىگە قارايلى: "ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىن كۆكرەك،

چېچى خۇددى دەريا سۇيىدەك، چىشلىرى ئۈنچىدەك ئىدى".

بۇ، ھەقىقەتەن، پىشقان بىر بەدىي قۇۋۋەتنى ئەسلىتىدۇ. ئەسەردىكى جەڭ مەيدانلىرىنىڭ تەسۋىرىمۇ ئىخچام ۋە جانلىق بولۇپ، بىرنەچچە ئېغىز سۆز بىلەنلا دەھشەتلىك جەڭ كارتىنىسىنى سىزىپ بېرەلىگەن.

«ئوغۇزنامە»—نەسرى بىلەن يېزىلغان داستان. لېكىن بۇنىڭدا ھازىرقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكىگە ئوخشاش قاپىيىلىك جۈملىلەر، شېئرى پارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇنى شەكلى جەھەتتىن ھازىر ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان خەلق داستانلىرىنىڭ دەسلەپكى بىر كۆرۈنۈشى دېيىشكە بولىدۇ. شېئرلاردىن ئالاھىدە دىققەتنى جەلپ قىلىدىغىنى ئوغۇز خاقاننىڭ ئىككى قېتىملىق مۇراجىتى بولۇپ، ھەرئىككى شېئىر 8 بوغۇملۇق بارماق ۋەزنىدە يېزىلغان، بۇ—ئۇيغۇر شېئرىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ۋە ئومۇملاشقان شېئىر شەكىللىرىدىن بىرى. بۇ شېئرلارنىڭ مىسرالىرى ئاھاڭدار، قاپىيىلىرى توق، ئوبرازلىق ئىبارىلەرگە باي، ھېسسىياتى دولقۇنلۇق بولۇپ، خېلى يۇقۇرى بەدىي سەۋىيىگە ئىگە.

مەسىلەن:

"تومۇر نەيزە بولغىن ئورمان!
ئوۋ يېرىدە يۈرسۈن قۇلان.
دەريا-دېڭىز تۇرسۇن ئېقىپ،

كۈن تۇغ بولغاي، ئاسمان قورغان"

ياكى:

"كوپلەپ نەيزە، ئوقلار ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كوپ يول يۈردۈم،
دۈشمەنلەرنى قان يىغلاتتىم،
دوستلىرىمنى مەن كۈلدۈردۈم."

دىگەن مىسرالار، ھەقىقەتەن، كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان دەرىجىدە ھىسسىيات ۋە تەنتەنە بىلەن تولۇپ-تاشقان. ئۇلۇغ تۈركنىڭ ئوغۇزغا ئېيتىدىغان سوزلىرى باشقىچە بىر شېئىر شەكلىدە، يەنى 13 بوغۇملۇق (ئەسلى نۇسخا كوزدە تۇتۇلىدۇ) بارماق ۋەزنىدە بېرىلگەن بولۇپ، بۇنىڭ مىسرالىرى سالماق، رىتىممۇ ئېغىر، بۇ ئۇلۇغ تۈركنىڭ خاراكتېرى ۋە قىياپىتى بىلەن ئىنتايىن ماسلاشقان.

ئومۇمەن، «ئوغۇزنامە» داستانى ئىسىل مەدىنى مىراس بولۇپ، مەيلى مەزمۇن، مەيلى شەكىل ۋە مەيلى تىل جەھەتتىن بولسۇن، قىممەتلىك تەتقىقات ماتېرىيالى، ئۆگىنىش ئۈلگىسى.

بۇ ماقالىمىزدا داستاننى ئىشلەش ۋە تەرجىمە قىلىش جەريانىدا ھىس قىلغان دەسلەپكى پىكىرلىرىمىزنى كىتاپخانلار بىلەن ئورتاقلاشماقچى بولدۇق. پىكىرلىرىمىزدە يېتەرسىزلىك، نۇقسانلار بولۇشى مۇمكىن، يولداشلارنىڭ قىممەتلىك پىكرىنى قارشى ئالىمىز.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى توغرىسىدا

مەھەممەت زۇنۇن

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى تارىختىن بۇيان "ناخشا-ئۇسۇل ماكانى" دەپ ئاتىلىپ كەلگەن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىگە قوشقان تۆھپىسىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ خەلق قوشاقلىرىدىن پەرقى يوق. ئۇ بىر پۈتۈن ئىدىيىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ، ئۆزىگە خاس مۇكەممەل ئاھاڭغا ئىگە، ئۇنىڭ شەكلى جانلىق بولۇپ، خىلمۇ-خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە، شۇنداقلا ئۇنىڭدا يەرلىك پۇراق كۈچلۈك. ئۇ خەلق تۇرمۇشى ۋە ئۇنىڭ يۈرەك ساداسىنىڭ شېئىر ۋە مۇزىكىدىكى ئىنكاسى؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى، تۇرمۇش ئادىتى، مىجەز-خاراكتېرىنىڭ روشەن ئەينىكى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قوشاق-ناخشىلىرىدا ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشتىن تارتىپ، تا ئۆلگىچە بولغان پۈتۈن ئۆمۈر جەريانى دىگۈدەك ئۆزىنىڭ شېئىرىي ئىپادىسىنى تاپقان. تۇرمۇشتىكى ھەر بىر شارائىت، ھەر بىر پەيتنىڭ ئۆزىگە خاس ناخشىلىرى بار،

جۇملىدىن، ھەر خىل ئېتنوگىرافىك سەنئەت شەكىللىرى تۇرمۇش-ىنىڭ ئايرىلماس قىسمىغا ئايلانغان. ناخشىلار ئۆزىنىڭ شەكىللىنىش ۋە راۋاجلىنىش دەۋرىدىن تارتىپ، كىشىلىك ھاياتقا بارغانسېرى چوڭقۇر سىڭىپ، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقىچە مىراس بولۇپ داۋاملىشىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى، ھەم ئەدەبىيات، ھەم مۇزىكا سەنئىتى. ناخشىلار لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ مۇزىكا سەنئىتى بىلەن خېلى كوپ ئورتاقلىققا ئىگە. سوز سەنئىتى بىلەن مۇزىكا سەنئىتىنىڭ بىرگەۋدە بولۇپ جىپسىلە-شىشىدىن تۇغۇلغان سەنئەت — ناخشا، ئەنە شۇ ئورتاقلىقنىڭ نەتىجىسىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مۇشۇ جەھەتتىن ناخشىلارنى مۇزىكا سەنئىتى بىلەن قوشكېزەك سەنئەت دەپ ئاتاش مۇمكىن. ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ مىسرا، كۇپلېت، رىتىم شەكىللىرى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مىسرا، كۇپلېت، رىتىم شەكىللىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققى قىلغان. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مىسرا، كۇپلېت، رىتىم شەكىللىرى ئۇيغۇر مىللى مۇزىكىلىرىنىڭ مىسرا، كۇپلېت، رىتىم شەكىللىرىنى ئۆزىدە تولۇق گەۋدىلەندۇرگەن.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇزىكىسى سوز تېكىستىگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇقىملىققا ئىگە. شۇڭا، ئۇيغۇرخەلق ناخشىلىرى بايلىقىنى قېزىش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش ئۆزىگە خاس مىللى ئۇسلۇپقا ئىگە ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش

ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتىلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىسى بايلىقىنى قېزىش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش، شۇ ئاساستا سوتسىيالىستىك خەلق مۇزىكىسىنى راۋاجلاندۇرۇشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مەزمۇنى مول. خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن ناخشىلارنىڭ كۆپچىلىكى كېيىنكى ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولغان دەستۇرلاردىن ئىبارەت. دەسلەپكى تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسەن، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىنى ئەمگەك ناخشىلىرى، سىياسى ناخشىلار، تۇرمۇش ناخشىلىرى، مۇھەببەت ناخشىلىرى، ئۆرپ-ئادەت ناخشىلىرى دەپ بىرقانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

ئەمگەك ناخشىلىرى ئەمگەك سەھنىسىدە، ئەمگەكتىن بىۋاستە ئىلھاملىنىش بىلەن مەيدانغا كەلگەن. ئەمگەك ناخشىلىرى خىلمۇ-خىل بەدىي شەكىللەر بىلەن ھەر بىر ئەمگەك شارائىتىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان مەنزىرىسىنى، ئەمگەك رىتىمىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەمگەك ناخشىلىرىنىڭ قوشاقلىرى (تېكىستى) ئەمگەك شارائىتىنىڭ مەنزىرىسىنى، كىشىلەرنىڭ ئەمگەككە بولغان مۇناسىۋىتىنى، ئەمگەكنىڭ سىنىپىي خاراكتېرىنى، ئەمگەك جەريانىدىكى چىن مۇھەببەت قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدۇ، ئەمگەك ناخشىلىرىنىڭ مۇزىكىسى بولسا، لىرىك تۇيغۇنى جانلاندۇرىدۇ. ئەمگەك ناخشىلىرى ئەمگەك رىتىمىنى ئالماشتۇرۇش، كەيپىياتنى جانلاندۇرۇش، ئەمگەك جەريانىدىكى قىيىنچە-

لىقلارنى يېڭىپ، ئەمگەك ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق روللارنى ئوينايدۇ. مەسىلەن، «ئوما ناخشىسى»نى ئالايلى، بۇ ناخشىنى ئاڭلىغان هامان بىزنىڭ كوز ئالدىمىزغا ئوما ئورۇۋاتقان ئىپتىز گەۋدىلىنىدۇ. ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئوما مەنزىرىسىنى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئومىغا بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئۇيغۇنلاشقان مۇزىكا رىتىمى ئوما ئورۇش هەركىتىنىڭ رىتىمىغا ئۇيغۇن، ئوغاقنىڭ هەر بىر شارتىلدىشى رىتىم بولگۇچ بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى نەغمىلەردە ناخشىغا تەڭكەش قىلىنىغان داپنىڭ رولىنى ئوينايدۇ، بۇ هال ئەمگەكنىڭ مۇشەققەتلىك جەريانىغا بايرام تۈسى بېرىدۇ، ئىچ پۇشىقىنى، كوڭۇلسىزلىكنى، قايغۇ-ئازاپنى يېڭىشكە روھ-مەدەت بېغىشلايدۇ.

سىياسى ناخشىلار خەلق ئاممىسىنىڭ كونا جەمىيەتكە، ئېكس-پىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارغا ۋە ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچى هاكىمىيىتىگە بولغان غەزەپ-نەپرىتىنى، ئازاتلىق، ئەركىنلىككە بولغان تەلپۈنۈشىنى، بەلگىلىك ۋەقە ۋە تارىخىي شەخسلەرگە بولغان كوز قارىشىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. بۇ ناخشىلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئۇستۈن، دەۋر روهى كۈچلۈك، ئۇ خەلق ئاممىسى-نىڭ سىنىپىي كۈرەشتىكى ئوتكۈر قورالى ۋە روهىي ئوزۇغى. مەسىلەن:

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.

كوز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

«ئاھ ئۇرارمەن» ناملىق بۇ ناخشا ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ دەرت-ئەلەم بىلەن تولغان پاجىەلىك ئۇتتۇمۇشىنىڭ ئومۇملاش-قان كارتىنىسى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئەزگۈچى سىنىپلار ئۈستىدىن چوقۇم غەلىبە قىلىش روھىنىڭ سەنئەتتىكى نامايەندىسى.

سىياسى ناخشىلار ئىچىدىكى تارىخىي ناخشىلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېقىنقى ئەسىرلەرگە ئائىت تارىخىنىڭ ئوبرازلىق دەستۇرىدۇر. مەسىلەن: ياقۇپ بەگ توغرىسىدا ئېيتىلغان ناخشىدا، جاھانگىرلارنىڭ مالىيى ياقۇپ بەگ (بەدەۋلەت)نىڭ قوقان ھوكۇمدارى مەدەلىخاننىڭ كۈشكۈرتۇشى، جاھانگىرلارنىڭ قۇترىتىشى بىلەن 1865-يىلى شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئۆزىنى "خان" دەپ جاكالىغانلىقى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا بولغان غەزەپ-نەپرىتى جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلگەن. ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن تولغان بۇ ناخشىدا مۇنداق جەڭگىۋار مىسرالار بار:

بۇ دولەت مازا بولدى،
يوقسۇلغا قازا بولدى.
تەييارتاپ سۈتەمخورلار،
دىخانغا بالا بولدى.

كەچتىم مەن زامانەگىدىن،
ياخشى كىم يامانەگىدىن.
ئاق سەللە، يېشىل سەللە،
بىزارمەن زامانەگىدىن.

تۇرمۇش ناخشىلىرى ئومۇمەن مەدىكارلار، خاگىچىلار قاتارلىق توۋەن قاتلامدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئېچىنىشلىق ھاياتىنى، مۇساپىرلىق مۇڭ-زارىنى، ئادالەتسىز فېودالىلىق نىڭ تۈزۈمى ئاستىدىكى ئاياللارنىڭ ئاھ-زارىنى، خورلانغان تۇرمۇشنى ئەنكاس قىلدىغان ناخشىلىرىدىن ئىبارەت. بۇ خىل ناخشىلار چوڭقۇر ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە. بىز «غېرىپ ناخشىسى»نىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇپ كورەيلى:

بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار،
غېرىپ يولىنى باغلار.
غېرىپ ئولسە كىم يىغلار،
غېرىپقا غېرىپ يىغلار.
يا ئاتام يوقتۇر مېنىڭ
يا ئانام يوقتۇر مېنىڭ.
ئايىغى چىققان بولاقتەك،
ئاقىدۇ ياشىم مېنىڭ.

مۇھەببەت ناخشىلىرى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ مۇھەب-بەتلىك تۇرمۇشى ۋە مۇھەببەتكە بولغان كۆزقارىشىنىڭ ھەقىقى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىچىدە كۆپ سالماقنى ئىگەللەيدۇ. مۇھەببەت ناخشىلىرىنىڭ ئىدىيىۋىلىكى چوڭقۇر، ئۇ ھىسسىياتقا باي بولۇپ، سەنئەت جەھەتتىن گۈزەل ۋە تەسىر-لىك، ئۇنىڭدا ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ ئۆزئارا مۇھەببىتى، فېئوداللىق نىكا تۈزۈمىگە بولغان قارشىلىق، چىن مۇھەببەتكە بولغان مەدھىيە، گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىش قاتارلىق مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىچىدە مۇھەببەت ناخشىلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى خەلق تۇرمۇشى بىلەن ۋە ئۇلارنىڭ ناخشىلىرىنىڭ ئىجتىمائى رولى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. فېئوداللىق تۈزۈم شارائىتىدا، ئەمگەكچى خەلق ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە تەلىۋىنى مۇھەببەت ناخشىلىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈشكە تىرىشقان، مۇھەببەتتىكى ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈشنى فېئوداللىزىمغا قارشى كۈرەشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىلغان، مۇھەببەت ناخشىلىرى ئارقىلىق تۇرمۇش كۈلپەتلىرىنىڭ ئازا-ۋىنى روھىي جەھەتتىن يېڭىشكە ئىنتىلگەن.

مۇھەببەت ناخشىلىرى ئىچىدە ئاياللار توغرىسىدىكى ناخشى-لار ئىنتايىن كۆپ. چۈنكى، ئاياللار فېئوداللىق جەمىيەتتە قاتمۇ-قات زۇلۇم ئىچىدە، يەنە ئىسلام دىنىنىڭ ئادالەتسىز فېئوداللىق نىكا تۈزۈمىنىڭ خىلمۇ-خىل كىشەنلىرى ئىچىدە

ياشىدى. "غەزەپتىن ناخشا چىقىدۇ" دېگەنىدەك، ئاياللار ئۆزىنىڭ فېئودالىزىمغا بولغان قارشىلىقىنى، مۇھەببەتتىكى ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈش تەلىۋىنى ئۆز ناخشىلىرىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىدى. بۇ ھال مۇھەببەت ناخشىلىرىنىڭ ئىجتىمائى رولىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

ئۆرپ-ئادەت ناخشىلىرى توي-توكۈن، ئۆلۈم-يىتىم ۋە ئۆرپ-ئادەت تۈسىنى ئالغان سەنئەت بەزمىلىرىدە ئوقۇلىدىغان ناخشىلاردىن ئىبارەت. ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تۈرلۈك سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ھەرخىل مىللى ئۆرپ-ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىگە سەنئەت پائالىيەتلىرى سىڭدۈرۈلگەن. بۇ سەنئەت پائالىيەتلىرىنىڭ ئاساسلىقى ناخشىلاردىن ئىبارەت. بۇ ناخشىلار ھەرخىل مەرىكىلەر ۋە بەزمىلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە قائىدىلىرىگە ماسلاشقان بولۇپ، چوڭقۇر ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئۆزىگە خاس بەدىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىدا سىمۋول، ئوخشىتىش، مۇبالىغە، تەقلىت، تەمسىل قاتارلىق بەدىي ۋاستىلەر قوللىنىلىپ، كونكرېت ھېس قىلغىلى بولىدىغان جانلىق ئوبرازلار يارىتىلغان. مەسىلەن:

«خوپ دەردىڭ يامان» ناخشىسىدىكى،

قارا كېچە، قارا ياغاچ مېنىڭ يولدىشىم،

يوپۇرمىغى شىلدىرلىسا قويۇلۇر ياشىم.
ئاقتى يىپشىم، ياغدى يىپشىم تىتىلەر باشىم،
مەن ئۆلگەندە ياخشى يىغلاڭ جان قېرىندىشىم.

دىگەن مىسرالارنى ئوقۇغىنىمىزدا، زۇلمەت ئىچىدە ئازاپ چەككەن ئەمگەكچىنىڭ مۇڭلۇق قىياپىتى، دەرت-ھەسرىتىنى ئەسلىگەندە (قارىياغاچ يوپۇرمىغى شىلدىرلىغاندا) ئۇنىڭ كوزلىرى ئەلەملىك ياش بىلەن تولىدىغانلىقى كوز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ سەنئەتتىكى ئومۇملاشتۇرۇش كۈچى ئۈستۈن. بىر-ئىككى كۇپلېت ناخشا تارىخىي ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە، ھادىسىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى ئوبراز ئىچىدە چوڭقۇر ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن: «مەن ئولەرمەن» ناخشىسىدىكى،

مەن ئولەرمەن، مەن ئولەرمەن،
يولدا قويماڭلار مىنى.
يولدا قويساڭلا قويۇڭلار،
چولدە قويماڭلار مېنى.
مەن ئۆلۈپ تۇپراقتا ياتسام،
كىم مېنى ياد ئەيلىسۇن،
دوستلىرىم غەمكىن بولۇپ،
دۈشمەنلىرىم شات ئەيلىسۇن...

دىگەن مىسرالاردا ئەمگەكچى خەلقنىڭ كونا جەمىيەتتىكى پاجىەلىك تەقدىرى چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن ئاجايىپ ئىخچام ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى تىلىنىڭ ئاددىلىقى، چوڭقۇرلۇغى، ئېنىقلىقى ۋە ئوبرازلىقلىغى ناخشىلارنىڭ بەدىي تەسىرچانلىغىنى كۈچەيتىش بىلەن بىرۋاقىتتا، مىللى ئالاھىدىلىك ۋە يەرلىك خۇسۇسىيەتنى تولۇق گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ شەكلىمۇ خىلمۇ-خىل. ناخشىلاردا قوشاق (4 مىسرالىق)، بېيىت (ئىككى مىسرالىق) شەكلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، جۈملىدىن، تاقماق (چاچما) شەكىللەرمۇ خېلى ئومۇملاشقان. بۇ خىل شەكىل ئېيتىشىشلاردا (لەپەردە) كوپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «ئالمىخان»، «چىمەن-گۇل» قاتارلىق ناخشىلار ئەنە شۇنداق شەكىللەردىكى ناخشىلاردۇر.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ كۆپچىلىگىنىڭ نەقراتى بار. بۇ نەقراتلار ئەمگەك رىتمى، ئىدىيىۋى ھېسسىيات ۋە مۇزىكا تە-لىۋىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ناخشىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى ئاچىدۇ، مۇزىكىچانلىغىنى كۈچەيتىدۇ، ئەستە ساقلاشقا ئاسانلىق تۇغدۇرىدۇ.

شۇنى كورستىپ ئوتۇش كېرەككى، ئۇيغۇر خەلق ناخشى-لىرىدا ئاھاڭ سوز تېكىستلىرىگە قارىغاندا بىر قەدەر مۇقىم. ناخشا تېكىستلىرىدە ئوخشىمىغان ھېسسىياتتا، ئوخشىمىغان ئورۇن-لاردا ئالمىشىش، تەكرارلىنىش كوپ، ئۇنىڭ ۋارىيانتلىق

خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك.

ماركس، ئېنگېلس خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئىجتىمائى رولى ۋە ئۇنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيىتىگە يۇقۇرى باھا بەرگەن ئىدى. يولداش ماۋزېدۇڭمۇ خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىغا ئېتىۋار بىلەن قاراپ، خەلق قوشاقلىرىنى توپلاشنى قايتا ـ قايتا تەشەببۇس قىلدى. ماۋجۇشى يولداش چېن يىغا يازغان شېئىرىيەت توغرىسىدىكى خېتىدە "كەلگۈسىدە خەلق قوشاقلىرىدىن ئوزۇق ۋە ئۈلگە ئېلىپ، كەڭ كىتاپخانىلارنى جەلپ قىلىدىغان بىر يۈرۈش يېڭىچە شېئىرلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن" دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭدا ھازىرقى شېئىري ئىجادىيەتتىكى ئاممىۋىلاشتۇرۇش ۋە مىللىلاشتۇرۇش جەھەتتىكى كەمچىلىكلەرنى تۈزىتىشنىڭ يولىلا كۆرسىتىلىپ قالماي، ئېلىمىزنىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىمۇ يەكۈنلەنگەن.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۆزىنىڭ مۇزىكا سەنئىتىگە، ئۇسۇل سەنئىتىگە ماسلاشقان ناخشا ئىجادىيىتى ئەنئەنىسىنى ياراتتى. بۇ ـ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بىباھا گوھەر. لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" خەلقنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى. ئۇلار خەلق ناخشىلىرىغا ئۆچمەنلىك قىلىپ، ئۇنى قارا ـ قويۇقلا "سېرىق ناخشا" دەپ چەتكە قاقتى، ۋەيران قىلدى، بۇ ھال شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتىدا ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ

چىقاردى.

بىز خەلق ناخشىلىرىنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، خەلق ناخشىلىرىنىڭ شاكىلىنى چىقىرىۋې-تىپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىش پرىنسىپى بويىچە ئۇنىڭغا تەنقى-دىي ۋارىسلىق قىلىپ، خەلقچىللىق روھىغا ئىگە خەلق ناخشى-لىرى ئارقىلىق خەلقنىڭ مەدىنى تۇرمۇشىنى بېيىتىشىمىز، خەلق ناخشىلىرىدىن ئۈزۈك ۋە ئۈلگە ئېلىپ، سوتسىيالىزىم دەۋرىنىڭ يېڭى، مىللى ناخشىلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ۋە گۈللەندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم.

«چىنقىش» ھېكايىسىنىڭ بەدىئىي
ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا

مەھەممەت زۇنۇن

«چىنقىش» — پىشقەدەم يازغۇچى زۇنۇن قادىرنىڭ ئازاتلىق‐تىن كېيىن يازغان ھېكايىلىرىنىڭ بىرى. يازغۇچى بۇ ھېكايىسىدە مەتنىيازنىڭ كوللېكتىپ ئەمگەكتە چىنىقىپ، ھورۇن ئادەمدىن ئەمگەكچان ئادەمگە ئايلانغانلىق جەريانىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق سوتسىيالىستىك كوللېكتىپلىشىشنىڭ ئەۋزەللىكىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ.

بۇ ھېكايىدىكى مەتنىياز ئوبرازى كورۇپ چۈشەنگىلى، ھىس قىلغىلى بولىدىغان، رىيال، ئېنىق، تەسىرلىك، كۈچلۈك تۇرمۇش پۇرىقىغا، ھەم ئومۇملۇققا، ھەم ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە.

ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكى مۇرەككەپ ئەمەس، ئۇنىڭدا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ‐غارايىپ ھېكايىلەر، سەلتەنەت‐لىك سوز‐ئىبارىلەر يوق، لېكىن مەتنىيازنىڭ خاراكتېرى شۇنچە ئېنىق، شۇنچە روشەن. بۇنىڭ سەۋەۋى شۇكى، يازغۇچى ئوخشىمىغان خاراكتېرنى ۋە شۇ ئوخشىمىغان خاراكتېر تۇپەيلىدىن

پەيدا بولغان توقۇنۇشلارنى يېزىش ئارقىلىق مەتنىيازنىڭ جانلىق خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۇرىدۇ.

مەتنىياز — ئاقكۆڭۈل، سەممىي، خۇشچاقچاق ئاددىي ئەمگەكچى. لېكىن ئۇ كونا جەمئىيەتتە، ئائىلە ۋە تۇرمۇش شارائىتى تۈپەيلىدىن ھورۇن، ھەممە ھۈنەرگە قىزىقسىمۇ ئۇنى بىر باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان، ئۆزىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ئۆزگەرتىشكە جۈرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالغان، ئۇنىڭ مۇشۇ خىل خاراكتېرى ئازات زاماندا كوللېكتىپلىشىش يولىغا قاراپ كېتىۋاتقان يېڭى دېھقانلارنىڭ خاراكتېرى بىلەن، كوللېكتىپ ئەمگەك بىلەن چىقىشالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ جىددىي توقۇنۇش ئىچىدە قالىدۇ.

مەتنىيازغا يەر ئىسلاھاتىدا 7 — 8 چارەك ئۇرۇق بارىدىغان بىرىنچى دەرىجىلىك بىر ئېتىز تېگىدۇ. لېكىن بۇ يېڭى دېھقاننىڭ بىر پۈتلۈك يەرگە تېرىغان قونىغى ئۈنمەيدۇ. بىر پۈتلۈك يەرنى ھېچنەرسە تېرىماي ئاق تاشلىۋېتىدۇ.... ئازغىنا يەردىكى قىچىسى ياخشى ئۈنگەن بولسىمۇ، لېكىن مەتنىيازنىڭ ئۇنى ئورۇشقا ماجالى يەتمەيدۇ.

ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى بۇنداق ھورۇنلۇق ئۇنىڭ شەخسىي تۇرمۇشىغىمۇ سىڭگەن. مەتنىياز 40 ياشقا كىرگىچە ئۆيلىنىشنى خىيال قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن جۈرئەت قىلالمىغان. مەتنىياز ئۆزىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، "مۇساپىرنىڭ كۆچۈگىدەك بېشىنى ساڭگىلىتىپ" يۈرىدىغان خىيال پەرەسكە ئايلىنىپ

قالغان. مەتنسيازنىڭ توپ ماھيىتى ئەمگەكچى. مەتنسيازنىڭ تومۇرچىلىك، ياغاچچىلىق، موزدوزلۇق ۋە سەتىراچلىق ھۈنەر- لىرىگە قولى كېلىدۇ. ئۇ، موزدوزلۇق قىلسا، ئۆتۈكنىڭ قېلىپىنى ئۆزى چاپىدۇ. بەلچە، بوۋرەندە، بىگىز، يىڭنىلەرنىمۇ ئۆزى ياسىۋالىدۇ. ئەگەر سەتىراچلىق قىلسا، ئۇستۇرىدىن تارتىپ تا قولاق كولىغۇچقىچە بولغان جابدۇقلىرىنى ئۆزى ياسىۋالىدۇ. بۇ دىخاننىڭ بىر ياخشى پەزىلىتى شۇكى، كىشىلەرگە ياردەملەشىشە ھەق تالاشمايدۇ. پايدا-زىيان بىلەن كارى يوق، تاماگەر ئەمەس. ئۇ تۇرمۇشتا ئۆزىنى تاشلىۋەتكىنى بىلەن روھى تېتىك، خۇشچاقچاق.

ئۆزىگە خاس خاراكتېرغا ئىگە مەتنسيازدەك نەپرەتلىك ۋە سۆيۈملۈك دىخان، ئازات يېزىلاردا دىخانچىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى باھار مايسىلىرىدەك گۈللەپ ياشناۋاتقان، سوتسىيالىزىم داغدام يولى ئەمگەكچىلەر ئۈچۈن كەڭ قۇچاق ئېچىۋاتقان ۋەزىيەتتە نەگە بارىدۇ؟ ئۇنىڭ تەقدىرى نىمە بولىدۇ؟ يازغۇچى جىددى توقۇنۇش ئىچىدە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىش، مۇكەممەللەشتۈرۈش يولىنى ئىزدەيدۇ. مەتنسيازنى سوتسىيالىستىك كوللېكتىپلەشتۈرۈش دولقۇنى ئىچىگە ئېلىپ كىرىدۇ. مەتنسيازنى كوللېكتىپ ئەمگەك قوينىدىكى خوشال-خوراملىق قىزىقتۇرىدۇ. ھەمرا باشچىلىقىدىكى يېڭى دىخانلار كوللېكتىۋى ئۇنىڭ ھاياتىغا يار-يۆلەكتە بولىدۇ. مەتنسيازمۇ ھەمكارلىق گۇرۇپپىغا كىرىپ، يېڭى تۇرمۇشقا قەدەم تاشلايدۇ.

لېكىن يېڭى ھايات، يېڭى مۇھىت ئىچىدە مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىدىكى ئاجىزلىق تېخىمۇ روشەن كۆرۈنۈشكە باشلايدۇ. ئۇنىڭ ئەمگەك جەريانىدىكى چىنىقىشى ئاسانغا چۈشمەيدۇ. كوللېكتىپ ئەمگەك مەتنىيازنى چىنىقتۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆز ھۈنىرىنى كۆرسىتىشكە كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىلىدۇ، كوممۇنىستىك ئاڭ-سەۋىيىگە ئىگە ھەمرا قاتارلىق يېڭى دىخانلار ئۇنى ئالغا يېتەكلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھورۇن، جۆرئەتسىز، تۇرمۇشى قالايمىقان قالاق دىخان كوللېكتىپ ئەمگەك قوينىدا چىداملىق ئىشچانلار قاتارىغا ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ شەخسى ھاياتىدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولۇپ، ئىززەتخان بىلەن تۇرمۇش قۇرۇپ مۇرادىغا يېتىدۇ.

مەتنىياز ئوبرازى ھەقىقەتەن ئۇتۇقلۇق چىققان ئوبرازدۇر. بۇ ئوبرازنىڭ بەدىي تەسىرچانلىقى شۇ يەردىكى، مەتنىياز ئوبرازى جانلىق خاراكتېر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. كىتاپ-خانىنىڭ ئەدىبىي ئەسەرلەردە قىزىقىدىغىنى بىرەر ئىشلەپ-چىقىرىش جەريانى، بىرەر ئۇرۇش مەيدانى ئەمەس، بەلكى جانلىق خاراكتېردۇر.

خاراكتېر — پېرسوناژنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەربىيىلىنىشى، چىنىقىشى، ئىجتىمائى ئورنى، دۇنياقارىشى، مىجەز-خۇلقى قاتارلىق جەھەتلەردە ۋۇجۇتقا كەلگەن توپ خۇسۇسىيەت، پېرسوناژنىڭ ئومۇملۇغى ۋە ئىندىۋىدۇئاللىغىنىڭ روشەن بەلگىسى. ئەملى تۇرمۇشتا شەخسنىڭ خاراكتېرى شەكىللەن-

گەندىن كېيىن، ئۇ شۇ خاراكتېر مەنتىقى بويىچە ھەركەت قىلىدۇ. ئەسەر ئىچىدىكى پېرسوناژنىڭمۇ نېمە قىلىدىغانلىقى، قانداق سۆزلەيدىغانلىقى ئوبرازنىڭ خاراكتېر مەنتىقى بويىچە بولىدۇ.

يازغۇچى مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى پۇختا ئىگەللەپ، ئۇنى تىپىك ئىجتىمائى شارائىت ئىچىگە قويۇپ، جانلىق ئىپىزوت، ئىندىۋىدۇئال تىل قاتارلىق بەدىئى ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى جانلىق، رىيال، ئىشەنچلىك دەرىجىگە كۆتەرگەن.

يازغۇچى «چىنىقىش» ھېكايىسىدە مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى ئۆزگىرىش ۋە ئۇسۇشنى ئالغا سۈرگەن ئىجتىمائى سەۋەپلەرنى، ئوبيېكتىپ ئاساسنى توپمۇ-توغرا ۋە ھەقىقى تەسۋىرلىگەن.

مەتنىياز كونا جەمىيەتتە، شەھەردە ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە ئۆسكەن، يالغۇز ئوغۇل بولغىنى ئۈچۈن ئەكە چوڭ بولغان. دادىسىنىڭ ھەيدەكچىلىكى بىلەن سەترىچلىقنى ئۆگەنگەن بولسىمۇ، لېكىن دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن سەترىچلىقنى تاشلاپ، ھەرخىل تەنزىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ ۋەيران بولىدۇ-دە، دادىسىدىن مىراس قالغان يېزىدىكى كىچىككىنە باققا كۆچۈپ چىقىدۇ. گەرچە دېھقانلارنىڭ ھاجىتىگە قاراپ ھەر خىل ھۈنەرلەرنى ئۆگىنىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن باشلىغان ئىشنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرالمايتتى. ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى

ھورۇنلۇق، جۇرئەتسىزلىك كونا جەمىيەتنىڭ، كونكرېت ئائىلىۋى شارائىتنىڭ، يەككە تۇرمۇشنىڭ مەھسۇلى.

دەۋر ئۆزگەردى. دېخانلارنىڭ كوممۇنىستىك ئاڭ ـ سەۋىيىسى ئۆسۈپ، كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىناقلىق، ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلدى، بولۇپمۇ كوللېكتىپ ئەمگەك شارائىتى ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىرىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. كوللېكتىپ ئەمگەك قوينىدا ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى ئاجىزلىقلار تۈگىتىلىپ، ئەمگەكچىلەرگە خاس خۇسۇسىيىتى كەڭ جارى قىلىندى، ئۇنىڭ خاراكتېرى مۇكەممەللەشتى. يازغۇچى مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنىڭ ۋۇجۇتقا چىقىشى، ئۆزگىرىشىنى تارىخىي ۋە ھەقىقىي يوسۇندا كونكرېت بايان قىلغانلىقى ئۈچۈن، مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىدا كۈچلۈك دەۋر روھى ئەكس ئەتكەن.

خاراكتېر ھەرگىزمۇ ئابستراكت ئۇقۇم ئەمەس. ئۇ كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان توقۇنۇشلاردا، شەخسنىڭ خىلمۇ ـ خىل تەقدىرى، كەچۈرمىشلىرى ئىچىدە، ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇل بىلەن ئەمىلىي ھەركەت سۈپىتىدە نامايەن بولىدۇ.

يازغۇچى دىراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە جانلىق قىزىقارلىق ئېپىزوتلارنى تاللاپ مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرگەن، بۇ ئېپىزوتلار مەتنىيازنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرىغا تولىمۇ ماس كەلگەن.

يازغۇچى مەتنىيازنىڭ كوللېكتىپ ئەمگەك جەريانىدىكى سەر-

گۈزەشتىسىنى تەسۋىرلىگەندە، مەتنىيازنىڭ ئۇستەڭ ئەمگىكىدىن قېچىپ، يول بويىدىكى قويۇق ئۇسكەن ئۈرۈكلەرنىڭ ئارىسىغا مۈكۈنۈۋالغانلىقىنى تەسۋىرلەپ، ئاق قوي تېرىسىدىن قىلىنغان كونا جۇۋىسىنىڭ پەشلىرىنى تىكەنلىك شاخلارغا تەتۈر ئۆرۈتۈپ قويۇپ، "مانا مەتنىياز مەشەدە" دىگەندەك ئۆزىنى ئۆزى ئاشكارا قىلىپ قويغانلىقىنى يازىدۇ. بۇ ئېپىزوتنى مەتنىيازچە ئېپىزوت دەپ ئاتاش مۇمكىن. بۇ يەردە هورۇن، هىچ ئىشنى قاملاشتۇ-رالمايدىغان مەتنىيازدەك ئادەمنىڭ خاراكتېرى تولىمۇ قىزىقارلىق بايان قىلىنغان. يازغۇچى مۇشۇنداق ئېپىزوتلار ئارقىلىق هىكا-يىنىڭ سيۇژىتىنى قۇراشتۇرۇپ، مەتنىيازنىڭ خاراكتېر تارىخىنى يېزىپ چىقىدۇ.

يازغۇچى مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى ياراتقاندا، مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىغا خاس ئىندىۋىدۇئال تىلنى توغرا، دەل جايىدا ئىشلىتىپ، مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى تېخىمۇ روشەن ئېچىپ بەرگەن. مەتنىياز ئېتىز قىرىدا تۇرۇپ، "بۇ يەرنى نىمە قىلسام بولىدىكىن؟!" دەپ باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، تۇيۇقسىز ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ قالغان هەمرا ئۇنىڭدىن: "— خوش ئۇستام! بۇ يەرنى نىمە قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا؟" دەپ سورىغاندا، مەتنىياز: "— ئوتتۇرىسىنى باغ، چورىسىنى تاغ قىلايمىكىن دەۋاتىمەن، قانداق دەيسىز هەمراجان" دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. بۇ سوز مەتنى-يازدەك ئىرادىسىز، لېكىن هاياتتىن ئۈمىت ئۈزمىگەن خۇش-چاقچاق دىخاننىڭ خاراكتېرىغا تولىمۇ ماس كېلىدۇ.

يازغۇچى ھەرخىل بەدىي ۋاستىلەر ئارقىلىق مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى يازغاندا، ئۆزىنىڭ ھېسسىياتىنى پېرسوناژ خاراكتېرىغا سىڭدۈرگەن. يازغۇچى مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىدىكى ئاجىزلىقتا نەپرەتلەنسىمۇ، لېكىن ئۇنى كېرەكسىز ئادەم دەپ ھېساپلىمايدۇ. نەپرەت ئىچىدە ئۇنىڭغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىدۇ. تەنقىت ئىچىدە ئۇنىڭ ياخشى پەزىلىتىنى مەدھىيىلەيدۇ. ئۆزىنىڭ گۈزەل غايىسىنى پېرسوناژ تەقدىرى بىلەن بىرلەشتۈرىدۇ. يازغۇچى ئەسەرنىڭ بېشىدا، ئىسسىقتىن قېچىپ، ئورۇۋاتقان قىچىنى تاشلاپ قويۇپ، تەر يۇراپ كەتكەن كۆينىكىنى كوكتاتقا ئوراپ بېشىغا قويۇپ، يالىڭاچ دۈمبىسىنى نەم يەرگە چاپلاپ، قېرى قاغىنى تىللاپ ياتقان، ئۇسساپ ئۆپكىسى قۇرۇپ، گەز باغلاپ كەتكەن قېلىن لەۋلىرىنى يالاشقا رازىكى، ئالتە-يەتتە يۈز مېتىر يىراقلىقتىكى دەرياغا بېرىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ھورۇنغا نەپرەتلەنسە، ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا كوللېكتىپ ئەمگەكتە چىنىقىپ، بوستانلىق پېشايۋاندا بەندىڭگە مىنۈۋېلىپ، لىڭگىلچاق ياساۋاتقان مەتنىيازنىڭ خوشال چاقچاقلىرىدىن ھۇزۇرلىنىدۇ.

يازغۇچى ئۆزىنىڭ ھېسسىياتىنى پېرسوناژنىڭ ھېسسىياتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىنى جانلىق-تىرىك نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ، كىتاپخان قەلبىدە چوڭقۇر ھاياجان قوزغىغان. ئەسەرنىڭ ھاياتى كۈچى ئەنە شۇ يەردە.

يازغۇچى بۇ ھېكايىدە مەتنىيازنىڭ خاراكتېرىدا بولغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ جەريانىنى يازغان. مەتنىيازنى ئۇسسۇۋاتقان،

ئۆزگىرىۋاتقان شەخس، ھەتتا ئوتتۇرىدىكى شەخس دەپ ئاتاش مۇمكىن. ئەدىبىي ئەسەردە، بەلگىلىك تىپىك شارائىتتا، ھەرخىل خاراكتېردىكى پېرسوناژلار ئوبرازى يارىتىلىدۇ. ئەدىبىي ئەسەردە مۇكەممەل خاراكتېرغا ئىگە قەھرىمانلار ئوبرازى بولۇش بىلەن بىرلىكتە، ئوتتۇرىدىكى ۋە ھەرخىل خاراكتېردىكى ئوبراز بولۇشى لازىم. تۇرمۇش خىلمۇ-خىل بولغىنى ئۈچۈن، بەدىي ئەسەردىكى ئوبرازنىڭ خاراكتېرىمۇ خىلمۇ-خىل بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، بەدىي ئىجادىيەتتىكى پېرسوناژنىڭ خىلمۇ-خىللىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى، تۇرمۇشنى ھەر تەرەپلىمە ئىنكاس قىلغىلى بولىدۇ. مەيلى قەھرىمان شەخس بولسۇن، ئوتتۇرىدىكى شەخس بولسۇن، سەلبى شەخس بولسۇن، ئۇنىڭ ئوبرازى جانلىق خاراكتېرغا ئىگە بولسا، بەلگىلىك ئىدىيىۋى ئەھمىيىتى بولسا، ئۇنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم.

«چىنىقىش» ھېكايىسىنىڭ پېرسوناژنىڭ جانلىق خاراكتېرىنى يارىتىش جەھەتتىكى بەدىي ئۇتۇقى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، بەدىي ئەسەردە جەزمەن جانلىق خاراكتېر يارىتىش لازىم. تىپىك شارائىتتا تىپىك خاراكتېر يارىتىشنىڭ مۇھىم تەلىپى ئەنە شۇ. ئەگەر ئەسەردىكى پېرسوناژ ئوبرازى جانلىق خاراكتېر بولۇپ ئىپادىلەنمىسە، ئۇنىڭ ۋەقەلىكى ھەرقانچە تەسىرلىك ۋە مۇرەككەپ بولغىنى بىلەنمۇ ئۇنداق ئەسەر ياخشى ئەسەر ھېساپلانمايدۇ. خاراكتېر ۋە ۋەقەلىك مەسىلىسىدە ۋەقەلىك خاراكتېرغا بويسۇنۇشى، خاراكتېرنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن

خىزمەت قىلىشى لازىم. ئەگەر بەدىي ئەسەردە جانلىق خاراكتېر بولمايدىكەن، ئۇ ۋەقەلىكلەر تىزىلمىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. پېرسوناژنىڭ خاراكتېرى ۋەقەلىك ئىچىگە كۆمۈلۈپ قالىدۇ-دە، بۇنداق ئەسەر كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالمايدۇ. سەنئەتتىكى ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرنى ئومۇملاشتۇرۇشقا قارىتىلغان. شۇڭا يازغۇچىنىڭ ۋەزىپىسى خاراكتېر ئۆگىنىش ۋە خاراكتېرنى ئەكس ئەتتۈرۈش. پۈتۈن مەسىلە ئاير شارائىتتا، بەلگىلىك تىپىك خاراكتېر ۋە پسىخولوگىيىنى تەھلىل قىلىشتا. بەدىي ئەسەردە جانلىق خاراكتېر يارىتىش ئاسان ئەمەس. ئاچقۇچ — تۇرمۇشنى پىششىق بىلىشتە. يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تۇرمۇش ۋەقەلىكىنى ئىگەللەش مۇھىم. لېكىن ئەڭ مۇھىمى پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىنى پىششىق ئىگەللەش كېرەك. ۋەقە ئىگەللەش ھەرگىزمۇ پېرسوناژنىڭ جانلىق خاراكتېرىنى ئىگەللەشنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. خۇددى گوركى ئېيتقاندەك، "بىر پوپ، بىر دۇكاندار، ياكى بىر ئىشچىنىڭ سۈرىتىنى تەخمىنەن توغرا تەسۋىرلەش ئۈچۈن، باشقا يۈزلىگەن پوپ، يۈزلىگەن دۇكاندار ۋە يۈزلىگەن ئىشچىغا ياخشىلاپ، دىققەت بىلەن سەپ سېلىش زۆرۈر".

يازغۇچى پېرسوناژ خاراكتېرىنى تولۇق، پۇختا ئىگەللىگەندىن كېيىن، خاراكتېر توقۇنۇشلىرى ئارقىلىق جانلىق خاراكتېرغا ئىگە بەدىي ئوبراز يارىتالايدۇ. بۇ ئەدەبىياتنىڭ تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئىچكى مەنتىقى ياكى ئالتۇن ئاچقۇچى. يازغۇچى زۇنۇن قادىر مۇشۇ ئالتۇن ئاچقۇچنى پۇختا ئىگەل-

لەپ، جانلىق خاراكتېرغا ئىگە پېرسوناژ ئوبرازى يارىتىشتا بىزگە نەمۇنە كۆرسەتتى. بىز يازغۇچىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى ماھىرلىقىدىن ئۆگىنىشىمىز كېرەك.

ھېكايىچىلىق ــ بىزنىڭ ئەدەبىيات ــ سەنئەت گۈلزارىمىزدا كۈندىن ــ كۈنگە يۈكسىلىۋاتقان بىر ژانىر. لېكىن يېزىلىۋاتقان ھېكايىلەرنىڭ خېلى كۆپىدە پېرسوناژنىڭ جانلىق خاراكتېرى گەۋدىلەنمىگەن، پەقەت ۋەقەلا بار، جانلىق خاراكتېر يوق. نۇرغۇن ھېكايىلەر ۋەقەلەرنىڭ ئاددىيلا تىزىلمىسى ياكى بىرەر شەخسنىڭ سەرگۈزەشتىسىدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالغان. ئابستراكتلاشتۇرۇش ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. بۇ ھال پىروزا ئىجادىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە، بەدىئىي تەسىرچانلىقىنى كۈچەيتىشكە تەسىر يەتكۈزمەكتە. ئۇزۇندىن بۇيان ھېكايىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يازغۇچى ۋە ئاپتورلارغا نىسبەتەن تۇرمۇش ئاساسى كۈچلۈك بولغان جانلىق خاراكتېرغا ئىگە پېرسوناژ ئوبرازى يارىتىش تەلىپىنى قويۇش ۋاقتى كېلىپ قالدى. مەن ھېكايىچىلىقتىكى مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا ياردىمى بولۇپ قالار دېگەن ئۈمىت بىلەن «چېنىقىش» ھېكايىسىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىدىكى مۇھىم تەرەپ بولغان جانلىق خاراكتېر يارىتىش ئۈستىدە ئۆزەمنىڭ بەزى تەسىراتىمنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. يولداشلارنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

بالىلار ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كوممۇنىزمنىڭ ئىزباسارلىرىنى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرەيلى

ئابدۇكېرىم رەھمان

بىزنىڭ ئىنقىلاۋىي ئۇستازلىرىمىز ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلار ئىنقىلاۋىي بالىلار ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ياش ئەۋلادلارنى كوممۇنىزم روھىدا تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن ئىدى. ئۇلار بالىلارغا تولۇپ-تاشقان قىزغىنلىق بىلەن سەمىمىي مۇئامىلە قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ كوممۇنىزم قۇرۇش ئۈمىدىنى بالىلارغا بېغىشلىغان. ئۇلۇغ داھىمىز ماۋجۇشى ياشلارنى ئەتىگەن سائەت 8—9 لاردىكى كۈنگە ئوخشىتىپ، "ئۈمىت سىلەردە" دېگەن ئىدى. سۆيۈملۈك جۇئېنلەي زۇڭلىمۇ بالىلارنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان سەمىمىي دوستى ئىدى. جۇ زۇڭلىنىڭ خىزمىتى شۇنچە ئالدىراش بولسىمۇ، ئۇ قىممەتلىك ۋاقتىنى چىقىرىپ پىئونېرلار لاگېرىغا بېرىپ، ياش دوستلار بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت ئۆتكۈزەتتى. بۇ توغرىدا كۆپلىگەن تەسىرلىك ھېكايىلەر بار.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن شەكىل-

لەنگەن باللار ئەدەبىياتى جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ تارىخىدا مۇھىم ئورۇن ئىگەللىگەن ئىدى. پارتىيىمىز يېتەكچىلىكىدە بارلىققا كەلگەن باللار ئەدەبىياتى ئىنقىلاپ دولقۇنلىرى ئىچىدە، باللارنى تەربىيىلەپ، خەلقنىڭ "ئۈچ چوڭ تاغ"نى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدىكى ئىنقىلاۋىي كۈرىشى بىلەن زىچ ماسلىشىپ زور قەدەملەر بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىگەن. ئەنە شۇ تارىخىي مەزگىللەردە پارتىيىمىز رەھبەرلىكىدە باللار ئەدەبىياتىغا ئائىت نۇرغۇن گېزىت-ژۇرناللار نەشر قىلىنىپ، مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان باللار ناخشا-ھېكايىلىرى بارلىققا كېلىپ، باللارغا جۇڭگو ئىنقىلاۋى ئەمەلىيىتىنى تونۇتتى ۋە پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي داۋلىلىرىنى چۈشەندۈردى. مەسىلەن: ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش يىللىرىدا بارلىققا كەلگەن «قاناتلىق شاكىچىك»، «غەلىبە دەرۋازىسى» قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەر باللارنى ئىنقىلاۋىي كۈرەش روھىدا تەربىيىلەشكە زور ھەسسە قوشتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن سوتسىيالىستىك باللار ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ چەكسىز، كەڭ زېمىن ھازىرلاندى.

لېكىن لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" سوتسىيالىستىك باللار ئەدەبىياتىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا ئىنتايىن زور بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئۇلار ئىنقىلاۋىي باللار ئەدەبىياتى ئارقىلىق باللارنى كوممۇنىستىك ئەخلاق پرىنسىپى بويىچە تەربىيىلەپ، پرولېتارىياتنىڭ ئىزباسارلىرى قىلىپ يېتىشتۈرۈشتىن

ئىبارەت سىياسىي يونىلىشكە ئاشكارا قارشى چىقتى. ھەرخىل سۈيىقەستلىك ۋاستىلەر بىلەن بالىلارنىڭ قەلبىنى بوي سۇن-دۇرۇپ، ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتلەردىن بالىلارنى چىرىتىشقا ئۇرۇندى. "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ مەسلىھەتچىسى جاڭ چۇنچياۋ ئاشكارا سورۇنلاردا "بالىلارنى كوممۇنىستىك ئەخلاق رامكىسى ئىچىگە سولاپ قويماسلىق لازىم"، "ھەممىنى بۇزۇپ-چاقالايدىغان كەپسىز، ئىسيانچى بالىلار ئىستىقباللىق" دەپ بىمەنە بىلجىرلاپ، بالىلارنى ئىنتايىن خەتەرلىك تۈيۈق يولغا باشلاشقا ئۇرۇندى. "4 كىشىلىك گۇرۇھ" زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىغان مەزگىللەردە بالىلار تەلىم-تەربىيىسى زور توسالغۇغا ئۇچراپ، ئىنقىلاۋىي بالىلار ئەدەبىياتى ئېغىر زىيان-كەشلىككە ئۇچرىدى.

بىز شانلىق، يېڭى غەلىبىلىرىمىزنى تەنتەنە قىلىۋاتقان بۇ چوڭ ياخشى ۋەزىيەتتە، "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ بۇزغۇنچىلىقى ۋە توسقۇنلۇقى تۈپەيلىدىن مەلۇم ۋاقىت بۇرۇختۇم ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئىنقىلاۋىي بالىلار ئەدەبىياتىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كوممۇنىستىك تەربىيە يونىلىشىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ كۈچ سەرپ قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. لېكىن بىزنىڭ بەزى يولداشلىرىمىزنىڭ بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ ۋەزىپىسى، ئىجتىمائىي رولى ۋە سىياسىي يونىلىشىگە بولغان تونۇشى يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئۇلار بالىلار ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇش مەسىلىسىگە سەل قارايدۇ. ئۇلار كۆپ ھاللاردا،

باللار ئەدەبىياتى پەقەت باللارنىڭ ئۆزلىرى ئىجات قىلىدىغان ئەدەبىيات دەپ ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئۆزلىرىنى باللار ئەدەبىياتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دەپ ھېساپلايدۇ. شۇ سەۋەپتىن، بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات گۈلزارىدا باللار ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بولغان ئەسەرلەرنىڭ سالمىقى ئانچە زور ئەمەس، ھەر مىللەت باللىرىنىڭ تەلۋىدىن خېلى يىراق تۇرماقتا.

بىزگە مەلۇمكى، كوممۇنىستىك ئەخلاق تەربىيىسى باللارغا ئېلىپ بېرىلىدىغان 5 سۆيۈش تەربىيىسىنى، يەنى ۋەتەننى سۆيۈش، خەلقنى سۆيۈش، ئەمگەكنى سۆيۈش، پەننى سۆيۈش ۋە جامائەت مال-مۈلكىنى سۆيۈش تەربىيىسىنى ئاساس قىلىدۇ. باللار ئەدەبىياتى باللارنى كوممۇنىستىك ئەخلاق بىلەن تەربىيىلەشتىن ئىبارەت توپ پىرىنسىپ ئۈچۈن خىزمەت قىلىش سۈپىتى بىلەن پۈتۈن جەمىيەتنىڭ ئەخلاقىغا ۋە پۈتۈن مىللەتنىڭ ئار-نومۇسىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ باللارنى ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي تەرەپلەردىن يېتىشكەن مەدەنىيەتلىك ئەمگەكچىلەردىن — كوممۇنىزىم ئىشلىرىنىڭ مۇناسىپ ئىز باسارلىرىدىن قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش ئىشىنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرىدۇ. باللاردىكى كوممۇنىستىك ئاڭ ۋە ئەخلاقىي پەزىلەت تەبىي پەيدا بولمايدۇ، بەلكى مەكتەپ ۋە پىئونېرلار ئەترىتى، جەمىيەت ۋە ئائىلىنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىپ ئىنچىكىلەپ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىشىدىن پەيدا بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا باللار

ئەدىبىياتى ئارقىلىق بىۋاستە تەربىيىلەشتىنمۇ پەيدا بولىدۇ.
بالىلار ئەدىبىياتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىق بالىلارنى تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدىكەن، ئۇنداقتا بالىلار ئارىسىدا ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ھەر خىل ياشتىكى بالىلارنىڭ پسىخولوگىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگىلىلىشى شەرت. بالىلارنىڭ يېشى، ئوسۇش دەۋرى، ياشاش شارائىتى، تەربىيىلىنىشى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ پسىخولوگىك ئوسۇشىدىمۇ مۇقەررەر ھالدا مەلۇم ئالاھىدىلىك بولىدۇ. شۇڭلاشقا بالىلار ئەدىبىياتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بالىلارنىڭ تۇرمۇشىغا چوڭقۇر چوكۇپ، بالىلارنىڭ نىمىنى ياخشى كورىدىغانلىقىنى چۈشىنىپلا قالماستىن، بەلكى بالىلارنىڭ ساغلام ئوسۇش جەريانىدا نىمىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى، بالىلارنىڭ قانداق ئارزۇ-ئۈمىتلىرى بارلىقىنى ۋە ئۇنى قانداق ھەل قىلىش لازىملىقىنىمۇ پۇختا ئىگەللىشى لازىم. بۇ روشەن، مەقسەتلىك، مول ئىدىيىۋى تەلىم-تەربىيە ئەھمىيىتىگە ئىگە، بەدىئىلىكى يۇقۇرى ئەسەر يارىتىشنىڭ مۇھىم شەرتى ھىساپلىنىدۇ. ئادەتتە بالىلار باغچىسىدىكى بالىلار بىلەن مەكتەپ قوينىدىكى بالىلارنىڭ تەلەپ-ئارزۇسىدا ناھايىتى زور پەرقلەر بولىدۇ، ئۇلارنىڭ شەيئىلەرگە بولغان تونۇشى ۋە ئىجتىمائى ھادىسىلەرنى چۈشىنىشىدىمۇ زور ئالاھىدىلىكلەر بولىدۇ. شۇڭلاشقا، بالىلارغا ئائىت ئەدىبىي ئەسەرلەر مەيلى مەزمۇن جەھەتتە بولسۇن، مەيلى ھەجمى، تىلى، قۇرۇلۇشى

جەھەتتە بولسۇن، ئۆزىنىڭ ئوبېكتى بولغان بالىلارنىڭ ئالاھى-
دىلىكىگە قاراپ پەرقلىق بولۇشى لازىم.

بىز بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، ئۇنىڭ تېمىسىنىڭ كەڭ ۋە خىلمۇ-خىللىققا ئىگە بولۇشىنى ئۈمىت قىلىمىز. شۇنداق بولغاندىلا، بالىلارنىڭ ھەرتەرەپتىكى ئېھتىيا-جىنى قاندۇرۇشقا، بالىلارنى ئومۇمى يۈزلۈك، ئەتراپلىق تەربىيە-لەشكە پايدىلىق بولىدۇ. بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ تېمىسى بالىلار-نىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش نۇقتا قىلغان ھالدا، ئالدى بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئۇلۇغ مەنزىرىلەرنى، ئۈچ چوڭ ئىنقىلاۋى ھەرىكەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا يېتىشىپ چىققان قەھرىمانلارنى، ئىنقىلاۋى كۆرەش تارىخىنى، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت يېڭى ئۇزۇن سەپەرنىڭ غەلىبە داستانلىرىنى، كۆرەش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئىلەرنى، ئىلىم-پەنگە قاراپ ئىلگىرىلەشنىڭ غەلىبە مىۋىلىرىنى...... تەسۋىرلەشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشى لازىم. بۇنداق ئەسەرلەر بالىلارغا ئۆتمۈشنى ۋە بۈگۈنكى رىياللىقنى تونۇتىدۇ، بالىلارنى گۈزەل كېلىچەكنى ئۆز قولى بىلەن يارىتىشقا يېتەكلەيدۇ. بۇنداق ئەسەردىكى قەھرىمانلار بالىلارنىڭ ئۆگىنىش ئۈلگىسى، ئۇلارنىڭ ماڭغان يولى كەلگۈسىدە بالىلارنىڭ ماڭىدىغان يولى، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى بېغىشلىغان ئىشلىرى بالىلارنىڭ ئۆزلىرىنى بېغىشلاشقا تېگىشلىك ئىشلىرى بولىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنداق ئەسەرلەر ئىچىدە

باللارنىڭ تۇرمۇش پائالىيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن ھەمدە باللار-نىڭ قەھرىمانلىق ئوبرازلىرى يارىتىلغان ئەسەرلەر مۇھىم سالماقنى ئىگەللىشى لازىم. چۈنكى ھەرقانداق ئىنقىلاۋىي تارىخىي دەۋردە چەڭگىۋار ئىنقىلاۋىي قوشۇننىڭ ئارقا سەپىدە ھامان بىر تۈركۈم باللار قوشۇنى بولىدۇ. جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلىرىنى ئەسلىسەك، «نۇرلۇق قىزىل يۇلتۇز» ئەسىرىدىكى دۇڭزىغا ئوخشاش ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان چەڭگىۋار بالا قەھرىمانلارنى كۆپلەپ ئۇچرىتىمىز. دۆلىتىمىز ئازات بولغاندىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇشلىرىدىمۇ باللار ئۆزىگە يارىشا ئاجايىپ خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى، باللار ئارى-سىدىن كۆپلىگەن قەھرىمان باللار ۋە ئىلغار شەخسلەر دائىم دىگۈدەك چىقىپ تۇردى.

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، باللار ئەدەبىياتىنى مەخسۇس باللارنىڭ تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەيدىغان ئەدەبىيات دەپ قاراش توغرا ئەمەس. باللار تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان ئەسەرلەر باللار ئەدەبىياتى تېمىسىنىڭ پەقەت بىر بۆلۈكى بولالايدۇ. ئىنقىلاۋىي پىشقەدەملەرنىڭ ئازاتلىق يولىدىكى كۈرەشلىرىنى تەسۋىرلەش، تارىخىي قەھرىمانلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، ھەرقايسى سەپلەردىكى قاينام-تاشقىنلىق چەڭگىۋار ھاياتنى ئىنكاس قىلىش، يېڭى قەھرىمانلار ۋە ئىلغارلارنىڭ تىپىك ئوبرازىنى يارىتىش، باللارنى ئىنقىلاۋىي روھتا تەربىيىلەش، باللارنى ياخشى ئۆگىنىپ، ھەركۈنى يۇقىرى ئۆرلەشكە ئۈندەش

قاتارلىقلار بىزنىڭ سوتسىيالىستىك باللار ئەدەبىياتىمىزنىڭ تىپىك جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىدۇر.

ئەمىلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىنقىلاۋىي داھىلار ۋە ئۇلۇغ ئۇستازلارنىڭ ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى ھىكايىلەر، ليۇخۇلەن، دۇڭ سۇنرۇي، خۇاڭ جىگۇاڭ، لو شىڭجياۋ، ئىسمايىل مەھەممەت قاتارلىق كۈرەش قەھرىمانلىرى توغرىسىدىكى ھىكايىلەر، سانائەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش-قۇرۇلۇش سېپىدىكى ۋاڭ جىنشى قاتارلىق نەمۇنچىلەرنىڭ ئىش-ئىزلىرى توغرىسىدىكى ئۇچېرىكلار، «قاناتلىق خەت»، «ئاتام بىلەن تۇرمىدە بولغان كۈنلىرىم»، «نۇرلۇق قىزىل يۇلتۇز» قاتارلىق ئەسەرلەر، ھەر-قايسى سەپلەردىكى كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان شېئىر-قوشاق، ھىكايە-ئۇچېرىكلار باللارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئىگە بولۇپ كەلدى، ئۇلار بۇ ئەسەرلەرنى سۆيۈپ ئوقۇماقتا ۋە ئۆگەنمەكتە. يۇقۇرقىلاردىن باشقا، باللار ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، باللارنىڭ مەكتەپ تۇرمۇشى، ئائىلە تۇرمۇشى ۋە جەمىيەت تۇرمۇشى كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرسى. مەكتەپ ۋە ئائىلىدە باللارنىڭ ئىزلىرىگە خاس نۇرغۇن مەسە-لىلىرى بولىدۇ. مەكتەپ ھاياتىدىكى باللارنىڭ ياخشى ئىش، ياخشى ھەركەتلىرى، باللارنىڭ ئۆزئارا ئىتتىپاقى ۋە ئۆز-ئارا ياردىمى، ئۆگىنىشتىكى ئالاھىدىلىكلىرى، كوڭۇل ئېچىش پائالىيەتلىرى، تازىلىق ۋە بەدەن چېنىقتۇرۇش ھەركەتلىرى، ئاتا-ئانا ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى ھورمەتلەش، مەكتەپتىن قايت-

قاندىن كېيىنكى ئائىلىسىدىكى مەشغۇلاتلار......قاتارلىقلار چوڭ كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ئەرزىمەس بىر نەرسە بولۇپ كورۇنۇشى مۇمكىن، لېكىن باللارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا چوڭ ئىش. مەسىلەن، ئەمدىلا مەكتەپكە كىرگەن بىر بالىنىڭ يېنىدىكى قەلىمى يوق ساۋاقدىشىغا ئۆزىنىڭ ئارتۇق قەلىمىنى بېرىپ تۇرغانلىقى، مەيداندىن تېپىۋالغان قەلەم ئۇشلۇغۇچنى ئوقۇتقۇچىسىغا تاپشۇرۇپ بەرگەنلىكى......ئاددى ئىش بولىمۇ، لېكىن بۇ شۇ بالىدا كوللېكتىپچىلىق ئىدىيىسىنىڭ بىخ ئۇرۇۋاتقانلىقىنى كورسىتىدۇ. ئاشۇنداق خىلمۇ-خىل تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، باللارنىڭ مۇشۇ مەسىلىلەرنى بىر ياقلىق قىلىشىغا ياردەم بېرىش باللار ئەدىبىياتىنىڭ ۋەزىپىسى. ئۇنىڭدىن باشقا، قەدىمقى ئەجداتلىرىمىز توغرىسىدىكى ھىكايىلەر، تارىخىي داستانلار، خەلق ئارىسىدىكى ھىكايە، چوچەكلەر، مەسەل-تېپىشماقلارمۇ باللار ئەدىبىياتىنىڭ بىرقىسمى بولىدۇ. بۇگۇنكى باللار تەربىيىسىنىڭ ئېھتىياجىنى كوزدە تۇتۇپ، قەدىمقى ئىشلار توغرىلىق يارىتىلغان بۇنداق خەلق ئېغىز ئەدىبىياتى ئىچىدىن ياخشىلىرىنى تاللاپ ۋە ئۇنىڭغا يېڭى مەزمۇن بېرىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك دەۋر روھىغا ماسلاشتۇرۇش باللارنى تەربىيىلەشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەلقىمىز ياراتقان بۇخىل ھىكايە، چوچەكلەر ئىچىدە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغانلىرى خېلى كوپ سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق چوچەكلەردە تەبەت دۇنياسىدىكى ھەرخىل

هايۋاناتلار، ئۈچار قاناتلار، دەل-دەرەخلەر، چوپ-گىيالار، تاغۇ-تاشلار، قۇرۇت-قۇڭغۇزلار ۋە شۇلارغا ئوخشاش مەۋجۇداتلارغا ئادەملەرنىڭ تۇسى بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلار ئارقىلىق قەدىمقى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ئەركىنلىككە تەلپۈنۈشلىرى، قىيىنچىلىققا باش ئەگمەيدىغان يۈكسەك روھى، تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش ۋە ئۇنى بوي سۇندۇرۇش ئىرادىسى، ئىجاتچانلىق روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. كىشلەرنى ئالغا يېتەكلەيدىغان بۇنداق ئىلمىي فانتازىيىلىك چوچەكلەر باللارنىڭ ئاكتىپلىقىنى، تەشەببۇسكارلىقىنى زور دەرىجىدە قوزغاپ، باللارنىڭ قىيىنچىلىقنى يېڭىدىغان غەيرىتىنى، غەلىبىنى قولغا كەلتۈرىدىغان ئىشەنچىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، باللار ئەدەبىياتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار خەلق چوچەكلىرى ئاساسىدا تەبىئەتتىكى ھەرخىل شەيئىلەردىن پايدىلىنىپ، قىزىقارلىق، ئىجادىي ھىكايە-چوچەكلەرنى ئىجات قىلىشقىمۇ ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. شۇنداقلا يەنە، يېڭى مەزمۇنغا ئىگە ھەرخىل باللار تېپىشماقلىرىنى تۈزۈپ،باللارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر، ئىقتىدارىنى يېتىشتۈرۈشكە ۋە ئوستۈرۈشكە ياردەم بېرىش لازىم.

1963-يىلى «شىنجاڭ ئەدەبىياتى»غا بېسىلغان يولداش بۇغدا ئابدۇللانىڭ «ئاينىڭ كىچىك مېھمىنى» دىگەن ئەسىرىمۇ مۇشۇ خىلدىكى ئىجادىي باللار چوچىكىدۇر. بۇنداق ئەسەرلەر باللارنى ساغلام، ئۇمتۇار، ئالىجاناپ ھىسسىيات بىلەن تەربى-

يىلەشتە، بالىلارنىڭ ۋەتەنىنى، كەلگۈسى بەختىيار ھاياتنى سۆيۈش قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىشتە، قىيىنچىلىققا باش ئەگمەيدىغان قەيسەر ئىرادە تىكلىشىگە ئىلھام بېرىشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئەدىبىي تەلىم-تەربىيىدىن باشقا، پەننى بىلىم تەربىيىسىمۇ بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر ۋەزىپىسى ھېساپلىنىدۇ. ھەر خىل پەننى بىلىملەرنى ئەدەبىيات شەكلىدىن پايدىلىنىپ ئىپادىلەپ بەرگەندە، ئۇنى بالىلار قىزىقىش بىلەن ئەڭ ئاسان قوبۇل قىلىدۇ. چۈنكى پەننى بىلىمگە ئائىت ساۋاتلار كۆپىنچە ئابستراكت بولىدۇ، ئابستراكت ئۇقۇملارنى بالىلارنىڭ ئاددىي مېڭىسى دەرھال قوبۇل قىلالمايدۇ. ئۇنى بەدىي ئوبرازنىڭ ياردىمى بىلەن ھېس قىلغىلى بولىدىغان كونكرېت نەرسىلەرگە ئايلاندۇرغاندا، بالىلار ئاسان ئىگەللىيەلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بالىلارنىڭ ئوقۇشىغا بېغىشلانغان ئەدىبىي ئەسەرلەردە، ماتېماتىكا، خىمىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، تىل قاتارلىقلارغا ئائىت بىلىملەرنىمۇ ئەدەبىيات بىلەن زىچ ماسلاشتۇرۇش لازىم. مەسىلەن، بۇرۇنقى «سان ناخشىسى»، ئۇيغۇر يېڭى يېزىغىنى ئۆگىنىشتىكى «ھەرپ ناخشىسى»غا ئوخشاش نەرسىلەرنى كۆپلەپ ئىجات قىلىش كېرەك.

بالىلارغا تىل توغرىلىق تەربىيە بېرىشتىمۇ بالىلار ئەدەبىياتى زور رول ئوينايدۇ. بالىلار ئەدەبىياتى ئارقىلىق بالىلار ئۆزىنىڭ ئانا تىلىنى ئۆگىنىدۇ ۋە تىل بايلىقىنى ئاشۇرىدۇ. شۇنىڭ

ئۇچۇن، باللار ئەدەبىياتىنىڭ تىلى ئىنتايىن ئاددىي، توغرا، روشەن، جانلىق، كونكرېت ۋە ئاددىي بولۇشى لازىم ھەمدە باللارنىڭ سەۋىيىسىگە ئۇيغۇنلىشىشى، ئۇلارنىڭ سەۋىيىسىنى پەيدىن-پەي ئۆستۈرۈشكە ياردەم بېرىدىغان بولۇشى كېرەك.

ئومۇمەن، باللار ئەدەبىياتىغا ئائىت بارلىق ئەسەرلەر باللارنىڭ مول بىلىم مەنبەسىدۇر. باللار بۇ مەنبەدىن ئوزۇقلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئالغا بېسىش نىشانىنى كۆرۈۋالىدۇ، ئىنقىلابىي روھقا ئىگە بولۇپ، كەلگۈسى كوممۇنىزمنىڭ ئېغىر يۈكىنى شەرەپ بىلەن ئۆز زىممىسىگە ئالىدىغان بولىدۇ.

بىز باللار ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكىگىمۇ كۆڭۈل بۆلۈشىمىز زۆرۈر. ئەدەبىياتنىڭ باشقا پەنلەردىن پەرقلىنىدىغان ئەڭ روشەن بەلگىسى ئۇنىڭ ئوبرازچانلىقىدا. ئوبراز، ئەدەبىياتنىڭ جېنى، ئەدەبىيات ئوبراز ئارقىلىق كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرۈپ ۋە ئىلھاملاندۇرۇپ، ئۆز شارائىتىنى ئۆزگەرتىشكە ياردەم بېرىدۇ. باللار ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئوبراز تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. باللار ئەدەبىياتى جانلىق، كونكرېت ۋە ھېسسىي بولغان بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتىپ، باللارغا چوڭقۇر ھېس قىلدۇرۇش ۋە تەسىر قىلدۇرۇش ئارقىلىق تەربىيىلەش مەقسىتىگە يېتىدۇ. باللار ئادەتتە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندا، كىنو-تىياتىر كۆرگەندە، گەرچە ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تولۇق چۈشەنمىسىمۇ، ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىكلەرنى ئۇچۇر-بۇچۇرىغىچە بايان قىلىپ بېرەلەيدۇ. ۋەقەلىكلەرنىڭ

باللارنىڭ مىگىسىدە روشەن ئىز قالدۇرۇشى پەقەت ئوبرازنىڭ يارىمى ئارقىلىق بولىدۇ. "باللار ئەدەبىياتى ئاددى ئەدەبىيات، شۇڭا ئۇنىڭدىكى شەخسلەرنىڭ ئوبرازى ئاددى، ئۇزە بولىمۇ كېرەك يوق" دەيدىغان كوزقاراش توغرا ئەمەس. لېكىن شۇنى كورۇشىمىز كېرەككى، ئەسەردىكى شەخسلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش، ۋەقەلىكلەرنى بايان قىلىشنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى باللار ئەدەبىياتى بىلەن چوڭلار ئەدەبىياتىدا، ئەلۋەتتە، پەرقلىق بولىدۇ. باللارغا تەئەللۇق ئەسەرلەردە شەخسلەرنىڭ خاراكتېرىنى مۇرەككەپ ۋە ئەگرى-بۈگرى ۋەقەلەر ئارقىلىق ئېچىپ بېرىش، قەھرىمانىنىڭ مۇرەككەپ ئىچكى دۇنياسى ۋە نازۇك روھىي ھالەتلىرى، شەخسلەرنىڭ خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرىدىغان شارائىت ۋە مەنزىرىلەرنىڭ ئۆزگىرىشچان تەسۋىرى قاتارلىقلارنى مۇكەممەل ئىپادىلەپ بېرىش تەلەپ قىلىنمايدۇ. پەقەت باللارنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىنى نەزەردە تۇتۇپ، باللار ئەدەبىياتىدا رىياللىقنى ئوبرازلار ئارقىلىق ئىنكاس قىلغاندا، ئۇنىڭدىكى بەدىئى ئوبراز شۇ قەدەر جانلىق، كونكرېت بولۇشى كېرەككى، باللار ئوقۇغان ئەسەردىكى پېرسوناژلارنىڭ ئەينى ئۆزىنى كورگەندەك، ئاۋازىنى ئۆز قۇلىغى بىلەن ئاڭلاۋاتقاندەك ھېس قىلسۇن. بۇ تەلەپكە يېتىش ئۈچۈن، ئوبراز رەڭگا-رەڭ بولۇشى، شەخسلەرنىڭ خاراكتېرى، روھىي ھالەتلىرى، مۇرەككەپ بايانى تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى جانلىق ھەركەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى لازىم. باللار ئەدەبىياتىدا

ئوبرازنى جانلاندۇرۇشتا يەنە ئوخشىتىش، سىمۋول، تەقلىت قىلىش، سىپىلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىك بەدىئى ۋاستىلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بۇلار بالىلار ئەسەرلىرىدىكى ئوبرازلارنىڭ كونكرېت-لىقىنى كۈچەيتىشكە ياردەم بېرىدۇ.

روشەنلىك — بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر زورۇر شەرتى. بالىلارغا ئائىت ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئىدىيۋى مەزمۇن ۋە ئۇنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ۋەقەلىكلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، ئورۇن-تەرتىۋى روشەن بولۇشى كېرەك. خۇددى گوركى ئېيت-قاندەك: "ئەدەبىياتنىڭ كۈچى نىمىدە؟ ئۇنىڭ كۈچى قان ۋە گوش بىلەن پىكىرگە جان كىرگۈزۈپ، پەلسەپە ۋە پەنگە قارىغاندا پىكىرگە تېخىمۇ زور روشەنلىك، قايىل قىلارلىق خاراكتېر بېغىشلىشىدا"، بۇنداق زورۇر روشەنلىك ۋە قايىل قىلىش خاراكتېرىغا ئىگە بولغان نەرسە بالىلار ئۈچۈن تېخىمۇ مۇھىم. بۇ يەردىكى روشەنلىك بالىلار ئەدەبىياتىدىكى ئوبرازنىڭ ۋە ۋەقەلىكنىڭ روشەن ھەم ئاددى بولۇشىغا قارىتىلغان. روشەنلىك ئۇنىڭ مەنىلىك ۋە چوڭقۇر ئىدىيۋى مەزمۇنلۇق بولۇشىنى زادى چەتكە قاقمايدۇ، بەلكى شۇنداق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

بالىلار ئەدەبىياتىغا ئائىت ئەسەرلەر يەنە جانلىق، تەسىرلىك، قىزىقارلىق بولۇشى كېرەك. بالىلار ئۆز تەبىئىتى بويىچە، ئومۇ-مەن يېڭى، جانلىق، قىزىقارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەر بولسا ھەتتا

تاماق يېيىش ۋە ئۇخلاشنىمۇ ئۇنتۇپ، ئۇنىڭغا قىزىقىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن باللارنىڭ تالاش ئىقتىدارىنىڭ ناھايىتى ئېنىقلىغىنى كورگىلى بولىدۇ. بەزىلەر باللارنى جەلىپ قىلىش يۈزىسىدىن كۈلكىلىك، قىزىقارلىق قىلىپ يېزىشنى بۇرژۇئازىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئالامىتى دەپ قارايدۇ، بۇ بىر خىل خاتا كوز قاراش. پرولېتارىياتنىڭ ھاياتىدىمۇ قىزىق ۋە كۈلكىلىك ئەھۋاللارنىڭ بولىدىغانلىغى تەبىي، ئىجتىمائى تۇرمۇشتا بەزىدە كۈتۈلمىگەن، كۈلكىلىك ۋە قىزىق ئىشلار يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. قەھرىمانلارنىڭ پائالىيىتىدىكى قىزىق ئىشلار باللاردا ھىسداشلىق، خۇشخۇي كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. سەلبى كۈچلەرنى كۈچلۈك مەسخىرە قىلىشتىن پەيدا بولغان ئاچچىق كۈلكە باللار قەلبىدە دۈشمەنلەرگە قارىتا كۈچلۈك غەزەپ-نەپرەت قوزغىتىدۇ. ئەسەرنىڭ قىزىقارلىق بولۇشى ئۇنىڭ مەزمۇنى بىلەن خۇددى قان بىلەن گوشتەك قوشۇلۇپ كېتىشى لازىم، ئۇ پۈتۈن ئەسەرگە سىڭدۈرۈلۈشى، ئەسەرنىڭ ۋەقەلىگى، قۇرۇلۇشى، تىلى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى قاتارلىق ھەممە تەرەپلىرىدە تولۇق ئىپادىلىنىشى لازىم.

خۇلاسە قىلغاندا، باللار ئەدەبىياتى باللارنى تەربىيلەيدىغان ئەدەبىيات بولغاچقا، ئۇ باللارنىڭ تەلىم-تەربىيە يونۇلۇشىگە، ئەدەبىياتنىڭ ئۇمۇمى قانۇنىيىتىگە بوي سۇنغاندىلا، ئاندىن تېز ۋە ساغلام راۋاجلىنالايدۇ.

بىز سوتسيالىستىك باللار ئەدەبىياتىنى داۋاملىق ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىپ، باللار ئەدەبىياتى سەھنىسىدىمۇ ھەممە گۈللەر

تەكشى ئېچىلغان، ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايرىغان گۈزەل مەنزىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى توغرىسىدا

ئابدۇكېرىم رەخمان

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تۈر ۋە ژانىرلىرى كۆپ بولۇپ، خەلقىمىز ئىچىدە ناخشا، قوشاق، چۆچەكلەردىن قالسا، داستانچىلىق بىر قەدەر ئومۇملاشقان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىلىك شەكىللىرىدىن بىرى بولغان مەددالىق ئەدەبىياتىمۇ داستان ئېيتىشنى ئاساس قىلىدۇ.

"مەددا"دېگەن بۇ ئۇقۇم ئەسلىدە "داستانچى" دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بىر شەكىل.

مەددالىق ھەم ھېكايە سۆزلەشنى، ھەم ناخشا ئېيتىشنى، ھەم مۇزىكىچىلىقنى، ھەم جانلىق ھەركەتنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرگەن سەنئەت شەكلى بولغاچقا، خەلقىمىز ئارىسىدا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىدا چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە. مەددالىق ئەدەبىياتى «غېرىپ-سەنەم»، «يۇسۇپ-ئەخمەت»، «سېيىت نوچى» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنى كۆپ ئەسىرلەردىن بېرى ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا

داۋاملاشتۇرۇپ بۇگۇنكى دەۋرىمزگىچە يەتكۇزۇپ بېرىشتە رول
ئوينايلا قالـماي، ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدىبىياتىنى خەلق
ئىچىگە تارقىتىشتىمۇ كوۋرۇكلۇك رول ئوينىدى. مەددالار ھەر-
كەت جەھەتتىن ئىنتايىن چاققان ۋە چىۋەر بولۇپ، ئۆزىگە
خاس سەنئەت ھەركەتلىرى ئارقىلىق بىر ئورۇندا مىڭلاپ
كىشىنى سائەتلەپ ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ھىكايە قىلىۋاتقان
ئەسەر ئىچىدىكى پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىنى كىشىلەر ئارىسىدا
ئوچۇق گەۋدىلەندۇرۇپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا مەددالىق ئەدىبىياتىنى
مەلۇم نۇقتىدا ئۇيغۇر دىراما سەنئىتىنىڭ ئالدى، ئىخچام،
مەزمۇنلۇق ۋە قىزىقارلىق دەسلەپكى شەكلى ياكى بىخى دەپ
مۇقەررەرلەشتۇرۇشكە بولىدۇ.
مەددالىق ئەدىبىياتى قاتارلىق تۇرلۇك سەنئەت پائالىيەت-
لىرى ئارقىلىق دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلق
داستانلىرى ئۇستىدە مۇلاھىزە يۇرگۇزۇشتىن بۇرۇن، خەلق
داستانلىرىغا قانداق قاراش مەسىلىسى ھەققىدە بەزى كوزقاراش-
لارنى قويۇپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز
ئەدىبىياتى توغرىسىدا بىزدە ئومۇمى يۇزلۇك تەتقىقات كەم
بولغانلىقى تۇپەيلىدىن، خەلق داستانلىرى تېخى رەتلىنىپ
خەلق بىلەن يۇز كورۇشكىنى يوق.
قەدىمقى خەلق داستانلىرى ھەر خىل تارىخىي سەۋەپلەر،
يەنى خەلقلەرنىڭ جەمىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا ئۇزلىرىنىڭ
كېلىپ چىقىشى بويىچە، تارىخىي ئومۇملىقىغا ئىگە بولغانلىقى،

مىللەتلەر ۋە خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، ئۆزئارا بېرىش-كېلىش ۋە باشقا ھەر خىل ئالاقىلەردىن شەكىللەنگەن ئوخشاش تۇرمۇش شارائىتلىرى، .... سەۋدىۋىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان شەرق مىللەتلىرى ئارىسىغا ئورتاق سىڭىشىپ كەتكەن. بىز بۇنداق داستانلارنىڭ زادى قايسى مىللەت خەلقىغە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئايرىشتا تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىنەزەر بويىچە، شۇ داستاندا ئىپادىلەنگەن تۇرمۇش پۇرىقى، مىللىي ئالاھىدىلىك، شۇ خەلق ئىچىگە ئومۇملىشىش ۋە ئۆزلىشىش دەرىجىسى قاتارلىقلارغا قارىشىمىز لازىم. ئادەتتە بەزى خەلق داستانلىرىنىڭ، مەسىلەن، «غېرىپ-سەنەم»، «يۇسۇپ-ئەخمەت»...... قاتارلىقلارنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە خاتىرىلەنگەن نۇسخىلىرىغا ۋە داستانچىلارنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلىغا قارىساق، داستان قەھرىمانلىرىنىڭ پائالىيەت مەيدانى (ئورنى) باغدات، مىسىر...... قاتارلىق چەت جايلار ئىكەنلىكىنى ئۇچرىتىمىز، بۇنداق ھىكايە قىلىشنىڭ بىزنىڭچە ئىككى خىل سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، بۇ خىلدىكى داستانلارنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە فېودال ھۆكۈمرانلار گۇرۇھلىرى فېودالىزىمغا قارشى ئىدىيە بىلەن سۇغۇرۇلغان مۇنداق داستانلارنىڭ ئۆز يېرىنىڭ نامى بىلەن مەيدانغا چىقىشىغا يول قويمىغان. فېودال ھۆكۈمرانلارنىڭ قارشىلىقى ۋە كاشىلىسى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ كۆزىنى غەلەت قىلىش

مەقسىدىدە، داستانچىلار داستاندىكى ۋەقەلىكنىڭ پەيدا بولغان ئورنىنى ئۆز يېرىدىن يىراق بولغان چەت جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتاشقا مەجبۇر بولغان.

ئىككىنچىدىن، خەلقنىڭ كوپلىگەن ھىكايە، چوچەكلىرىدە قەدىمي تارىخقا ئىگە، ھەممە خەلققە بىر قەدەر تونۇشلۇق بولغان شەھەرلەرنىڭ نامىنى ئاتاپ ھىكايە قىلىش ئەنئەنىۋى بايان قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ قالغان. شەرق فولكلور ئەسەرلىرىنىڭ بەدىي ئىپادىلەشتىكى بۇ خىل ئادىتى خەلق داستانچىلىرى ۋە كېيىنكى خاتىرىلىگۈچىلەرگە بەلگىلىك تەسىر قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

مەيلى قايسى جاينىڭ نامى ئاتىلىشىدىن قەتئىي نەزەر، خەلق داستانلىرى خەلقنىڭ مەنىۋى بايلىقى بولغاچقا، ئەڭ مۇھىمى، شۇ داستاننىڭ ئومۇملىشىش ئەھۋالى ۋە خەلق ئىچىدىكى تەسىرى ئۇنى ئايرىشنىڭ ئاساسلىق شەرتى بولۇشى كېرەك.

ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۆزىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىنىڭ كەڭلىكى، ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنىڭ چىنلىقى، مەزمۇنى ۋە شەكلىدىكى مىللىي ئالاھىدىلىكىنىڭ قويۇقلۇقى، بەدىي تۈزۈلۈشىنىڭ گۈزەل ۋە ئاممىباپلىقى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى مۇھەببەت، ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىكتىن ئىبارەت. بۇنىڭ بەلگىلىك

ئىجتىمائى سەۋىۋى بار، ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى باشقا مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاشلا فېودالىزىمنىڭ قاتمۇ-قات زۇلمىغا ئۇچرىغان. فېودال ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇش مەنپەئەتلىرىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش ئاساسىدا شەكىللەنگەن خىلمۇ-خىل فېوداللىق دىنىي قائىدە-تۈزۈملەر ئۇزۇن تارىختىن بېرى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئىنسانى ھوقۇقىنى ۋە ئەركىنلىكىنى دەپسەندە قىلىپ كەلگەن. شۇڭا ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى بولغان ئەركىن مۇھەببەتنى تەلەپ قىلىش ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېودالىزىمغا قارشى ئاساسىي كۈرەش شوئارى بولۇپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا تەسۋىرلەنـ-گەن ئەركىن مۇھەببەت ئىستىكى فېودال ئەزگۈچى سىنىپلار بىلەن ئەمگەكچىلەر ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى كۈچلۈك سىنىپىي قارشىلىقنى، ئادالەتلىك بىلەن ئادالەتسىزلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى ۋاستىلىك ھالدا ئىپادىلەپ، خەلقىمىزنى فېودالىق تۈزۈمگە قارشى ئىسيانكارلىق روھتا تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر داستانلىرىدىن «غېرىپ-سەنەم»، «پەرھات-شىرىن»، «لەيلى-مەجنۇن»، «تاھىر-زوھرە» قاتارلىق داستانلارنى ئالساق، ھەممىسىدە ئىككى ياش ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت پاجىەسىنى تەسۋىرلەيدۇ.

«غېرىپ-سەنەم» داستانى شەرق خەلقلىرى جۈملىدىن ئۇيـ-غۇر خەلق فولكلورلىرىنىڭ نادىر نەمۇنىسى ھېساپلىنىدۇ.

مۇھەببەت ئەلەملىرىدە كويىگەن، جۇدالىق ئوتلىرىدا يانغان بۇ ۋاپادار، بەختسىز ئاشىقلارنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىمىغان ئادەم، ئېھتىمال، بىزدە تېپىلماس.

بىز خەلقىمىز ئىچىدە ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «غېرىپ-سەنەم» داستانىنىڭ ئۆزىگە قارىساق، ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ ئەركىنلىككە ۋە ئازادلىققا بولغان ئارزۇسىنى، سەمىمىي كىشىلىك مۇھەببەت ئۈستىگىنى كورەلەيمىز؛ سىياسىي، ئەخلاقىي جەھەتلەردىن چىرىكلەشكەن، مەنىۋى جەھەتتىن ئولگەن فېئودالىزم جەمىيىتىنىڭ يىرگىنىشلىك ئەپتى-بەشىرىسىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

خۇددى «غېرىپ-سەنەم» داستانىدا قەيت قىلىنغىنىدەك، چىرىك فېئودالىزم شارائىتىدا سەمىمىي، ئەركىن مۇھەببەتنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى، ھەقىقىي مۇھەببەت قاتتىق گۇنا ھېسابلىنىپ ھامان جازاغا ھوكۇم قىلىناتتى. فېئودالىزم جەمىيىتىنىڭ بۇ توپ ماھىيىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئۇنىڭدىن كۈچلۈك نارازى بولغان ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ئۇزلىرىنىڭ غېرىپ ۋە سەنەملىرى ئارقىلىق فېئودالىزم جەمىيىتىنى شىددەت بىلەن پاش قىلىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئىسيانكارلىق روھىنى ئەركىن مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

خەلق داستانى «غېرىپ-سەنەم»نىڭ «پەرھات-شېرىن»، «لەيلى-مەجنۇن»، «تاھىر-زوھرە» قاتارلىق مۇھەببەت داستانلىرىغا نىسبەتەن ئالاھىدىلىگى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدا خەلق-

مىزنىڭ ئارزۇ-ئۇمىدى ۋە غايىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈر-
گەن قەھرىمان ئوبراز بولغان غېرىپ ۋە سەنەم ئۆز رەقىپلىرى-
دىن ئىنتىقام ئېلىپ، فېودالىزىمنىڭ تومۇر تاپىنى ئاستىدىن
قۇتۇلۇپ چىقىپ، ۋاقىتلىق بولسىمۇ ۋىسالىغا يېتىدۇ. بۇ غايىۋى
غەلىبە ئارقىلىق خەلقىمىز فېودالىزىم جەمىيىتىنى مەنىۋى
ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ. «غېرىپ-سەنەم» داستانىدا ئىپادىلەن-
گەن مانا بۇ ئۇپتىمىزىملىق روھ ئۇنى ئەڭ زور ئىجتىمائى
ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان. بۇ داستاندىكى ئوبرازلارنىڭ مەنىۋى
دۇنياسىنى، ئەخلاق-پەزىلەتلىرىنى ۋە كىشىلىك كوزقارىشىنى
كۆزەتسەك، بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھىس قىلىمىز.

غېرىپ فېودالىزىمنىڭ قائىدە-نىزاملىرىغا، دىنىي تەرىقەت-
لىرىگە ۋە خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇپ، ئەركىنلىك ۋە شەخسنىڭ
ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۆرەشكۈچى ئۇلۇغ ئىسيان-
كارنىڭ ئوبرازىدۇر.

داستاندا غېرىپقا يانداشقۇچى قەھرىمانلارنىڭ بىرى سەنەم
ئوبرازىدىن ئىبارەت. سەنەممۇ خۇددى غېرىپتەك ئۆز دەۋرىنىڭ
سەۋىيىسىدىن يۇقۇرى تۇرىدىغان، فېودالىزىمنىڭ مەنىۋى ئىس-
كەنجىسىگە قارشى ئورنىدىن دەس تۇرغان، ئۆز سۆيگۈسىگە
ۋاپادار قىز ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ غېرىپنىڭ ئەمگەكچىلەرگە
خاس مەنىۋى پەزىلىتىدىن 1-قېتىم بەھرى ئالغان ئەنە شۇ
سەنەم بولدى. غېرىپنىڭ ئالىجاناپ قاراشلىرىغا باھا بېرىشتە
سەنەمنىڭ دادىسى ۋە ئانىسى ۋەكىللىك قىلغان شۇ چاغدىكى

فېودالىزىم جەمىيىتى بىرتەرەپتە تۇرغان بولسا، يالغۇز سەنەم-
نىڭ ئۆزى بىر تەرەپتە تۇردى. فېودال ئاقسۆڭەكلەر سىنىپى
تەرىپىدىن ھاقارەتلەنگەن ۋە خورلانغان غېرىپنى قوللىغان
بىلەن بويالغان فېودالىزىمنىڭ جاھىل ھىمايىچىسى ئابدۇللا
شاتىردىن مىڭ ھەسسىلەپ يۇقۇرى قويغان ئىنسانپەرۋەر كىشى
يەنە شۇ سەنەم ئىدى.

غېرىپ بىلەن سەنەمنى بىر بىرىگە باغلىغان مەنىۋى رىشتە
يالغۇز سەمىمى مۇھەببەتلا ئەمەس، بەلكى سەۋىيە، پىكىر ۋە
مەسلەك بىرلىكىدۇر. غېرىپ بىلەن سەنەمنىڭ مۇھەببەت ھەق-
قىدىكى تەسەۋۋۇرى ۋە ئېتىقادى ئوخشاش، شۇڭلاشقا ئۇلار ئو-
مۇھەببىتىگە بىردەك ۋاپادار. غېرىپ ئۆزىنىڭ ۋاپادارلىقى،
قەيسەرلىكى، مەرتلىكى، ساغلام ۋە گۈزەل ئەخلاقى بىلەن ئوق
غۇچىنىڭ قانچىلىك ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولسا، سەنەممۇ ئۆزىنىڭ
نومۇس ۋە پاكلىقى بىلەن ئوقۇغۇچىنىڭ شۇنچىلىك ھۆرمىتىگە
ۋە ماختىشىغا سازاۋەر بولىدۇ.

«غېرىپ-سەنەم» داستانىدىن باشقا «ھۆرلىقا-ھەمراجان»
«يۇسۇپ-ئەخمەت» داستانلىرىدىمۇ مۇھەببەت تېمىسى ۋاپادار-
لىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. ئىج-
تىمائى تەڭسىزلىكلەر ئۈستىگە قۇرۇلغان فېودالىزىم جەمىيىتىدە
ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك شوئارى ئىجابى ئەھمىيەتكە
ئىگە بولۇپ، ئۇ كىشىلىك مۇناسىۋەتتە ئەمگەكچىلەرگە خاس
ياخشى پەزىلەتنىڭ ئىنكاسى. شۇڭا مۇشۇ داستانلاردا ۋاپادارلىق

ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك مەدھىيىلىنىدۇ، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئىنسانىيەتكە قىلغان ۋاپاسىزلىقىغا كۈچلۈك نەپرەت ئوقۇلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىمۇ خېلى روشەن ئىپادىلەنگەن. ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئەلۋەتتە، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان شەكىللەرگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭا خەلق داستانلىرىدا ئىپادىلەنگەن ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىغا قارىتا تارىخىي نۇقتىدىن قاراشقا توغرا كېلىدۇ. تۇغۇلغان يېرىنى قەدىرلەش، ئۆز يۇرتىنى قوغداش ۋە سېغىنىش، ئەلگە ئاسايىشلىق تىلەش قاتارلىق مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسى ماھىيەتتە ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كونكرېت ئىپادىلىنىشى.

«چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانىنىڭ بەزى بۆلەكلىرىدە ئىلىگ بەگ ئۆز شەھرىگە ۋە خەلقىغە دەھشەتلىك زۇلۇم سېلىپ قىرغىنچىلىق ۋە كېسەللىك ئاپەتلىرى پەيدا قىلىۋاتقان قورقۇنچلۇق جىنلار ئالدىدا غەزەپ بىلەن: "ھەي جىنلار، ماڭا تېز جاۋاپ بېرىڭلار، مېنىڭ شەھىرىمدىكى خەلقىمنى نېمىشقا ئۆلتۈرىسىلەر؟ سىلەرگە بۇ شەھەرگە كىرىدىغان كۈچ-قۇۋۋەتنى كىم بەردى؟...... شەھىرىمنىڭ، ئىلىمنىڭ مۇشۇنداق بەختسىز ئەھۋالىنى كورۇپ چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى" دەپ خىتاپ قىلىپ، ئوتكۈر قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ جىنلارنى پارە-پارە قىلىپ تاشلاشقا ئاتلىنىدۇ. بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ چاشتانى ئىلىگ بەككە كۈچ ۋە قۇۋۋەت بېرىپ، "ئىنسانلارنىڭ ئارسلانى" بولۇپ قېلىشىغا مەنىۋى ئاساس بولىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانى «ئوغۇزنامە» دىمۇ خەلقىمىز- نىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك كوزقاراشلىرى بەلگىلىك دەرىجىدە ئوز ئەكسىنى تاپقان. ئوغۇز خاقانىنىڭ ئوز ئېلىنى قوغداش يولىدىكى جانپىدالىغى، ئەل ۋە خەلققە ئاسايىشلىق تىلەش قاتارلىق پائالىيەتلىرى، «چىن تومۇر باتۇر» داستانىدا (بەزى- لەر چوچەكمۇ دىيىشىدۇ، لېكىن ئۇ داستانلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە) چىن تومۇر باتۇر ئائىلىسىنىڭ خاتىرجەملىكى ۋە تىنچ- لىقى ئۇچۇن يەتتە باشلىق يالماۋۇز بىلەن كۇرەش قىلىپ، ئۇنى يەڭگەنلىكى، سىڭلىسى مەختۇم سۇلانى بۇلاپ قاچقان مانجۇ پادىشالىغى بىلەن قەتئى كۇرەش قىلغانلىغى، ئاخىرىدا قارغۇ بولۇپ قالغان چىن تومۇر باتۇرنىڭ ئوز يۇرتىنىڭ تۇپرىغىنى كوزىگە سۇرتكەندە شىپالىق بىرىپ، ئۇنىڭ كوزىنىڭ ئېچىلغان- لىغى (بەزى ۋارىيانتلاردا كوزىگە ئوز يۇرتىنىڭ ئالمىسى سۇر- تۇلگەنلىگى ھىكايە قىلىنىدۇ)، «يۇسۇپ-ئەخمەت» داستانى- دىكى ئىككى ئاكا-ئوكا باتۇرنىڭ دۇشمەن زىندانىدا يېتىپ ئوز يۇرتىنى، قوۋم-قېرىنداش، خەلقىنى سېغىنىپ ئېيتقان ئاجايىپ لىرىك ۋە ئوبرازلىق ناخشىلىرى... قاتارلىق تەسىرلىك ۋەقەلەر قەدىمقى خەلقىمىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنىڭ سەن- ئەتتىكى ئىنكاسى.

بىز ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىدىكى بۇ خىل ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنىڭ ئىجتىمائى ۋە تارىخى قىم- مىتىگە سەل قارىماسلىغىمىز لازىم.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئىچىدە بولۇپمۇ قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق توغرىسىدىكى داستانلار ئالاھىدە مەشھۇر. بىز يۇقۇرىدا ئىبغىزغا ئالغان كوپلىگەن داستانلاردا خەلقىمىزنىڭ پۈتۈن ئەقىل - پاراستى ۋە كۈچ - قۇدرىتىنى ئۆزىگە توپلىغان يارقىن بەدىي ئوبرازلار ئارقىلىق قەھرىمانلىق ۋە باتۇرلۇق ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلىدۇ. بۇ داستانلاردىكى قەھرىمانلىق ئوبرازلىرى، ھەقىقەتەن، ھەممىگە قادىر، ھەرقانداق غالىجىر دۈشمەندىن تارتىپ تەبىەتنىڭ سىرلىق كۈچلىرىمۇ ئۇلارنىڭ بۈيۈك كۈچ - قۇدرىتىگە تەڭ كېلەلمەيدۇ.

چاشتانى ئېلىگ بەگنىڭ "قاپقارا ۋە ناھايىتى زور تاغدەك ئىگىز گەۋدىلىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك چاچلىرىنى مۈرىسىگە چۇشۇرۇپ، زەھەرلىك ئىلانلار بىلەن گەۋدىلىرىنى بېزەپ، ئادەملەرنىڭ گوشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۆچەيلىرىنى بەدەنلىرىگە يوگوۋالغان" قورقۇنچلۇق جىنلارغا قارشى ئوت يالقۇنىدەك ئوتكۇر قىلىچىنى قولىدا كوتەرگىنىچە جەڭگە ئاتلىنىپ، بۇ ياۋۇز مەخلۇقلارنى پارە - پارە قىلىپ تاشلىغانلىقى، «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇز خاقاننىڭ يىلقىلارنى، ئادەملەرنى خالىغانچە يەپ، خەلق بېشىغا ئېغىر قايغۇ - ھەسرەت كەلتۇرۇۋاتقان بىر مۈڭگۈزلۈك ۋەھشى ھايۋان — قىيات بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى يەڭگەنلىكى، ئىتتىپاقلىشىش ۋە بىرلىشىش يارلىغىغا قارشىلىق قىلغان ئۇرۇم خاقانلىغى بىلەن قەتئىي كۈرەش قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلغانلىغى...قاتارلىقلار خەلقىمىزنىڭ قەدىمدىن تارتىپ

باتۇرلۇق خىسلىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى. بۇ داستانلاردىكى قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى خەلقنىڭ ئۆز بېشىغا چۈشكەن دەھشەتلىك بالايى-ئاپەتلەرنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. قەدىمقى خەلقىمىزنىڭ ساددا ئوي-پىكرىدە تەبىئەتنى قانداق بوي سۇندۇرۇش ھەققىدە تېخى ئېنىق كۆز قاراش شەكىللەنمىگەچكە، ئۇلار ئالدىغا دۇچ كېلىپ تۇرغان ھەرخىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىشنى ۋە قارام كۈچلەر ئۈستىدىن غالىپ كېلىپ، تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئىگەللەشنى ئارزۇ قىلاتتى. خەلقىمىز مانا شۇ ئارزۇ-ئۈمىتلىرىنى، پانتازىيىلىك تەسەۋۋۇرلىرىنى ئوغۇزخان، چاشتانى ئىلىگ بەگ..كە ئوخشاش بەدىئىي ئوبرازلار ئۈستىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، گۈزەل غايىسىنى رېيال تۇرمۇشقا تەدبىقلىدى. شۇڭا بۇ قەھرىمانلىق داستانلىرى قەدىمقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇش، تەبىئەتنى تونۇش جەريانىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت.

بۇلاردىن باشقا يەنە بەزى خەلق داستانلىرىدا كەمتەرلىك بىلەن تەكەببۇرلۇق، راستچىللىق بىلەن يالغانچىلىق، سەۋرى-تاقەت ۋە چىدام-غەيرەت بىلەن ئالدىراڭغۇلۇق ۋە چىدامسىزلىق، ئادىمگەرچىلىك بىلەن نائەھلىلىك، ئادىللىق بىلەن مەككارلىق، ئوچۇق-ئاشكارا بولۇش بىلەن ھىلە-مىكىر ۋە سۇيىقەستچىلىك، سېخىلىق بىلەن بېخىللىق، ئىنساپ بىلەن مۇتىھەملىك، ئىشچانلىق بىلەن ھورۇنلۇق قاتارلىقلار ئۆزئارا بىر بىرىگە

سىلەشتۇرۇلۇپ، كىشىلىك تۇرمۇش كۆزقارىشى ھەققىدە بەزى
يېڭى پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئادەملەرنى ئەخ-
لاقلىق-پەزىلەتلىك بولۇشقا، ھالال ياشاشقا، جاپا-مۇشەققەت-
تىن قورقماسلىققا، ئوچۇق-ئاشكارا بولۇشقا، ئىتتىپاقلىشىپ
كۆرەش قىلىشقا، سەممىي، راستچىل ۋە ئىنساپلىق بولۇشقا
ئۈندەيدۇ......

دېمەك، رىيال تۇرمۇشنىڭ ئۆزى كەڭ ۋە چەكسىز بولغاچقا،
رىيال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ
تېماتىك مەزمۇنىمۇ كەڭلىككە ۋە كۆپ تەرەپلىمىلىككە ئىگە.
قىسقىسى، ئۇنىڭدا خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئىنكاس قىلىنمىغان
تەرىپى يوق.

بولۇپمۇ، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ بەدىي تەسىرلەندۈ-
رۈش كۈچى ناھايىتى زور. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە بىر قەدەر
ئومۇملاشقان خەلق داستانلىرى ئاساسەن نەزمە ۋە نەسرى
شەكىلدە تۈزۈلگەن، يەنى داستاندىكى پېرسوناژلار پائالىيىتىنىڭ
بۇرۇلۇش نۇقتىلىرى نەسرى يول بىلەن قىسقىچە ھېكايە قىلىن-
غاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۇلىشىپ پېرسوناژلار خاراكتېرى ۋە
شۇنىڭغا ئالاقىدار ۋەقەلەر نەزمە (شېئىر) ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ،
بۇنداق داستانلار كۆپىنچە خەلق ئىچىدە مۇقىملاشقان ئاھاڭغا
ئىگە. داستانچىلار مۇنداق داستانلارنى مۇزىكىغا بىرلەشتۈرۈپ،
ئۆز ئاھاڭىدا ھېكايە قىلىدۇ. داستاندىكى ناخشا-كۈيلەر ئۇي-
غۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان مۇزىكا-كۈيلىرىنى

ئاساس قىلغاچقا، ئۇ كىشىلەردە ناھايىتى روشەن بەدىي تەسىرات قالدۇرالايدۇ.

«غېرىپ-سەنەم» داستانىدا بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان 50 كە يېقىن ناخشا-كۈيلەر بولۇپ، ئۇنى ئۇيغۇر خەلق ناخشا-مۇزىكا سەنئىتىنىڭ بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان بىر نامايەندىسى دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ داستان نەچچە يۈز يىللار-دىن بېرى خەلق ئىچىدىكى ئەدىبىي پائالىيەتلەرنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بولۇپ كەلمەكتە.

خەلق داستانلىرى بەدىي تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئىخچاملىققا، ئاممىباپلىققا ۋە قىزىقارلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق چۆچەك-لىرىنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. خەلق داستان-لىرىدا مۇرەككەپ ۋە ئەگرى-بۈگرى زىددىيەت توقۇنۇشلىرى بولمايدۇ، بەلكى پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازى ئاددىي يوللار بىلەن روشەن ۋە ئېنىق يارىتىلىدۇ. قەھرىمان ئوبرازىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ئوپېرادىكىدەك ناخشا ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ سيۇژېتىمۇ ئىخچام ۋە يىغىنى-چاق تۈزۈلۈپ، ۋەقەنىڭ دەل ئۆزىدىن باشلايدۇ. ئورۇن، جاي، مەنزىرە، شارائىت تەسۋىرلىرىدىن كۆرە، پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىستىكىسى ۋە پسىخىك (ئىچكى كەچۈرمە) تەسۋىرىگە كۆپرەك ئېتىبار بېرىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن خەلق داستانلىرىنىڭ لىرىك تۈيغۇسى يۇقىرى، شۇنداقلا يەنە پېرسوناژلارنىڭ خاراك-تېرىنى ئېچىشتا جانلىق ھەركەت بىلەن ھېس-تۇيغۇ زىچ

بىرلەشكەچكە، خەلق داستانلىرى ئۆز ئۆزىدىن ھېسسىيات تېپىپ تۇرىدىغان ھېسسىيات بۇلىقىغا ئوخشايدۇ.

خەلق داستانلىرىدىكى ھەرخىل تەسۋىرى ۋاستىلەرمۇ ناھايىتى جانلىق بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ بەدىئى تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر كۈچىنىڭ يۈكسەكلىكىنى كورۈۋالالايمىز. «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئىككى گۈزەل قىزنىڭ بىرىنى "بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق مېڭى بولۇپ، خۇددى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى...... ئۇ كۈلسە كوك ئاسمان قوشۇلۇپ كۈلەتتى، ئۇ يىغلىسا كوك ئاسمان قوشۇلۇپ يىغلايتتى" دەپ ھەيران قالغۇدەك ئىنچىكە ۋە جانلىق ئوخشىتىشلار بىلەن سۈرەتلەپ بەرگەن.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا يەنە رومانتىك خىيال بىلەن رىيال ۋەقەلەر ناھايىتى مۇۋاپىق جىپسىلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇبالىغە ۋە پانتازىيە نىسبەتەن كۈچلۈك. بۇنداق رومانتىك خىيالنىڭ ئارقىسىدا ھامان ئىجتىمائى رىياللىقتىن پەيدا بولغان رىيالىستىك روھ ياتىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى مەزمۇنىنىڭ بايلىقى، بەدىئى قۇرۇلۇشىنىڭ مۇكەممەللىكى، بەدىئى ۋاستىلىرىنىڭ باي ۋە خىلمۇ-خىللىقى، سيۇژېتلىرىنىڭ ئىنچىكە ۋە ھەركەتچانلىقى قاتارلىق بىر تۈتاش ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆزىگە خاس ئورۇن تۇتىدۇ.

"خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى دەۋرىمىزنىڭ كىشىلەر دىلىدىكى نازۇك تۇيغۇلىرىنى تەھلىل قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم ماتېرىيال"

بولغاچقا، ئۇنىڭ بىرتۈرى بولغان خەلق داستانلىرىنىڭ ئاساسلىق تەرىپى مەزمۇنىنىڭ ئىنقىلاۋىي بولغانلىقى ۋە روشەن سىياسىي خاھىشقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت. شۇڭا، ئۇ مۇھىم تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى خەلقىمىزنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشلىرىنى، ئۆرپ-ئادەت ۋە روھىي ھالەتلىرىنى، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش شەكىللىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭدا يەنە بىرمۇنچە تارىخىي ماتېرىياللارمۇ ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ داستانلار شۇ تارىخىي دەۋرنى چۈشىنىشتە ۋە تەتقىق قىلىشتا بىزنى پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. خەلقىمىزنىڭ تارىخىنى شېئىرىي يول بىلەن بايان قىلغان «ئوغۇزنامە» داستانى بىر ئۇزۇن تارىخىي دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن باش قەھرىمان ئوغۇز خاقان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلەر تارىختىكى پۈتۈن-پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ ياكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى. داستان بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن ئۇزلەشتۈرگەن كوپلىگەن تارىخىي رىۋايەتلەر ئارقىلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادى ۋە دەسلەپكى ئىدېئولوگىيە ھالەتلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقالايمىز.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن خەلق

قوشاقلىرىنىڭ ئۆلگىلىرىدىن قارىغانـدا، ئەسـلى شۇ دەۋرلەردە ئالـپ ئەر تونگا (ئافراپسـياپ) شەنـىگە توقۇلغان مۇكەمـمەل بىر داستاننىڭ بارلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. تۈركى تىللاردا ئىزاھات ئىپتىياجى ئۈچۈن تاللانغان بۇ قوشاقـلارنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى تۈزۈلۈشـىدىكى ئورگانـىك باغلىنىـش بۇ پەرەزگە ئاساس بولـىدۇ. ۋاھالەنكى، ئۇ تولۇق داستان شەكلىدە زامانـ. مىزغىچە يېتىـپ كېلەلمـىگەن. شۇنداق بولسـمۇ بۇ پارچـىلار بىزنى مىلادى 2-ئەسىر بىلەن 4-ئەسىر ئارىلىغىـدا ئۆتـكەن قەدىمقى ئۇيغۇر خانزادىسى ئافراپسىياپقا مۇناسىۋەتلـىك بەزى تارىخي ماتىرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بۇلاردىن باشقا، كېيىنكى دەۋرلەردە پەيـدا بولغان «چىن تومۇر باتۇر» داستانى، «سېيىت نوچى» داستانى، «نوزۇگۇم»... قاتارلىقلار مەلۇم تارىخي پاكىتلار ئۈستىـگە قۇرۇلـغان بولۇپ، شۇ دەۋر تارىخىنىڭ شېئرىي ئىنكاسى ھېساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيـغۇر كىلاسـسىك يازما ئەدەبىياتـىدا داستاننىڭ ئاساسىي سالماقنى ئىگەللـىگەنـلىكىنىڭ سەۋەبـىنى خەلق داستانـلىرىنىڭ ئۇنىڭغا كۆرسەتـكەن ئىجابى تەسىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. شۇ سەۋەپـتىن تارىختىكى كىلاسسىك يازغۇچى-شائىرلىرىمىز خەلق داستانـلىرىنىڭ بەدىي ئالاھىدىلىكـلىرىدىن ئىلھاملىنىپ، ئۇنى ئىجادىي ھالدا قايـتا ئۆزلەشـتۈرۈپ ئىشلىـگەن. 15-ئەسـردە ياشىغان ئاتاقـلىق

مۇتەپەككۇر ۋە شائىر ئەلىشىر ناۋايى، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر رىيالىست شائىرى ئابدىرىھىم نازارى قاتارلىقلار «لەيلى ـ مەجنۇن»، «پەرھات ـ شىرىن»غا ئوخشاش خەلق داستانلىرىنى ئىجادىي ھالدا تېخىمۇ بېيىتىپ ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىدى. ھازىرغىچە «پەرھات ـ شىرىن»، «غېرىپ ـ سەنەم» داستانلىرىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈپ ئىشلەنگەن 10نەچچە خىلدىن ئارتۇق يازما نۇسخىلىرى بار.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۆتمۈش تارىخىي دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇ مەزمۇن جەھەتتىن مەلۇم تارىخىي چەكلىمىگە ئىگە. كونا جەمئىيەتتە فېئودال ئەز-گۈچى سىنىپلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسى ھامان ھۆكۈمران ئىدىيە بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئارىسىغا بەزى ساغلام بول-مىغان ئىدىيىۋى خاھىشلارمۇ ئارىلىشىپ قالغان. خەلق داستان-لىرى ئىچىدىكى مۇنداق پاسسىپ ئامىللارغا قارىتا بىر مىللەت ئىچىدە ئىككى خىل مىللى مەدەنىيەت بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆزقاراش بويىچە ئەينى تارىخىي شارائىت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراپ، "قەدىمقى فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ھەممە چىرىك نەرسىلىرىنى قەدىمقى دېموكراتىك-يىلىكى ۋە ئىنقىلاۋىيلىقى بولغان گۈزەل خەلق مەدەنىيىتىدىن پەرقلەندۈرۈشىمىز"ۋە شۇ ئاساستا خەلق ئىچىدە كۆمۈلۈپ ياتقان خەلق داستانلىرىدىن ئىبارەت ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ بۇ تۈرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە ئەستايىدىل كۆڭۈل بۆلۈشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى

ھەققىدە

ھاجى ئەخمەت

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باي مەدىنى مىراسىنى تەشكىل قىلغۇچى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئەقىل-پاراسەتلىك، ئىجاتكار ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئۇزلىرى ياشىغان ھەر بىر تارىخىي دەۋرلەردە قوشاق، رىۋايەت، چوچەك، داستان، ماقال-تەمسىل، تېپىشماق ۋە لەتىپە قاتارلىق سان-ساناقسىز ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى يارىتىپ، ئۇنىڭدا ئۇزلىرىنىڭ تەبىەتنى يېڭىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، ھىس-تۇيغۇلىرى، سىياسى ئىجتىمائى قاراشلىرى، سىنىپىي ۋە مىللى زۇلۇمغا قارشىلىق كۇرسىتىش روھى، ئەزگۇچى ھوكۇمرانلارغا بولغان غەزەپ-نەپرىتى، ئەركىنلىككە ئىنتىلىش، بەختلىك تۇرمۇشنى قولغا كەلتۇرۇش يولىدىكى ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۇردى.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە سالماقلىق ئورۇنغا ئىگە ئەدەبىي تۇرلەرنىڭ بىرى لەتىپىدۇر. لەتىپلەر مەزمۇنىنىڭ

چوڭقۇرلۇغى، تىلىنىڭ ئۆتكۈرلۈگى، قىزىقارلىغى ۋە تۈزۈلۈشىنىڭ ئىخچام بولۇشى ھەممە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىشى، تېز تارقىلىش ۋە ئۇنىڭ ئاي ئەستە قېلىشتەك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا مەزمۇن ۋە شەكىل تەرەپتىن لەتىپىلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان كۈلكىلىك ۋە قىسقا ھېكايىلەر ئۇزاق قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم دەرىجىدە قېلىپلىشىپ ئەپەندى نامى بىلەن تارقالغان لەتىپىلەر ئەدەبىيات تارىخىدا تەخمىنەن 10-ئەسىر- لەردىن كېيىن كورۈلۈشكە باشلىدى. بۇ فېوداللىق تۈزۈم مۇستەھكەملىنىپ، ئۇنىڭ رولى ۋە ئېكسپلاتاتسىيسى كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر كەسكىنلىشىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېودالىق زۇلۇمغا ۋە ھوكۇمران سىنىپلارغا قارشى كۈرەشلىرى ئۇلغىيىۋاتقان بىر دەۋر بولۇپ، خەلق ئارىسىدا ئوسۇپ چىقىۋاتقان دېموكراتىك ئىدىيىنىڭ تۇنجى بىخلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ لەتىپە تۈرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، لەتىپىنى كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە قىلدى.

لەتىپىلەرنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش دائىرىسى كەڭ، پىكىر مەنتىقىسى ھەم ھەجۋىلىكى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى زور سىياسى، ئىجتىمائى مەزمۇن يوشۇرۇنغان بولىدۇ. بىر قىسىم لەتىپىلەردە فېوداللىق تۈزۈمنىڭ قاراڭغۇلۇغى، چىرىكلىكى،

ئادالەتسىزلىكى ئېچىپ تاشلىنىپ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ تۈرلۈك ۋەكىللىرى — قانخور پادىشالار، ئالدامچى روھانىلارنىڭ رەزىل قىياپىتى شەپقەتسىز تۈردە پاش قىلىنىپ، ئۆتكۈر ھەجۋى قامچىسى ئاستىغا ئېلىنىدۇ.

مەسىلەن:

"پادىشا ئۆزىنىڭ ۋەزىرى بىلەن ئەپەندىنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىپتۇ. بىر ئاز ئوۋ قىلىپ يۈرگەندىن كېيىن، پادىشا ئۈستى-دىكى چاپىنىنى يېشىپ ئەپەندىگە بېرىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ۋەزىرمۇ چاپىنى بىلەن سۇ قاچىسىنى ئەپەندىمنىڭ ئۈستىگە ئارتىپ قويۇپتۇ. پادىشا ئەپەندىنىڭ تەرلەپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ چاقچاق بىلەن:

— ئەپەندىم، ئۈستىڭىزگە راسا بىر ئېشەكنىڭ يۈكىنى ئارتىۋاپسىزغۇ؟ — دەپ كۈلۈپتۇ.

— يوقسۇ ئەمىرىم، ئۈستىمدىكى ئىككى ئېشەكنىڭ يۈكى، — دەپتۇ ئەپەندى."

بەزىبىر لەتىپىلەردە تۈرمۇشتىكى ھەر خىل ناچار خاھىش ۋە يارىماس ئىللەتلەر يۇمشاق يۇمۇر ۋاستىسى بىلەن تەنقىت قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

"ئەپەندى تونۇشلىرىدىن بىرسىنىڭ ئۆيىگە مېھمان بولۇپ بېرىپتۇ. ئۆي ئىگىسى پىخسىقلىق قىلىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا ئازراقلا نان كەلتۈرۈپ قويۇپتۇ-دە، ئەپەندى ناننى يەپ تۈگەتكەندىن كېيىن، بىر كومزەكتە ھەسەل ئېلىپ چىقىپتۇ. ئەپەندى

ئالدىدا نان يوقلۇغىغا قارىماي، كومزەككە قولىنى تىقىپ ھەسەلنى يېيىشكە كىرىشىپتۇ. ھەسەلنىڭ تۈگەپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەن ئۆي ئىگىسى:

— ئەپەندىم، ھەسەلنى نانسىز يېسە، ئادەمنىڭ ئىچىنى كويدۇرۇۋېتىدۇ، — دەپتۇ.

ئەپەندى كومزەكتىكى ھەسەلنى پاك-پاكىز يەپ بولغاندىن كېيىن:

— كىمنىڭ ئىچى كويۇۋاتقانلىقىنى خۇدانىڭ ئۆزى بىلىدۇ. ئامىن، ئاللاھۇئەكبەر، — دەپ ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ.“

لەتىپىلەرنىڭ ئاساسىي قەھرىمانى بولغان ئەپەندى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۈرەشچانلىق روھى بىلەن ئىنقىلاۋىي جاسارىتىنى، ئۆتكۈر زېھنى-قۇۋۋىتىنى، روشەن مۇھەببەت-نەپرىتىنى، خۇش پېئىل ۋە قىزىقچىلىق خىسلەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئولمەس ئوبرازدۇر. ئۇ پادىشالارنىڭ سارايلىرىدا، مەچىت ۋە قازىخانىلاردا ھازىر بولۇپ، ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرى بولغان قارا كۈچلەر بىلەر تىغمۇ-تىغ كۈرەش قىلىدۇ. نەشتەردەك ئۆتكۈر سوزلەر بىلەن ئۇلارنى سانچىۋالىدۇ. ئالتۇن تاج بىلەن يوغان سەللە ئاستىغا يوشۇرۇنغان ئەقىلسىز ۋە نادان كاللىلارنى ئەخمەق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن ھوكۇم چىقىرىدۇ. خەۋپ-خەتەر ئالدىدا قىلچە ھودۇقماستىن، دانالىق بىلەن توسقۇنلارنى يېڭىش چارىسىنى ئويلاپ تاپىدۇ. يېزىدا، بازاردا، چايخانىلاردا ئەمگەكچى خەلق

بىلەن داۋاملىق بىرگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ قايغۇسىغا تەسەللى بېرىدۇ، چارە-تەدبىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنى ئۈمىتلەندۈرىدۇ، كۈلدۈرۈپ كۆڭلىنى ئاچىدۇ.

"كەمبەغەل تونۇشلىرىدىن بىرى ئەپەندىگە دەرت-ھەسرىتىنى تۆكۈپتۇ:

— بالا-چاقىلىرىمنى باقىمەن دەپ قەرزگە پېتىپ كەتتىم. بوينۇمدىكى قەرزلىرىمنى ئۈزگىچە، ئەزرائىل جېنىمنى ئېلىپ قويمىسا دەپ قورقىمەن.

ئەپەندى ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپتۇ:

— قايغۇرمىغىن بۇرادەر، سەن قەرزىڭنى ئۈزۈپ بولغىچە، ئەزرائىل قېرىپ، جېنىڭنى ئېلىشقا دەرمانى يەتمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ."

قىسقىسى، ئەپەندى ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن قانچىلىك يېقىن ۋە سۆيۈملۈك بولسا، ھۆكۈمران تەبىقىلەر ئۈچۈن شۇنچە دەھشەتلىك ۋە قورقۇنچلۇقتۇر.

ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى زىددىيىتى يۇقۇرى چېكىگە يېتىپ، قالايمىقان ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە چىرىك فېئودالىزم تۈزۈمى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان، خەلق ئاممىسىنىڭ چەك خاندانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئازاتلىق كۈرەشلىرى كەڭ تۈردە ئەۋج ئالغان 18—19-ئەسىرلەردىكى تارىخي رىياللىق ئەڭ دەسلەپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە، جۈملىدىن لەتىپىلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

بولۇپمۇ موللا زەيدىن ۋە سەلەي چاقىقان لەتىپىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى لەتىپىلەرنى تېخىمۇ كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە قىلىپ، ئۇنىڭ تېما دائىرىسىنى كېڭەيتىش بىلەن مەزمۇنىنى بېيىتتى.

موللا زەيدىن بىلەن سەلەي چاقىقان تارىخىي شەخسلەر بولۇپ، موللا زەيدىن 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۇرپاننىڭ لۈكچۈن دېگەن يېرىدە، سەلەي چاقىقان 19-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا قەشقەر كونىشەھەرنىڭ ئوپال رايونىدا ياشاپ ئۆتكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇماتلار بار. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى تۆۋەن تەبىقىغە مەنسۇپ ھۈنەرۋەن، كاسىپ كىشىلەر بولۇپ، ياشلىق چاغلىرىدىن تارتىپلا خەلقنىڭ ئويۇن سەنئىتىگە ئىشتىياق باغلىغان. خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ سوزمەنىلىك، قىزىقچىلىق خىسلەتلىرىنى ئۆگىنىپ، خۇش پېئىللىق، ئويۇن-چاقچاق ۋە قىزىقچىلىق بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆڭۈل-كۆكسىنى ئېچىپ، ئۇلارنى كۈلدۈرۈپ كەلگەن.

سەلەي چاقىقان بىلەن موللا زەيدىن نامىدا مەيدانغا كەلگەن لەتىپىلەر مەزمۇن تەرەپتىكى جەڭگىۋارلىقى، ئۆز دەۋرىدىكى تارىخىي رېئاللىق بىلەن زىچ باغلىنىشلىقى، مىللى تۈسىنىڭ قويۇق بولۇشى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن دىققەت-ئېتىۋارىمىزنى جەلپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

"بە دولەت چوڭ بىر سورۇندا ئولتۇرۇپ:

— مېنىڭ دەۋرىمدە مانا، قوينىڭ دۇمبىسىدە تورغاي ئۇۋۇلاي-

دىغان بولدى،— دەپ ماختىنىپتۇ.

— راست ئېيتتىلا، تەخسىر،— دەپتۇ سەلەي چاققان،— جانابى ئاللىرىنىڭ زامانىسىدا تورغاي ئۇۋۇلاشقا پەقەت قوينىڭ دۈمبىسىلا قالدى".

پەقەت ئىككىلا دىئالوگدىن ئىبارەت بۇ لەتىپىنى ئوقۇغىنىمىزدا، ياقۇپ بەگ ھوكۇمرانلىقىدىكى دەۋردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ قاتمۇ-قات ئالۋاڭ-ياساقلار ۋە جەۋرى-زۇلۇم دەستىدىن كەڭرى جاھانغا تېرىقتەك جېنىنى سىغدۇرۇشقا ئامالسىز قالغانلىقىدەك تارىخىي رىياللىق كوز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

موللا زەيدىن بىلەن سەلەي چاققان ئوتكۇر تىللىق، ھازىر جاۋاپ قىزىقچىلاردۇر. ئۇلار چوڭ سورۇنلاردا يۇزمۇ-يۇز تۇرۇپ، چىك خاندانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ قول چوماقلىرى بولغان ۋاڭ، بەگلەرنىڭ يىرگىنىشلىك تەبىتى ۋە ئەخمەقلىقىنى ئاچچىق مەسخىرە قىلىدۇ. ئۇلارنى گەپتە سۇندۇرۇپ، رەسۋا قىلىدۇ. مەسىلەن:

"تۇرپان ۋاڭى قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار ۋە يۇرت موتىۋەرلىرىنى چاقىرىپ، ئوردىدا چوڭ زىياپەت بېرىپتۇ. مېھمانلارغا ئاش تارتىلىپ، داستىخان يىغىشتۇرۇلغاندىن كېيىن، موللا زەيدىننىڭ بۇرنى ئۇستىدە بىر تال گۇرۇچنىڭ چاپلىشىپ قالغانلىقىنى كورگەن ۋاڭ مېھمانلار ئالدىدا ئۇنى گەپتە چۇشۇرۇش ئۇچۇن:

—ھە، موللازەيىدىن، مۇبارەك بولسۇن، دوڭنىڭ ئۈستىگە كىيىك چىقىۋاپتۇ،— دەپتۇ ۋە ئۆز چاقچىغىدىن ھوزۇرلىنىپ قاتتىق كۈلگەچكە بۇرنىدىن پوتلىسى چۇۋۇلۇپ چىقىپتۇ.

— شۇنداق تەخسىر،— دەپتۇ موللازەيىدىن دەرھال جاۋاپ قايتۇرۇپ،— ئۇنى كورۇش ئۈچۈن كامادىن ئىبىق چىقىپتۇ.»

قىسقىسى، موللازەيىدىننىمۇ، سەلەي چاققانىمۇ ھەرقاچان غالىپ قەھرىمانلاردۇر. ئەمگەكچى خەلق ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ تۈگىمەس-پۈتمەس كۈچ-قۇدرىتى ۋە ئەقىل-پاراسىتىنى بەخش ئەتكەن. شۇڭا ئۇلار مەيلى بەدولەتنىڭ، مەيلى باشقا ۋاڭ، بەگلەرنىڭ، مەيلى جازانىخور بايلارنىڭ ئۆز يولىغا قويغان توزاقلىرىنى بىردەك بوسۇپ ئوتۇپ، قارا كۈچلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى نامايەن قىلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، ئەپەندى، موللازەيىدىن ۋە سەلەي چاققانلار ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە خەلق ئاممىسىنىڭ توي-تۆكۈن، ئويۇن-مەشرەپ ۋە باشقا كوڭۈل ئېچىش قاتارلىق پائالىيەتلىرىدە ئەمگەكچى خەلق بىلەن داۋاملىق بىرگە ياشاپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.

ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا، ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۇپ كېلىۋاتقان لەتىپىلەر پەيدىن-پەي يازما ئەدەبىياتقا سىڭىپ كىرىپ، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىكى ساتىرا ۋە يۇمۇر ژانىرلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا غايەت زور تەسىر كورسەتتى. خەلق لەتىپىلىرىنىڭ مەزمۇنىدىكى جەڭگىۋارلىق،

ھازىر جاۋاپلىق، تىلىدىكى ئوتكۇرلۇك، ھەجىم جەھەتتىكى ئىخچاملىق ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆلگە قىلغان نۇرغۇن ھەجۋى ئەسەرلەر — ھازىرقى زامان لەتىپىلىرى بارلىققا كېلىپ، ئۇلاردا ناچار ئىستىل، ناچار ئەخلاق ۋە ناچار كەيپىياتلار ئوتكۇر تەنقىت قىلىنىپ، كىشىلەر چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە قىلىندى. ئۇيغۇر مىللى تۇرمۇشى مۇھىتىدا مەيدانغا كەلگەن بۇ لەتىپىلەر يالغۇز شۇ دائىرە ئىچىدە چەكلىنىپ قالماستىن، كوپ مىللەتلىك ئېلىمىز ئەدەبىياتىنىڭ باي غەزىنىسىگە قىممەتلىك بىر ئۇلۇش بولۇپ قېتىلدى. خەنزۇ ۋە باشقا ئازسانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كورسىتىپ، ئۇلارغا ئوزلىشىشكە باشلىدى.

خەلقىمىزگە بالايى-ئاپەت كەلتۇرگەن ياۋۇز "4 كىشىلىك گۇرۇھ" تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، بەزىبىر خەنزۇ ئاپتورلىرى تەرىپىدىن ۋاڭ خۇڭۇبىن، جاڭ چۇنچياۋ، جياڭ چىڭ، ياۋ ۋېنيۇەن-لەرنىڭ رەزىل قىياپىتىنى، پەسكەش ئەخلاق ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى، چاكىنا سەپسەتىلىرىنى ھەجۋى قىلىدىغان «ئەپەندى لەتىپىلىرى»نىڭ يېزىلىشى يۇقۇرقى پىكرىمىزنى ئاساسلايدىغان دەلىللەرنىڭ بىرىدۇر.

ئازاتلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ "4 كىشىلىك گۇرۇھ" تارمار كەلتۇرۇلۇپ، ئەدەبىيات-سەنئىتىمىز ئۇلارنىڭ كونتۇروللۇغىدىن ئازات قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش ۋە ئۇگىنىش خىزمىتى قولغا ئېلىنىپ، دەسلەپكى قەدەمدە بىر قىسىم نەتىجىلەر قولغا كەلدى. لەتىپە-

لەردىن ئىبارەت بۇ مەدىنى بايلىقىمىزنىڭ خەلق ئارىسىدىكى مەنبەسى كەڭ ۋە چوڭقۇر. بىز ئۇنى داۋاملىق قېزىپ، توپلاپ ۋە رەتلەپ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز كېرەك.

17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم نامايەندىلىرى

مەھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن

17 — 18 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى بويىچە شېئىرىيەتنى ئاساسىي ئېقىم قىلغان ھالدا راۋاجلاندى. يەركەنلىك موللا خامۇش ئاخۇننىڭ نەسرلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىققان ئەسىرى — «شاھنامە تۈركى»، موللا مۇھەممەد بىننى تومۇرنىڭ ئەسىرى — «كەلىلە - دەمنە تۈركى» ۋە باشقىلار بۇ چاغلاردا يەنىلا قىسمەن ھادىسە ئىدى.

18 - ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ نادىر ئۈلگىلىرىنى ياراتقان قەشقەرلىق شائىر مۇھەممەت ئىمىن خوجامقۇلى خىرقىتى، يەركەنلىك شائىر مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ۋە خوتەنلىك لىرىك شائىر نوبىتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

خىرقىتى، زەلىلى، نوبىتى ياشىغان يىللار يەركەن خانلىقى ئاخىرلاشقان، چىڭ سۇلالىسى ۋەتىنىڭ غەربىي شىمال

چېگرىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئۆلگۈرمىگەن يىللار ئىدى. بۇ يىللاردا، ئۆزىنى "پەيغەمبەر ئەۋلادى" دەپ ئاتىۋالغان خوجىلار، بولۇپمۇ مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى شىنجاڭدا "ئاق تاغلىق" ۋە "قارا تاغلىق" لاردىن ئىبارەت دىنىي مەزھەپ كۈرىشىنى كۈچەيتكەن، "ئىشقىيە"، "ئىسھاقىيە" جەڭ-ماجىرالىرى قانلىق پاجىئەگە ئايلانغان ئىدى. "ئاق تاغلىق" لارنىڭ خوجىسى — ھىدايىتۇللا ئىشان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدىن ئىبارەت تارىخنىڭ يونىلىشىگە ۋە جاھالەت ئىچىدە پەريات چەككەن خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا زىت ھالدا كەشمىر ۋە شىزاڭدىكى 5-دالاي لاما ھەم شىزاڭ ھوكۇمرانى دىبا سائىجىجاسونىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئېتىپ، جۇڭغار توپىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى غالدان بوشۇقتوخاننىڭ قوشۇنلىرىغا تايىنىپ، 1678-يىلى خانلىق ھوقۇقىنى قولىغا كىرگۈزۈۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭ جۇڭغارلارنىڭ ئوچۇق-ئاشكارا بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان، جۇڭغارىيىگە "ئارابات" (سۇرگۈن قۇل) كوچۇرىدىغان ۋە خالىغىنىچە ئاياق ئاستى قىلىدىغان پاجىئە ئۇچىقىغا ئايلاندى.

ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ چارەك كەم بىر ئەسىرگە يېقىن ھوكۇمرانلىق يۈرگۈزۈشى، خەلقنى پاراكەندە قىلغۇچى ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىشى ئارقىسىدا تەسەۋۋۇپلۇق، ساختا كارامەتچىلىك، ئەۋھامپەرەسلىك (روھىي ۋەھىمچىلىك) ھەممىلا يەرنى قاپلىغان ئىدى. تەقۋادارچىلىق ئاساسىدىكى دىنىي

شېرىيەت ۋە خوشامەتچىلىك ئاساسىدىكى ئوردا ئەدەبىياتى قان بىلەن بويالغان خوجىلار ھاكىمىيىتى ھەم ئۇنىڭ دىنىي ئالدام-چىلىقلىرىنى كۆچەپ مەدھىيىلەپ، شېرىيەت ئاسمىنىنى خىرە-لەشتۈرگەن ئىدى.

خىرقىتى، زەلىلى، نوبىتى ئەنە شۇنداق بۇرۇختۇملۇق مۇھىت ئىچىدە كىشىنىگەن تۇلپارلاردەك جاھالەت ئۈستىدىن ئىسيان كۆتىرىپ، خەلقنىڭ نىجاتلىققا بولغان ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى.

خىرقىتى

مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى خىرقىتى 1634-يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تازغۇن يېزىسىدا تۇغۇلغان بولۇپ، 1724-يىلى ۋاپات بولغان. خىرقىتى مەدرىستە ئۇيغۇرچە، پارىسچە، ئەرەبچە تىل-ئەدەبىيات ئىلمىنى تەھسىل قىلغاندىن كېيىن، 30 يېشىدا ياشانغان ئاتىسى خوجامقۇلى بىلەن بىللە ھىدايىتۇللا ئاپپاق خوجىنىڭ بېغىدا باغۋەن، چىراقچى ۋە كاۋاپچى بولۇپ ئىشلىگەن.

خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە-مىھنەتكامە» داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىيات غەزىنىسىدىكى تىپىك لىرىك داستان بولۇپ، بۇ ئەسەر 1670-يىلى قەشقەردە يېزىلغان. شائىر ئۆزىنىڭ بۇ داستانىدا، پەقەت جاپا-مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ تىرىشقاندىلا،

ئاندىن كوزلىگەن مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ، دىگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرگەن. خىرقتى بۇ داستاننى مەسنەۋى بايان بويىچە ئىپادىلەپ قالماستىن، "سابا"، "گۈل"، "بۇلبۇل" نىڭ يالقۇنلۇق ھىسسىياتلىرىنى ئەڭ گۈزەل جۈملىلەر بىلەن غەزەل شەكلىدە ئىپادىلىگەن.

خىرقتى ئۆزىنىڭ يورۇقلۇققا، ئادالەتكە، ئەمگەكچى خەلققە بولغان مۇھەببىتىنى؛ جاھالەتكە، زۇلمەتكە ۋە زالىملارغا بولغان نەپرىتىنى؛ يەنى رىيال ھاياتنىڭ بىر بىرىگە زىت بۇ ئىككى تەرىپىگە بولغان ئۆز قەلبىدىكى ھىسسىياتلىرىنى ئۇيغۇر شېئىر-يىتىنىڭ تارىخي ئەنئەنىسى بويىچە "باھار" (سابا)، "گۈل" ۋە "بۇلبۇل" سىمۋولى ئارقىلىق ئىپادىلەپ، ئاپپاق خوجا دەۋرىدىكى ئىجتمائى ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن، زامان رىياللىقـ-لىرىنىڭ شائىرغا قويغان مەجبۇرىيەتلىرىنى نەپىس مىسرالار ئارقىلىق رومانتىك ئۇسۇلدا ئادا قىلغان. ئۇ ئۆز داستانىدىكى بىر غەزەلدە بۇلبۇلنىڭ تىلىدىن ئۆزىنىڭ گۈلگە بولغان مۇھەب-بىتىنى ۋە يۇقىرى تەبىقىدىن بولمىغانلىقىنى ئىپادىلەپ مۇنداق دىيالوگنى يازىدۇ:

دىدى: قايدىن بولۇرسەن مۇرغى خۇشخۇان؟
دىدى بۇلبۇل: ماكانىم ئەرمەس ئەئيان.
دىدى: نە ۋەجھدىن ئەيلەرسەن ئاپغان؟
دىدى: بىر گۈل ئۇچۇن باغرىم مىنىڭ قان.

شائىر ئاپپاق خوجىنىڭ تومۇر قەپىزى ئىچىدە تۇرۇپ، تاڭ باھارىغا ۋە خەلق بوستانىغا تەلمۈرگەن زىمىستان بۇلبۇلى سۈپىتىدە جاھالەت ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. ئۇ مۇھەببەت ھەم نەپرىتىنىڭ ئەمگەكچى خەلق قەلبىنىڭ بەدىي ئىپادىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

دىدى: شەرھ ئەيلەگىل ھالىڭ خارابى؟
دىدى: ئىشق ئوتىدىن باغرىم كاۋابى.
دىدى: جىسمىڭ نەدىندۇر پىچۇ-تابى؟
دىدى: جامىدادۇر مىھنەت شارابى.

ئەسەرنىڭ «مۇھەببەتنامە-مىھنەتكامە» دەپ ئاتىلىشىمۇ شۇ سەۋەپتىن ئىدى.

گەرچە شائىر مەشرەپ 17 يېشىدا (1674-يىلى) ئاپپاق خوجىنىڭ شەيخلىق مەدرىسىگە يېتىپ كېلىشتىن 4 يىل ئىلگىرى پىشقەدەم شائىر خىرقىتى ئۆز داستانىنى يېزىپ تۈگەتكەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بەدىي مۇناسىۋىتى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

زەلىلى

يالقۇنلۇق رىيالىست-رومانتىك شائىر مۇھەممەد سىدىق

زەللى ئاپپاق خوجا ئۆلۈپ 7 يىلدىن كېيىن، يەنى 1700-يىلى غالداننىڭ ئاكىسى سىڭگېنىڭ ئوغلى — سىۋاناراپدان جەنۇبىي شىنجاڭنى يەنە بىر قېتىم دەپسەندە قىلغان، ئاپپاق خوجا ئەۋلادلىرى خانلىق تالىشىپ، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بېرىۋاتقان، جاھالەت چىدىغۇسىز دەرىجىدە چېكىگە يەتكەن چاغلاردا ئۆزىنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان گۈزەل شېئىرلىرى بىلەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاسمىنىدا چاقناشقا باشلىدى.

مۇھەممەد سىدىق زەللى ھىجرىيىنىڭ 1085-يىلى (مىلادىنىڭ 1674-يىلى) يەركەندە نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. شائىر 70 نەچچە ياشلارغىچە ياشاپ، 1759-يىلى چىڭ سۇلالىسى (چەنلۇڭنىڭ 24-يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭنى پاراكەندىچىلىككە سېلىۋاتقان خوجىلار توپىلىڭىنى تىنجىتىشتىن سەل ئىلگىرى ئالەمدىن ئۆتكەن.

زەللىنىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدە ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغانلىرى 1720-يىلى 46 يېشىدا يازغان «سەپەرنامە» داستانى، 1736-يىلى 62 يېشىدا يازغان «تەزكىرى چىلتەن» داستانى، 1744-يىلى 70 يېشىدا يازغان «تەزكىرى خوجا مۇھەممەد شېرىپ» داستانى ۋە مۇخەممەس، مۇستەھزات، رۇبائىيلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەزەللەر توپلىمى، بىرقانچە پارچە رۇقئات (ئۆزئارا يېزىشقان ئەدىبىي سالام خەتلەر) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

زەلىلى ئۆز داستانلىرىدا مازار-ماشايىخلارنىڭ تەرجىمە-ھاللىرىنى بېرىش ئارقىلىق، ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ تەرەپدار-لىرىنىڭ "ئىشقىيە" گورۇھىنى مەنستىمەي، ئۇلار تەرەپتىن ھاقارەتلەنگەن "قارا تاغلىقلار" نىڭ "ئىسھاقىيە" گورۇھىنى ۋە ئۇلارنىڭ مۇقەددەس بىلىپ كەلگەن تارىخىي شەخسلىرىنى تىلغا ئالدۇ. زەلىلى «سەپەرنامە» داستانىدا ئەينى زاماندا "ئۇلۇغ مازار" دەپ ئاتالغان ئاپپاق خوجا مازىرىنى زىيارەت قىلىشنى رەت ئەتسە، «تەزكىرى خوجا مۇھەممەد شېرىپ» داستانىدا سۇلتان سەئىدخان ۋە ئابدۇرىشتخانلارنىڭ ئۇستازى خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئارقىلىق يەركەن خانلىقىنى ئەسكە ئالدۇ. زەلىلىنىڭ سەمەرقەنت، بۇخارا روھانىلىرىنى سوكۇشكە قارىتىلغان:

"سەمەرقەند—سەيقەلى ئالەم"، "بۇخارا—قوۋەتى ئىسلام"،
بىزنىڭدەك تۈركى ئادەملەرگە بۇ شەھرى خوتەن ياخشى.

دىگەن مىسرالارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەشھۇر غەزىلىمۇ جاھالەتپەرەست، ساتقۇن خوجىلار ھاكىمىيىتىگە قارىتىلغان بىر شىكايەت سۈپىتىدە ئۇنىڭ ئىزچىل ئىدىيىسى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن.

18-ئەسىر ئۇيغۇر شېرىيىتىنىڭ ئەڭ پەخىرلىك نامايەندىسى بولغان زەلىلى چوڭقۇر پىكىرلىك، يۇقۇرى بەدىي سەۋىيىلىك، باي ئەدەبىي مىراسلارنى يارىتىش يولىدا بىر قېتىمدىلا مۇۋەپ-پەقىيەت قازانغىنى يوق. ئۇنىڭ خەلقنى كۆيلەپ، زالىملارنى

قامچىلايدىغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن ئۇنىڭ دىنىي ئىجاتلىق تىلەش ئارزۇسى زەللىي ئىجادىي ھاياتىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە بىر بىرى بىلەن مۇرەسسەلەشكەن. ئۇنىڭ دەسلەپكى ئەسەرلىرى، بولۇپمۇ «سەپەرنامە» داستانى بۇنىڭ روشەن دەلىلى.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، زەللىينىڭ دىنىي ئىجاتلىق ئۈمىدى ۋە دىنىي ئىجاتلىق زىيارىتى، ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تەسەۋۋۇرى بويىچە، ئۆزىنىڭ شەخسى مەنپەئەتىگە بېغىشلانغان بولماستىن، بەلكى ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە بېغىشلانغان بولۇپ، نوقۇل دىنىي تەركى دۇنيالىق، دەرۋىشلىك سەپىرىدىن تۈپتىن پەرق قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

قەلەندەرمەن جاھاننى تەرك ئېتىپ قىلدىم سەپەر تەنھا،
چۇ سۇمرۇغىكى پەرۋاز ئەيلەگەن بى بالۇ-پەر تەنھا.
شەھى رويى-زېمىننىڭ تەختۇ-تاجىن ئارزۇ قىلماي،
گادايۇ-فەقرىلەرچۇن سەير ئېتەرمەن بەھرۇبەر تەنھا.
فەنا شەھرىدىكى ئاۋارە بولغان خەلقنى كۆردۇم،
جۇنۇن تۇغيان ئېتىپدۇر ھەر بىرىنى دەربەدەر تەنھا

دەپ يازسا، يەنە بىر غەزىلىدە دىنىي ئىجاتلىق ئۈمىدىنىڭ كۆپۈكتەك ۋەيران بولغانلىقىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

تەركى جاھان قىلماغىم ـ سەيرى جاھاندۇر غەرەز،
ئەيلىگىل ئىمتىھان ياخشى ـ ياماندۇر غەرەز.
چەشمە بولۇپ كوزلىرىم ئاقسا نىچۇك ئەيىپدۇر،
ئەلگە تاھارەت ئۇچۇن ئابى راۋاندۇر غەرەز.
تەلبە زەلىلى كىلۇر خەلق تاماشا قىلىڭ،
چىھرەسىنىڭ رەڭگىدىن بەرگى خازاندۇر غەرەز.

زەلىلى 50 ياشلارغا كىرگەندىن كېيىن، بولۇپمۇ خوتەندە ئۇز ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئۇز دۇنياقارىشىدىكى خەلقپەرۋەرلىك بىلەن دىنىي تەسەۋۋۇپ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇندىن بېرى ساقلىنىپ كەلگەن زىددىيەتنى بەلگىلىك دەرىجىدە يېڭىپ، مەرىپەتپەرۋەرلىك تېمىسىدا كوپلىگەن يالقۇنلۇق شېئىرلارنى يېزىشقا كىرىشىدۇ. ئۇ ئۇزىنىڭ بىر غەزىلىدە بۇرۇنقى كوزقارىشىنىڭ ئەكسىچە مەنسۇر ئەللاجىنى تىلغا ئېلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

كى شەپ يەلدا تۈنىدە نۇر مەشئەلدىن قىراغىم بار،
سوۋاد ئاھىدىنىكىم شوئلە كۇن دائىم چىراغىم بار.
....
كەل ئى مەنسۇر، بولۇپ ساقى سىرىمنى ئاشكار ئەيلەي،
ئېچىپ كور، لالە يەڭلىغ خۇن ھەسرەتتىن ئاياغىم بار.

شۇنىڭدىن كېيىن، زەلىلى ئۇزىنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرىدا "رىيايى خانىقاھ"، "بويى ئىپپەتسىز زاھىد ئەھلى"، "ھوسۇلسىز ھاجى ھەرەم" قاتارلىق ئۆتكۈر جۈملىلەر بىلەن جاھىل زاھىد-لارنى، مۇتەئەسسىپ كۇچلەرنى مەسخىرە قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

مەغرۇر نامىز ئولماغىل ئى زاھىدى خۇدبىن،
دېھقان ئېرۇر سەمەندەر، قاشىدا تورە خەستۇر

دەپ زالىم تورىلەر ئۈچۈن ھامىلىق قىلىدىغان مۇتەئەسسىپ كۇچلەرگە كاچات ئۇرۇپ، دېخانلارنى ئوتتا كويمەيدىغان سەمەندەر، زالىم تورىلەرنى بولسا خەلق غەزىۋىنىڭ يالقۇن-لىرىدا كويۇپ كۇلگە ئايلانغۇچى بىر دوۋە ئەخلەت-چاۋار سىمۋولىدا مەسخىرە قىلىدۇ. بۇ زەلىلىنىڭ توپ ئىجتىمائى كوزقارىشى ئىدى.

زەلىلى ئۆزىنىڭ بىر يۈرۈش غەزەللىرىدە روھىي ۋەھىمە تارقاتقۇچى زاھىدلارغا قارشى جەڭگىۋار شېئىرىي خىتاپ ياغدۇرۇپ، جاھالەت كۇچلىرىگە ئاشكارا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە خەلقىنىڭ نادانلىقىدىن ھەسرەتلىنىدۇ. ئۇ بىر غەزىلىدە:

بۇ پىشە سەرھەددىدە ھەر تەرەپ يۈز شىر-ئەژدەرھا،
خالايىقنىڭ كوزىدە پەردەئى غەپلەت، ئايان بولماس

دەيدۇ. زەلىلگە ٴوز دەۋرىدە ھىچكىم بۇ جەھەتتىن تەڭ-
لىشەلمىگەن ٴىدى.

زەلىلى غەزەللىرى خەلقىنىڭ رىيال ٴىجتىمائى ھاياتىنى ٴەكس ٴەتتۇرۇپ بېرىش بىلەن بىللە، ٴوز دەۋرىنىڭ ٴىلغار مەزمۇنى بىلەن يۇقۇرى بەدىي شەكلىنى بىرلەشتۇرۇشنىڭ يارقىن نەمۇنىسىنى ياراتتى.

زەلىلى ٴاخىرقى ٴومرىنى خوتەندە ٴوتكۇزۇۋاتقان، "قازا قەپە-زى ٴىچىدە مەھبۇس" بولغان چاغلىرىدىمۇ ٴوز دىۋانىنىڭ بوران-چاپقۇنلاردا خازان بولمايدىغان "باھار" دەۋرى، "گۇلۇستان" مەنزىرىسى بولىدىغانلىغىنى ٴۇمىت بىلەن قەيت قىلىپ تۇردى.

نوبىتى

نوبىتى مۇھەممەد سىدىق زەلىلىدىن كېيىنكى يەنە بىر مەشھۇر لىرىك، رومانتىك شائىر بولۇپ، ٴۇ 17-ٴەسىرنىڭ ٴاخىرى 18-ٴەسىرنىڭ ٴالدىنقى يېرىمىدا خوتەندە ياشىغان.
ٴۇ ٴوزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

"ٴومرۇم ٴەللىككە يېتىپ قالدى، ھەنۇزمەن ٴەل ٴىمەس،
قىلمادىم ياخشى ٴەمەل، بىھۇدە ٴومىر ٴوتتى دەرىخ"

دەپ يازسا، بىر رۇبائىسىدا ٴوز دىۋانىنىڭ رەتلەنگەن، توپلام قىلىنغان ۋاقتىنى ٴەسكەرتىپ:

"ئى يارانلار بىز ئۇلۇرمىز، يادىكار قالدى كەلام،
كىشىدىن قالغاي جاھاندا بىر نىشانە ياخشى نام.
مىڭ يۈز ئاتمىش ئەردى پەيغەمبەر نەبىنىڭ ھىجرەتى.
بۇ كىتابى نوبىتى تەسنىفى بولدى ۋەسسالام"

دەپ كورسىتىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، شائىر 1740 - يىللىرى 50 ياشتىن ھالقىغاندا ئۇز دىۋانىنى تۈزگەن. شائىرنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى ۋە چىڭ سۇلالىسى 1759 - يىلى جۇڭغارلار ھەم چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنجىتقان ۋاقىتتا ھايات ئىكەنلىگى ياكى ھايات ئەمەسلىگى بىزگە نامەلۇم.

نوبىتى غەزەللىرى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر شېرىيىتىنىڭ بولۇپمۇ لۇتپى ۋە ناۋايىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېرىيىتىنىڭ گۈزەل، راۋان، لىرىك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، 18 - ئەسىر ئۇيغۇر شېرىيىتىدە كوزگە كورۇنگەن ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

نوبىتى غەزەللىرى ۋە رۇبائىلىرىدا ئەكس ئەتكەن ئىجتىمائى پىكىرگە يېقىندىن نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئازتولا مۇلۇكدار، ئوتتۇرا قاتلام ئائىلىدىن كېلىپ چىققانلىغى، ئۇز دەۋرىدىكى ئەمگەكچى ۋە ئېزىلگۈچى خەلققە قىزغىن ھىسداشلىق بىلدۈرگەنلىگى، ئاياللارنىڭ ئىجتىمائى ئورنىنى داۋاملىق تۆۋەنلىتىشكە نارازى بولغانلىغى ۋە باشقىلارنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

نوبىتى شېرىيىتىنىڭ بۇ ئومۇمى خۇسۇسىيىتىدىن تاشقىرى،

يەنە ئىككى ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، نوبىتى شېئىرىيىتىنىڭ بەدىي ماھارىتىدىن ئىبارەت. نوبىتى غەزەللىرى ئىنتايىن نەپىس بەدىي ئۇخشىتىش، راۋان ۋە جاراڭلىق سۆزلەر بىلەن يېزىلغان بولۇپ، مۇزىكىلىق ئاھاڭدارلىقى ۋە غەزەل شەكىللىرىنىڭ رەڭگا-رەڭلىكى جەھەتتىن كىشلەرنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن كۆپرەك جەلپ قىلىدۇ. نوبىتىنىڭ توۋەندىكى بىر غەزىلىدىن ئۇنىڭ ئۇخشىتىش، مەجاز ۋاستىلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغانلىقىنى روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

كۆرۈپمەن ئولتۇرۇپدۇر ھۆسن باغ ئىچرە بىر دىلدار،
يۈزى ئايۇ، كۆزى چولپان، پەرىشتەخۇي، گۇلى رۇخسار.
قاشى مىھراپ يا مۇنبەر، كۆزىدۇر چەشمەئى كەۋسەر،
قەدى چۇن سەرۋ يا ئەر-ئەر، يۈرۈشى خۇش كىيىك رەفتار.
يۈزىدۇر بىر مەھى تابان، لەبىدۇر لەئلى يا مارجان،
بولۇپمەن ۋالەئى ھەيران، سۆزى شىرىنۇ-خۇش گۇفتار.
تولۇن ئايدەك جامالىغە كۆڭۈل قەيد بولدى ھالىغە،
قاچان يەتكۈم ۋىسالىغە كۆڭۈلنى ئالدى ئول مەككار.

نوبىتى شېئىرىيىتىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ ئىجادىيىتى بىلەن دۇنياقارىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن ئىبارەت. بۇ كىلاسسىك ئەدەبىياتتا يېقىنقى زامانغىچە كۆپ ئۇچراپ

كەلگەن بىرقەدەر ئومۇمى ھادىسە. نوبىتى ئۇزىنىڭ گۈزەل غەزەللىرىدە رىيال ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرگەن؛ ياخشىلىق، ساداقەت، مۇھەببەت ۋە تەرەققىپەرۋەرلىكنى ۋە تەبىئەت گۈزەللىكىنى كۈيلىگەن بولسىمۇ، كۆپلىگەن شېئىرلىرىدا دىنىي كۆزقاراشنىڭ ئوچۇق-ئاشكارا چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، ئۆز پىكىرلىرىدىن رىيال ئىلمىي خۇلاسىلەر چىقىرىشنىڭ ئورنىغا ئىلاھى خۇلاسىلەر چىقىرىدۇ. بۇ نوبىتى غەزەللىرىدىكى ئىدىيىۋى ئاجىزلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، نوبىتى غەزەللىرى دىنىي تەرغىباتنى مەقسەت قىلغان مىستىك شېئىرىيەتتىن تۈپتىن پەرقلىنىپ، ساماۋى تېمىلارنى ۋە ھاپىزلىق مۇھەببەتنى ئەمەس، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە رىيال ھاياتنىڭ گۈزەللىكى، ھەقىقەت، ئادالەت ۋە ئىنسانى مۇھەببەتنى ئۇخشىمىغان نۇقتىدىن تەكرار مەدھىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. مەسىلە شۇكى، ئۇ دىنىي تەقىپ ۋە ئىدىيىۋى چەكلىمە تۈپەيلىدىن ئۆز شېئىرلىرىغا مىستىك ياكى يېرىم مىستىك پېيىنچا كىيدۈرىدۇ.

نوبىتى ئىجادىيەتلىرىدە يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئۇزىنىڭ بەدىى ئىپادىسىنى تاپقان. "خوتەننى" رادىفى بىلەن ئاخىرلىشىدىغان مەشھۇر غەزىلى بۇنىڭ گۈزەل ئۇخشىتىشلار بىلەن تولغان بىر نەمۇنىسىدۇر. نوبىتى ئۆز غەزىلىدە خوتەن ھەققىدە مۇنداق گۈزەل مەجازى ۋاستىلەردىن پايدىلانغان:

خوتەننى

لەۋزىگە مانەن خىيال ئەت خوتەننى،
بىھىشتىن زىيادە مىسال ئەت خوتەننى.
خۇجەستە خاكى رەخمەت سۇرمىسى،
كوزۇڭگە تۇتىيا خال ئەت خوتەننى.
پەرىلەر بۇ سەسى تۇرپە شىرىندۇر،
ھورلەر لىۋىگە بال ئەت خوتەننى.
تەلئەتىگە خۇرشىد، كوزلەرىگە ئەختەر،
يادەك قاشىغە ھىلال ئەت خوتەننى.
مۇئەللىمىن ئاپاق، پىنشىن سۇخەنگوي
تىفلىگە دەرىسى ماقال ئەت خوتەننى.
جاھان شائىرلىرى گۇلشەنى باغى،
خەمسەڭگە قۇرباش ئىنتىسال ئەت خوتەننى.
سەن ھەم نوبىتى سىياھ روي ئىلىگە،
رەقىپلەر كوزىگە زاۋال ئەت خوتەننى.

18-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدىبىياتى سەمەرىسىدە موللا ئەلەم شەھيارىنىڭ «گۇل ۋە بۇلبۇل» نامىلىق لىرىك داستانى شائىر موللا رىھىمنىڭ لىرىك داستانى «مۇھەببەتنامە»، لىرىك شائىر مەجلىسنىڭ «دىۋان مەجلىسى» نامىلىق شىرلار توپلىمى، مۇھەممەد سىدىق بەرشىدىنىڭ «سىدىقنامە» داستانى، ئۇمەر باقىنىڭ خەمسە ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ قايتا ئىشلىگەن «پەرھاد-شىرىن» ۋە «لەيلى-مەجنۇن» داستانلىرى ئۇزىگە خاس ئورۇن تۇتىدۇ.

نىم شېھىت ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا

سۇلتان ماخمۇت

نىم شېھىت ئارمىيە ئېلى ئۇزۇن يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئارقىلىق يېڭى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان مەشھۇر شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى.

ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنلۇق لېرىك شېئىرلىرى، مەسەل-لىرى، باللادىلىرى، داستانلىرى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈچلۈك ھۆرمەت ۋە مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولدى. ئۇنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، مەركەز ۋە شىنجاڭدىكى ئەدەبىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ، كەڭ ئاممىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشتى.

ئاتاقلىق ئەدىپ نىم شېھىت ئارمىيە ئېلى سايرامى 1906-يىلى باي ناھىيىسىدىكى سايرام يېزىسىنىڭ "تېزەك قاغا" مەھەللى-سىدە كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى ئېلى ئاخۇن مەرىپەتپەرۋەر ئادەم ئىدى. شۇڭا ئوغلى ئارمىيىنىڭ ئوقۇشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بولگەن. نىم شېھىت

ئارمىيە ئۇز يېزىسىدىكى كونا مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋادىنى چە-
قاردى. ئۇ 1922 - يىلدىن 1930 - يىلغىچە باي ۋە كۆچاردىكى
مەدرىسلەردە، 1930 - يىلدىن كېيىن قەشقەردىكى ئاتاقلىق
"خانلىق مەدرىس" تە ئوقىدى. ئۇ مۇشۇ مەزگىللەردە
ئۇيغۇر كىلاسسىك شائىرلىرىدىن ناۋايى، سەككاكى، لۇتپى،
زەلىلى، ئابدۇرېھىم نازارى، نوبىتى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى
زور قىزىقىش بىلەن ئۆگەندى.

نىم شېھىت ئارمىيە ئېلىنىڭ قەشقەردە ئوقۇۋاتقان مەزگىلى
قەشقەردە ئېنگلىز ۋە شۋېد مىسسىيونېرلىرىنىڭ بۇخىمانىزىم
دىنىنى تەرغىپ قىلىۋاتقان ۋاقىت بولۇپ، بۇ ئەمدىلىكتە كوزى
ئېچىلىپ كېلىۋاتقان نىم شېھىت ئارمىيە ئېلىگە قاتتىق تەسىر
قىلدى. ئۇ قانداق قىلىپ بولسۇن، بۇ سىياسى غەرەزدىكى يالغان
دىنىي تەشۋىقاتقا پەشۋا بېرىش كېرەكلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ،
شېرىيەت سەھنىسىگە چىقىپ، بۇ ئېغىۋاغا قارشى جەڭ ئېلان
قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ خەلق ئىچىدە تونۇلۇشقا باشلىدى.
شائىرنىڭ هايات ۋاقتىدا ئېيتىپ بەرگەنلىرىگە قارىغاندا، ئۇ
قەشقەردىكى ۋاقتىدا «مادارا ئەئزەم» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى
ۋە «ئەنۋارۇلھۇدا»[1] ناملىق ئىشقى قەسىدىسىنى جامائەت بىلەن
يۈز كورۈشتۈرگەن. ئۇنىڭ «مادارا ئەئزەم» («چوڭ ياراشتۇ-
رۇش») ناملىق شېئىرلار توپلىمى 100 بەتتىن كوپرەك بولۇپ،

---

[1] «ئەنۋارۇلھۇدا» — توغرا يول نۇرلىرى دىگەن مەنىدە.

ئۇنىڭدا شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئادالەتسىزلىكى خېلى چوڭقۇر پاش قىلىنغان.

1933 - يىلى نىم شېھىت قەشقەردىكى مەزگىلدە، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسىتىگە قارشى دىخانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. ئارمىيە ئېلى بۇ قوزغىلاڭغا ئاكتىپ قاتناشتى ۋە جەڭ جەريانىدا ئوق تېگىپ يارىدار بولدى. شۇ چاغدىن باشلاپ، شائىرغا "نىم شېھىت" دىگەن ئەدىبىي تەخەللۇس سىڭىپ قالدى. شائىرنىڭ 1933 - يىلى 8 - ئايدا يازغان «ئۇمۇر خاتىرەمدىن» ناملىق شېئىرى مانا شۇ ۋەقەلەرنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى ھىساپلىنىدۇ.

نىم شېھىت 1935 - يىلى ئاقسۇغا قايتىپ كەلدى. ئۇ 1935 - يىلدىن 1945 - يىلغىچە «ئاقسۇ گېزىتى» تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلىدى. 30 - يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ۋە يولداش ماۋزېدۇڭ بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر كوممۇنىستلارنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى. 30 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 40 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە جۇڭگو كومپارتىيىسىدىن چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ باشچىلىغىدىكى بىر تۈركۈم كوممۇنىستلار شىنجاڭ رايونىدا ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار ماركسىزىم - لېنىنىزىمنى ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ فاڭجېن - سىياسەتلىرىنى شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىغە تەشۋىق قىلدى ھەم تونۇشتۇردى. نىم شېھىت ئۇلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئەدىبىي ئىجادىيەت

بىلەن ئاكتىپ شۇغۇللىنىپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازاتلىققا بولغان تەلپۈنۈشىنى ئەكس ئەتتۈردى.

شائىر نىم شېھىت كېيىنكى يىللاردا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن سۈرگۈن ئورنىدا ئاقسۇغا ئەۋەتىلگەن ۋەتەنپەرۋەر شائىر، ئىنقىلابىي قۇربان لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بىللە «ئاقسۇ گېزىتى» تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلىدى. ئۇ لۇتپۇللا مۇتەللىپكە ھەمكارلىشىپ، ئاقسۇ رايونىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئىنقىلابىي ئەدەبىيات-سەنئەت ھەركىتىنى ئەۋج ئالدۇردى.

نىم شېھىت 1945-يىلى مارتتا ئۇيغۇر ۋە مىڭغا ئاغرىغى سەۋەبى بىلەن ئاقسۇدىن باي ناھىيىسىگە قايتىپ كەلدى.

1945-يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مەركىزى بولغان ئىلىغا چىقىپ كەتتى.

نىم شېھىت ئۈچ ۋىلايەتكە بارغاندىن كېيىن، 1950-يىلغىچە تەشۋىقات ۋە نەشرىيات ئورۇنلىرىدا ئىشلىدى. شائىر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى، فېئودال خوجىلارنى پاش قىلىدىغان، خەلق ئاممىسىنى ئازاتلىق كۈرەشلىرىگە ئىلھاملاندۇرىدىغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. ئۈچ ۋىلايەتتىكى گېزىت-ژۇرناللارغا شائىرنىڭ شېئىر، ھېكايىلىرى، ماقالىلىرى ئۈزۈلمەي بېسىلىپ تۇردى.

ئازاتلىقتىن كېيىن نىم شېھىتنىڭ ئىجادىيىتى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. ئۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ

ئازاتلىقتىن كېيىنكى ئىجتىمائى ئىسلاھات ۋە دېموكراتىك ھەركەتلەرگە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ئاكتىپ قاتناشتى. شائىر 1956 ـ يىلى جۇڭگو ھەج قىلىش ئۆمىكىگە قاتنىشىپ چەتئەلگە چىقىپ، ئەرەبىستاندا زىيارەتتە بولدى.

شائىر نىم شېھىت "مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى" جەريانىدا لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ دەھشەتلىك زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، 1972 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى 65 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

نىم شېھىتنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيىتىنى كۆزدىن كەچۈرگىنىمىزدە، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ دەۋر جەھەتتە ئىككى خىل دەۋرگە، ئىجادىيەت جەھەتتە ئىككى خىل ئۇسۇلغا مەنسۇپلۇقىنى ھېس قىلىمىز. نىم شېھىتنىڭ ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى ئىجادىيىتى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شەكىللىنىشكە باشلىغان ئىلغار دېموكراتىك ئەدەبىياتقا مەنسۇپ بولۇپ، ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولسا رېئالىزىم بىلەن تەرەققىپەرۋەر رومانتىزىمغا تەئەللۇقتۇر. ئازاتلىقتىن كېيىنكى ئىجادىيەت بولسا، سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتقا مەنسۇپ بولۇپ، ئىجادىيەت ئۇسۇلى سوتسىيالىستىك رېئالىزىم ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىن ئىبارەت.

نىم شېھىت ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى يىللاردا دېموكراتىك ئىنقىلاپنىڭ تەلىپىگە ياخشى جاۋاپ بېرەلەيدىغان «بۈيۈك جۇڭگو»، «ئاسارەتتە تۇرۇپ قالغانلارغا خىتاپ»، «ئالدىدا»،

«جىنايەتتىن شىكايەت»، «ۋەتەن مۇھەببىتى»، «ئويغان»، «قەۋرىدىن ئاۋاز» قاتارلىق بىرمۇنچە مۇنەۋۋەر شېئىرلارنى يازدى. شائىر ئۆزىنىڭ 1942-يىلى يازغان «بۈيۈك جۇڭگو» ناملىق شېئىرىدا يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىنى ئالغا سۈردى.

ئۇ ئۆز شېئىرىدا:

بۈيۈك جۇڭگو سىنىڭ بەش مىڭ يىللىق ئۇزۇن تارىخىڭ بار،
كۈمۈش سۇلار، ئالتۇن تاغلار، پايانسىز ئورمان، باغلىرىڭ بار.
تۆرلۈك مەدەن، نېفىت، كۆمۈر، ھېچ تۈگىمەس بايلىقىڭ بار،
يەر شارىنى تويغۇزغىدەك كەڭرى مۇنبەت تۇپرىقىڭ بار.

دەپ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ بايلىقى ۋە گۈزەللىكىنى زوق-شوق بىلەن كۈيلەپ، ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلانسا، كېيىنكى كۇپلېتلىرىدا ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزگە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىنى، ئۇنىڭ قەدىمى يەتكەن جايلارنىڭ قان دەرياسىغا ئايلانغانلىقىنى، بىراق ئۇنىڭ بۇ "ئۈستۈنلۈكى" ۋاقىتلىق ئۈستۈنلۈك ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى.

ئاپتور:

سۈندۈرالماس كۈچىمىزنى شەرقنىڭ ياۋۇز چايانلىرى،
تېز چوكمەيمىز قانچە بولسا زەھەر لەشكەر ئىلانلىرى،
تېخى مەھكەم بىرلەشتۈردى بىزنى ئۇنىڭ زىيانلىرى،
چوقۇم يېڭىمىز، بىزدە ئۇلۇغ خەلق كۈچى-يولەنچى بار.

دىگەن جەڭگىۋار مىسرالىرىدا فاشىزىمنىڭ چوقۇم ئۇلۇمگە مەھكۇم ئىكەنلىكىنى، قەھرىمان خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئىلگە تاجاۋۇز قىلغان دۈشمەنلىرىنى چوقۇم تارمار قىلىدىغانلىقىنى ئالدىنالا جاكالىدى. خەلقىمىزنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەش غەلىبىسىگە يۈكسەك ئىشەنچ بىلەن قارىدى.

نىم شېھىت ئۆزىنىڭ شېئىرلىرىدا گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە يولىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ بېشىغا بالايى-ئاپەت ياغدۇرغان ئەكسىيەتچى فېئوداللار سىنىپى ۋە ئۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولغان زالىم خوجىلارنى قاتتىق قامچىلىدى.

1947-يىلى ئۈرۈمچىدە گومىنداڭ دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئىسلام دىنىنى ھىمايە قىلىش نىقاۋى ئاستىدا بىر تەشكىلات قۇرۇلغان ئىدى. مەزكۇر تەشكىلات شائىر نىم شېھىتقا خەت يېزىپ، ئۇنى ئۆزىگە تارتماقچى بولدى. لېكىن ھەق-ناھەق ئالدىدا مەيدانى روشەن بولغان نىم شېھىت «جاۋاۋىم» ناملىق مەسەل يېزىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۇ سۇيىقەستىنى بىت-چىت قىلىۋەتتى. شائىر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ گۇپپاڭچىلىرىغا ھەققانى ھالدا مۇنداق دەپ جاۋاپ بەردى:

مېنى سورىساڭ، بۇرۇن تاشلاپ تار قۇدۇقنى،
كورۇپ قالدىم مۇھىت كەبى كەڭ يورۇقنى.
دىلىم مۇھىت لەززىتىنى تېتىپ قالدى،

تار قۇدۇقنىڭ ئىشقى دىلدىن كېتىپ قالدى.

....

بۈگۈنكى كەڭ مۇھىتتا مەن ئۈزگىنىمدە،
ئەركىن ھايات بەزمىسىنى تۈزگىنىمدە.
بارالماسمەن تار قۇدۇققا جاۋاپ مانا،
چۈشمەسمەن ئۇ سېسىق قۇدۇق ئىچرە يانا.

ئىم شېھىتنىڭ جەڭگىۋار ھىسسىياتقا تولۇپ-تاشقان بۇ شېئىرى شۇ چاغلاردا خەلقنى ئويغىتىش، ئۇلارنىڭ ئاڭ-سەۋىيىسىنى يۇقۇرى كوتىرىشتە خېلى مۇھىم رول ئوينىدى.

ئىم شېھىت ئازاتلىقتىن ئىلگىرى يالغۇز ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىجتىمائى ئازاتلىق تېمىلىرىدىلا ئەسەر يېزىپ قالماي، ئىلىم-پەن، مەرىپەت توغرىسىدىمۇ خېلى كوپ مۇنەۋۋەر شېئىرلارنى يازدى. خەلقنى ئىلىم-پەننى ئىگەللەشكە چاقىردى. شائىر 1936-يىل 2-ئايدا يازغان «بىلىم ئىشقىدا» دىگەن شېئىرىدا:

جاھان رەنالىرى ئىچرە بىلىمدەك ھىچ گۈزەل يار يوق،
بىلىمدىن ئوزگە تۇتقان يار بولۇر ئۇ گاھىدا بار-يوق.
قارا قاشلىق تولۇن ئايلار ساڭا بىرنەچچە كۈن يولداش،
ئەگەر سەن پۇلدىن ئايرىلساڭ سېنى تاشلايدۇ، ھىچ ئار يوق.

دەپ يېزىپ، نادانلىقنىڭ ئاقىۋىتىنى ئوبرازلىق مىسرالار ئارقىلىق جانلىق گەۋدىلەندۇرۇپ، بىلىمنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ئۇلۇغلىدى، ئىلىم-پەن ئىگەللەشنىڭ زورۇرلۇگىنى تەكىتلىدى.

نىم شېھىت ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ بىرىنچى دەۋرىدە خىلمۇ-خىل تېمىلاردا ناھايىتى نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، نىم شېھىتنىڭ بۇ دەۋردىكى ئىجادىيىتىنىڭ سىياسى ئىدىيىۋىلىكى خېلىلا ئىلغار، بەدىئىلىك جەھەتتە خېلى مۇكەممەل بولۇپ، خەلقنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە، جاھانگىرلارغا بولغان غەزەپ-نەپرىتىنى قوزغاشتا، ئۇلارنى ئىنقىلاپ غەلىبىلىرىگە ئىشەنچ روھىدا تەربىيىلەشتە مۇھىم رول ئوينىدى.

1949-يىلىنىڭ بىرىنچى ئۆكتەبىرى ئېلىمىزنىڭ تارىخىدا زور بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. يولداش ماۋ زېدۇڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى پۈتۈن دۇنياغا جاكالىدى. شىنجاڭ رايونىمۇ تېچلىق بىلەن ئازات بولۇپ، ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرى ئۆز تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئەركىن، كەڭ نەپەس ئالدى. ئۆزلىرىنىڭ بەختىيار ھاياتىنى تىكلەش ئۈچۈن، ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا قارشى تۇرۇش، ئىجارە كېمەيتىش-زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەزىپىلىرىنى ئورۇنلاشقا زور غەيرەت بىلەن ئاتلىنىپ كەتتى.

نىم شېھىت خەلق بىلەن بىللە بۇ كۈرەشكە ئاكتىپ قاتناشتى. نىم شېھىتنىڭ مۇشۇ مەزگىلدە يازغان شېئىرلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەكسىيەتچىل تۈزۈم ۋە سىنىپلارغا بولغان غەزەپ-نەپرىتىنى قوزغاشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

شائىر بۇ يىللاردا يەنە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيا-لىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىلىرى توغرىسىدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە يولداش ماۋزېدۇڭ توغرىسىدا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىغى توغرىسىدا خېلى ياخشى شېئىرلارنى يازدى. شائىرنىڭ 1955-يىلى ئۆكتەبىردە يازغان «ئالدىدا» دىگەن شېئىرى مەيلى ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىلىك جەھەتتە بولسۇن، پارتىيىمىزنى ئۇلۇغلاش تېمىسىدا يېزىلغان شېئىرىي ئەسەرلەر ئىچىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ. شائىر بۇ ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ پۈتۈن شېئىرىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇلۇغ پارتىيىمىزنىڭ ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرى-دىكى رەھبەرلىك رولىنى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ پارتىيىگە بولغان پاك مۇھەببىتىنى ئوبرازلىق ۋە ھىسسىياتلىق ئىزھار قىلدى. شائىر ئۆزىنىڭ بۇ قەسىدىسىنى:

رۇخسەت ئەيلەڭلار بۇگۈن سوزلەشكە مەيدان ئالدىدا،
ئېيتايىن كوڭلۇمدىكى سىرىمنى ۋىجدان ئالدىدا،
بۇلبۇلى شەيدا كەبى باغ ئىچرە رەيھان ئالدىدا،
تەنگە جان سىغماس خوشالمەن خۇددى بوستان ئالدىدا،
ياش يىگىتنىڭ كوڭلى ئوخشاش يارى جانان ئالدىدا.

دەپ باشلاپ، ئۇنىڭدىن كېيىن رايونىمىز شىنجاڭنىڭ يۈرەكنى تىلغايدىغان دەھشەتلىك، پاجىئەلىك ئوتمۇش ھاياتىنىڭ كار-

تىنىسىنى گەۋدىلەندۈردۇ:

نەچچە يۈز يىلدىن بۇ ئۆلكەم باغرىنى زۇلمەت قاپلىغان،
زومىگەرلەر ھەر قەدەمدە دىخانغا توھمەت چاپلىغان،
قاپ ـ قاراڭغۇ زەي، سېسىق زىنداندا جانىنى ساقلىغان،
قايدا بارساڭ جان سىقىلغان، بىردەم ئامانلىق تاپمىغان،
قانچە "سادىر"، "نوزۇگۇم"لار بولدى قۇربان ئالدىدا.

شائىرنىڭ ئېيتقىنىدەك، ھەقىقەتەنمۇ، ئۆتمۈش جەمىيەت
ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرى ئۈچۈن قاراڭغۇ زىندان ۋە مۇدھىش
دوزاق ئىدى.
شائىر:

كوممۇنىستلار بىزنى ئازات قىلدى زۇلمەت ئىلكىدىن،
قوينى قويچى ئاسرىغاندەك بورى بىلەن تۈلكىدىن،
ئىشچى، دىخان بولدى ئازات فېوداللار مۈلكىدىن،
قىز ـ ئوغۇللار توختىيالماس شادۇ ـ خورام كۈلكىدىن،
كوز يېشى قىلماس ئېلىم ئەمدى زىمىستان ئالدىدا.

دەپ ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرىنى پەقەت كوممۇنىستىك
پارتىيىنىڭلا قۇتقۇزغانلىقىنى، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ قاقاس
تاغلارنى باغۇ ـ بوستان، چوللەرنى گۈلۈستان قىلىپ، ھەر مىللەت

خەلقغە كۆندىن ـ كۈنگە پاراۋان بەختىيار ھايات يارىتىپ بېرد- ۋاتقانلىغىنى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كومموٗنىستىك پارتىيىگە بولغان چەكسىز مېھرى ـ موٗھەببىتىنى ئىپادىلەپ بەردى.

ئىم شېھىت ئازاتلىقتىن كېيىن ۋەتىنىمىزنىڭ كۈنسېرى ئۆز- گىرىۋاتقان يېڭى قىياپىتى ۋە ئۇنىڭغا بولغان قايناق موٗھەببىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، بىرموٗنچە ياخشى ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭ 1956 ـ يىلى چەتئەلدە زىيارەتتە بولۇۋاتقان چاغدا يازغان «سېغىندىم» دىگەن شېئىرى ئەنە شۇنداق شېئىرلىرىنىڭ نەموٗنە- سىدۇر. بۇ شېئىردا ئۇنىڭ يېڭىچە سوتسىيالىستىك ۋەتەنپەر- ۋەرلىك ئىدىيىسى خېلى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شائىر ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىلىرىدا يازغان شېئىر- لىرىدا ۋەتەننىڭ ئازاتلىغى، ئەركىنلىگى توغرىسىدا ئارزۇ ـ ئارمان قىلسا، «سېغىندىم» شېئىرىدا شۇ ئارزۇ ـ ئارمان ئەمەلگە ئاشقان ۋەتىنىدىن بىر مىنۇت ئايرىلسا، ئاشىق مەشۇغىدىن ئايرىلىشقا قىيمىغىنىدەك چىدىمايدىغانلىغىنى، ئازات ـ بەختلىك ۋەتىنىنى يالقۇنلۇق يۈرىگىدىن ئەڭ قىزغىن سۆيىدىغانلىغىنى گەۋدىلەن- دۈردى.

سېغىندىمەن، سېغىندىمەن، سېغىندىم،
ۋەتەن سېنى تەشنا بولۇپ سېغىندىم،
مېھرىڭ تولغان يۈرىگىمدە سېغىندىم،
دولقۇنلىغان كوكرىگىمدە سېغىندىم.

بۇ كەمگىچە ئايرىلمىغاچ سېنىڭدىن،
لەززەتلىنىپ شېرىن شەرۋەتلىرىڭدىن،
يولغا چىققاچ قەدرىڭ ئۆتتى جېنىمدىن،
تۇپرىغىڭنى كوزگە سۈرتەي، سېغىندىم.

شائىر زىيارەت داۋامىدا كاپىتالىزىم دۇنياسىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ پاجىەلىك تۇرمۇشىنى كورگەندىن كېيىن، ئوز ۋەتىنىنىڭ قەدىر-قىممىتىگە تېخىمۇ يېتىپ، سوتسىيالىستىك ۋەتىنىنى سېغىنىش ھىسسىنىڭ دولقۇنلانغانلىغىنى ئىزھار قىلىدۇ.

بومباي ئىكەن دېڭىز بويى چوڭ شەھەر،
ياشايدىكەن نەچچە يۈز مىڭ ئايال-ئەر.
بوتا كوزلۈك بىرنەچچە مىڭ "راجى"نى—
«سەرگەردان»نى كورگىنىمدە سېغىندىم.
......
رەستىلەردە قەۋەت-قەۋەت بىنالار،
بىر بىرىگە رىقابەتلىك مۇنارلار،
نان ئۈچۈن كوپ كۈرەشلەرنى كورگەندە،
مول ھوسۇللۇق ۋەتىنىمنى سېغىندىم.

ئىم شېھىت تۇرمۇشىمىزنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسىملىرىدىن بىرى بولغان مۇھەببەت توغرىسىدىمۇ ياخشى لىرىك شېىرلارنى

يازدى. بىزنى خوشال قىلىدىغان يېرى شۇكى، شائىرنىڭ بىر-قانچە مۇھەببەت لىرىكىسىدا، مۇھەببەت ئىنقىلاۋىي كۈرەش ۋە ئەمگەك تېمىسى بىلەن باغلاپ ئەكس ئەتتۈرۈلىدى. ئۇنىڭ 1956-يىلى يازغان «ئۇچرىشىش» دىگەن شېئىرى بۇنىڭ ياخشى مىساللىرىنىڭ بىرى.

نىم شېھىت ئۆزىنىڭ چارەك ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيانقى ئىجادىيىتىدە ئۆز ئىدىيىسى ۋە ھىسسىياتىنى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىيىسى ۋە ھىسسىياتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ كەلدى. ئەنە شۇ ئاساستا ئۇنىڭ ئەدىبىي ئىجادىيىتى سەۋىيە جەھەتتە زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئىجادىيىتىنىڭ مەزمۇنى بېيىدى. سىياسى-ئىدىيىۋىلىكى چوڭقۇرلاشتى، ئىپادىلەش قۇۋۋىتىمۇ كۈچەيدى.

شائىر نىم شېھىت ئۆز ئىجادىيىتى داۋامىدا كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئارۇز ۋەزنى ھەم خەلق قوشاقلىرىنىڭ بارماق ۋەزنى شەكلى بىلەن شېئىر يېزىپ كەلدى. لېكىن ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئارۇز ۋەزنىنىڭ ھەرخىل بەھرىلىرىدە يېزىلغان شېئىرىي ئەسەرلەر تەشكىل قىلىدۇ. بىزنىڭ نىم شېھىتتىن مەمنۇن بولىدىغان يېرىمىز شۇكى، ئۇ ئارۇز ۋەزنى شەكلىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن تېخىمۇ جارى قىلدۇردى. ئۇنىڭ شېئىر ئۇسلۇبى ئىدىيىسىنىڭ روشەن ۋە چوڭقۇرلۇغى، بەدىي تىلىنىڭ ئويناق ۋە رەڭدارلىغى، شېئىرىي رېتىمىنىڭ راۋانلىغى، يەڭگىللىكى، شېئىرىي

ھېسسىياتىنىڭ قويۇقلۇغى ۋە جۇشقۇنلۇغى بىلەن ئالاھىدە پەرق-
لىنىدۇ.

بىز شائىرنىڭ ئارۇز ۋەزنى شەكلى بىلەن يېزىلغان ئەسەر-
لىرىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدە-
گەكچىلىرىنىڭ ئاددى ھەم گۈزەل تىللىرى بىلەن سوتسىيالىستىك
ئىدىيۋى مەزمۇننى ناھايىتى ياخشى ئىپادىلەپ بەرگەنلىكىنى
ھىس قىلىمىز.

بىز نىم شېھىتنىڭ ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلىدىغان بولساق،
ئۇنىڭ مۇنداق تۈپ خۇسۇسىيەتلىرىنى كورىمىز:

نىم شېھىت يۈكسەك ئىنقىلاۋىي مەزمۇننى گۈزەل بەدى
شەكىل بىلەن ناھايىتى چوڭقۇر گەۋدىلەندۇرۇپ بېرەلىگەن.

ئەدىبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتى بىر خىل مەنىۋى ئىشلەپچە-
قىرىش بولۇپ، ئۇ ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق تۇرمۇشنى
ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شائىر نىم شېھىت مەزمۇن ۋە ئىدىيىنى رىيال
تۇرمۇش مەنزىرىسىگە باي بولغان لىرىك كورۇنۇشتە، كونكرىت
دېتاللار ئاساسىدا ناھايىتى جانلىق ۋە ئوبرازلىق قىلىپ گەۋدى-
لەندۇرىدۇ. شۇ ئارقىلىق كىتاپخانلارغا ئۆز ئىدىيىسىنى سىڭ-
دۇرىدۇ.

بولۇپمۇ شائىرنىڭ تەقلىت قىلىش، ئۆخشىتىش، سېلىشتۇ-
رۇش ئۇسۇللىرى ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا بەدىي كۈچ-قۇۋۋەت بېغىش-
لايدۇ. ئىدىيىنى چوڭقۇر، تەسىرلىك بايان قىلىشقا ئېلىپ
كېلىدۇ.

ئىم شىھىتنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوت يۈرەك ۋەتەنپەرۋەر شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «ئەسلەيمەن» ناملىق شېئىرىدا بۇ خىل خۇسۇسىيەتنى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن. شائىر «ئەسلەيمەن» ناملىق شېئىرىدا لۇتپۇللا مۇتەللىپنى ئەسلەش ۋە چوڭقۇر سېغىنىش تۇيغۇسىدىكى پىكرىنى بەزى ئاپتورلارنىڭ شېئىرلىرىدىكىدەك ئادەتتىكى مەۋھۇم سىياسى ئىبارىلەر بىلەن يالىڭاچ ھالدا ئېيتماي، بەلكى ئوخشىتىش، سىمۋول قاتارلىق بەدىي ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، ناھايىتى ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك ئىپادىلىگەن:

ھايات بېغىدا سەير ئەتكەندە مەن بىر گۈلنى ئەسلەيمەن،
قىزىلگۈل خۇشپۇراق چاچقاندا بىر بۇلبۇلنى ئەسلەيمەن،
چېپىش مەيدانىدا ئىلگىرلىگەن دۇلدۇلنى ئەسلەيمەن،
باھاردىن بەھرىسىز كەتكەن چىۋەر ئوغۇلنى ئەسلەيمەن.
ئۇ شۇنداق بىر گۈلكى غۇنچە دەۋرانىغا يەتكەندە،
ئېچىلماققا سەنەمنىڭ ئاغزىدەك تەبەسسۇم ئەتكەندە.
تۇمەن جانلار تەلمۈرۈپ ئۇنىڭغا كۆزىنى تىككەندە،
غەزەپ بىرلە ئۇنى ئۈزگەن زەھەرلىك قولنى ئەسلەيمەن.

ماھىر سەنئەتكار ئىم شېھىت ئىنقىلاۋىي قۇربان لۇتپۇللا مۇتەللىپنى يېڭىدىن ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان قىزىلگۈلگە،

قىزىلگۈلنىڭ ئېچىلىشىنى تەشنا بولۇپ كۈتكەن ۋە ئۇنىڭ ئىشقىدا تىنىمسىز سايرىغان بۇلبۇلغا ۋە كۈرەش بەيگىلىرىدە ئالغا ئىلگىرىلىگەن دۇلدۇلغا ئوخشىتىپ، خۇددى ئۇستا رەسسامدەك، شائىرنىڭ ئوبرازىنى كوز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرىدۇ.

شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدە خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتنىڭ بىرى ئۇنىڭ بەدىي تەسەۋۋۇر، پانتازىيە ۋە مۇبالىغە بايلىقىدا.

تەسەۋۋۇرنىڭ ۋەزىپىسى — دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىملىق دۇنياقاراشنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىلگىرىدە تۇرۇپ، يىراقنى كورۇپ، تۇرمۇشنىڭ تەرەققىيات لوگىكىسىغا ئاساسەن، ئەملىي تۇرمۇشنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي ھادىسىدىن ئوتۇپ، ماھىيەتنى كورۇپ، كۈچلۈك ھىسسىيات ئارقىلىق يېڭى ئوبرازلارنى يارىتىشتىن ئىبارەت. گوركى: "تەسەۋۋۇر ئوبراز ياراتقۇچى ئەدىبىي تېخنىكىدىكى ئەڭ توپ نەرسىدۇر" دەيدۇ. تەسەۋۋۇر ئەمەلىيەتتە كىشىلەر تەجرىبىسىنىڭ يەنە مەنىۋى جەھەتتىن ئىجادىي رەۋىشتە ئۇيۇشتۇرۇلۇشىدۇر. ئەگەر شائىر تۇرمۇشتىكى ۋەقەھادىسىلەرنى تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن تەشكىللەشتۇرمەي، ئوبرازلاشتۇرماي، ئوز پېتىچە قەغەزگە كوچۇرۇپ قويۇپ "تۇرمۇشنى ئىپادىلىدىم" دەپ ھىساپلىسا، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ پىكرى، ھىسسىياتى تۇرمۇش بىلەن بىرىكتۇرۇلمىگەن بولسا، ئۇ شېئىر ئەمەسلا بىر نەرسە بولۇپ چىقىدۇ. مۇۋاپىق تەسەۋۋۇر شېئىرنى تېخىمۇ ھەقىقى، تېخىمۇ كۈچلۈك ۋە گۈزەل قىلىدۇ. نىم شبھت ناھايىتى ئۇستۈن بەدىي تەسەۋۋۇر قابىلىيىتىگە ئىگە تالانتلىق

شائىر، ئۇ مول تەسەۋۋۇرغا، فانتازىيىگە، مۇبالىغىگە ناھايىتى ئورۇنلۇق ھالدا مۇراجەت قىلىپ، ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ ئوبراز- چانلىقىنى، ھېسسىياتچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ ۋە كىشىنى چوڭقۇر ھاياجانغا سالىدۇ.

بۇ ھالنى شائىرنىڭ 1947-يىلى يازغان «قەۋرىدىن ئاۋاز» دېگەن شېئىرىدا ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا شائىرنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى جۇشقۇن، ناھايىتى كۈچلۈك لىرىك ھېسسىياتقا ئىگە.

شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىكى كۈچلۈك ئىنقىلاۋىي ھېسسىيات ئۇنىڭ تولۇپ-تاشقان جەڭگىۋار روھىدىن، سىياسىي قىزغىنلى- قىدىن ئايرىلمايدۇ. شائىر پارتىيىمىزنى، سوتسىيالىزىمنى، سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنى، خەلقىمىزنى قىزغىن سۆيەتتى. ئۇ ئۆزىگە خاس قايناق ھېسسىياتى بىلەن دەۋرىمىزنىڭ ھېسسى- ياتىنى، خەلقىمىزنىڭ ساداسىنى ئىپادىلىدى. شائىر خەلق ئام- مىسىنىڭ ئوتتەك قىزغىن كۈرىشى ۋە تۇرمۇش ئىچىگە چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇنىڭدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ شېئىر- لىرىدىكى ھېسسىيات خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھېسسىياتىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. شائىرنىڭ «يۈرەك سوزى»، «ئالدىدا»، «ئۇسۇل»، «سېغىندىم» ناملىق شېئىرلىرىدا بۇ خۇسۇسىيەتنى ناھايىتى ئېنىق ھېس قىلىمىز.

لىرىك ھېسسىيات-شېئىرنىڭ جېنى، كۈچلۈك، جۇشقۇن ھېسسىياتقا ئىگە بولمىغان شېئىر خۇددى قاناتسىز قۇشتەك

كىشىلەر قەلبىدە پەرۋاز قىلالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن نىم شېھىت ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ لىرىكىسىغا ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىپ، ئۇنى يېڭى ئىجتىمائى مەزمۇن ۋە غايە بىلەن بېيىتتى. ئۇ ئۆز لىرىكىسىدا ئۈمىتۋارلىق ۋە چىن ئىنسان پەزىلەتلىرىنى كۈيلىدى.

نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ بىزنى خوشال قىلىدىغان تەرەپلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ تىل سەنئىتىدۇر.

نىم شېھىت خەلق تىلىغا باي، ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ تىلىغا ئىشلەشتە ئېرىنمەيدىغان شائىردۇر. شائىرنىڭ ئەدەبىي تىلىدىكى خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەت شۇكى، ئۇنىڭ تىلى ھېسسىياتلىق، ئوبرازلىق، گۈزەل بولۇپ، كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايدۇ. شائىر بەدىي تىلنى جانلاندۇرىدىغان بەدىي ئىپادە قۇۋۋىتىنى ئاشۇرىدىغان ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، مۇبالىغە، مىتاپورا، مىتانومىيە قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن كەڭ پايدىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك خەلق ماقال-تەمسىللىرىدىن ئۆز ئەسىرىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى ئېچىشقا ياردەم بېرىدىغانلىرىنى تاللىۋېلىپ، ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتىدۇ. بۇ ھال شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى تەسىرلىك ۋە يېقىملىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

مەزمۇن جەھەتتىكى كەڭلىك، شېئىرىي پىكىر جەھەتتىكى ئۆزگىچە خاسلىق، شەكىل جەھەتتىكى خىلمۇ-خىللىق ۋە رەڭدارلىق نىم شېھىتنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىدىكى يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيەتتۇر.

نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ تېمىسى كەڭ، مەزمۇنى چوڭقۇر،

شېئىرىي پىكىرلىرى يېڭى بولۇپلا قالماي، بەدىي شەكىل جەھەت-
تىمۇ خىلمۇ-خىللىق ۋە رەڭدارلىققا ئىگە. شائىر بارماق ۋەزنە-
نىڭ ھەر خىل ۋەزنلىرىدە شېئىر يېزىپلا قالماي، ئارۇز ۋەزنىنىڭ
ھەر خىل بەھرىلىرىدە مۇنەۋۋەر شېئىرلارنى يازدى. ئۇ ئۆز
ئىجادىيىتىدە ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىك شەكىل-
لىرىدىن بولغان غەزەل، مۇخەممەس قاتارلىق شەكىللەرنى قول-
لىنىپلا قالماي، مەسنىۋ (بېيىت) ۋە تەرجىبەند قاتارلىق شەكىل-
لەرگىمۇ مۇراجەت قىلدى. مەشھۇر سەنئەتكار نىم شېھىتنىڭ
ۋەتىنىمىزنى، خەلقىمىزنى، پارتىيىمىزنى يۈكسەك بەدىي پارا-
سەت بىلەن مەدھىيىلەيدىغان، ئۇلۇغلايدىغان ئەسەرلىرىمۇ بار
(مەسىلەن: «ئالدىدا»). شۇنداقلا ئەكسىيەتچىلەرنى قاتتىق
مەسخىرە قىلىپ ھەجۋى قامچىسى ئاستىغا ئالىدىغان ساتىرىك
ئەسەرلىرىمۇ بار (مەسىلەن: «جاۋاۋىم»، «قېيىقچى بوۋاي پىك»
قاتارلىقلار).

تالانتلىق شائىر نىم شېھىت ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ مەزمۇن ۋە بەدىي شەكىل جەھەتتە خىلمۇ-خىل ۋە رەڭدار بولۇشىغا ئەنە شۇنداق كۆڭۈل بۆلگەنلىكتىن، بىز ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان چېغىمىزدا تەبىي رەڭمۇ-رەڭ خۇش پۇراق گۈللەر ئېچىلغان ئەدەبىيات-سەنئەت گۈلزارىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلىمىز.

نىم شېھىت ئۇيغۇر كلاسسىك يازغۇچى شائىرلىرىنىڭ مەرد-
پەتپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە

ئۇنى راۋاجلاندۇردى. ئۇ ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدىبىياتىنىڭ ۋە ئازاتلىقتىن كېيىن شەكىللەنگەن سوتسىيالىستىك ئەدىبىياتىنىڭ تىماتىكىسىنى، غايىۋى مەزمۇنىنى، بەدىي ئۇسلۇبىنى، تىلىنى بېيىتتى ۋە ئۇنى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كوتىرىشتە چوڭ ئەمگەك سىڭدۇردى.

ياۋۇز "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ دەھشەتلىك زىيانكەشلىكى ئارقىسىدا شائىرىمىز نىم شېھىت بىزدىن ۋاقىتسىز ئايرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەڭگۇ ئولمەس قىممەتلىك ئەسەرلىرى بىزگە تەۋەررۇك بولۇپ قالدى، ئۇ ئوزىنىڭ جەڭگىۋار ئەسەرلىرى ئارقىلىق، مەملىكىتىمىزنى 4 تە زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدىكى ئۇلۇغۋار كۇرەشكە بىز بىلەن بىللە قاتناشماقتا.

بەدىي ئەدەبىياتتىكى ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى توغرىسىدا

ئازات مىرقاسىم

تىل — ئىنسانلارنىڭ پىكىر ئالماشتۇرۇش قورالى. ئوي-پىكىرنى توغرا، ئېنىق، جانلىق ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەش ئۈچۈن لوگىكا، گىراماتىكا ۋە ئىستىلىستىكىنىڭ رولىنى توغرا چۈشىنىش، ئۇلارنى توغرا ئىشلىتىشنى بىلىش ئىنتايىن زۆرۈر. بەدىي ئەدەبىياتتا ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە بەدىي تەسۋىر ئىستىلىستىكىدىن مۇستەسنا ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. ئادەتتە بىز يازما ۋە ئېغىز نۇتۇقلىرىمىزدا ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئوي-پىكىرنى تولۇق، ئوبرازلىق بايان قىلىپ، كىتابخانىنىڭ كۆز ئالدىدا ئابستىراكىت ئۇقۇملارنى ۋە شەيئىلەرنى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرىمىز. شۇنداقلا ھەر خىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بەدىي تىپنىڭ خاراكتېرىنى يارىتالايمىز.

لوگىكا، گىراماتىكا ۋە ئىستىلىستىكا ئۆز ئالدىغا ئايرىم-ئايرىم تەتقىق قىلىش دۇئىشياڭغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن

بۇلار بىر بىرىگە زىچ ماسلاشقان ۋە كىرىشكەن ھالدا بىر پۈتۈن ئوبرازلىق تىلنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. شۇڭا بۇلارنىڭ ھەم پەرقىنى ھەم، ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى ئوبدان ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدۇ. ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى بەدىئى ئەدەبىياتتا مۇۋاپىق قوللىنىش تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇپ، ئەسەردە ئىپادىلىمەكچى بولغان ياكى گەۋدىلەندۈرمەكچى بولغان ئىدىيىۋى مەزمۇننى تولۇق، ئەتراپلىق ھالدا ئېچىپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرىدىغان، تىلنى كونكرېت، جانلىق ۋە ئوبرازلىق قىلىپ بېرىدىغان ۋاستە.

بىز كۆپ چاغلاردا ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتى ياكى نۇتۇقلىرىمىزدا ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا پايدىلىنىمىز. ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىش سۆزنى پەدەزلەش ئۈچۈن ئەمەس. بىزنىڭ بۇ خىل ئىپادىلەش ۋاستىسىدىن پايدىلىنىشىمىز ئوبرازلىق تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئوي-پىكىرنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ، ئىدىيىۋى مەزمۇننى ياخشى ئىپادىلەپ بېرىش، شۇنداقلا بەدىئى ئەسەرلەرنىڭ قايىل قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، كىتابخاننى ئەتراپلىق، تولۇق چۈشەنچىگە ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇڭلاشقا تىل ماھارىتىنى ئەسەردە ئىپادىلەمەكچى بولغان ئىدىيىۋى مەزمۇندىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولغان تىل بەلگىلىك ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردىن تەركىپ تاپقانلىقتىن، سۆز-لەرنى توغرا تاللاش ۋە توغرا پايدىلىنىشقا دىققەت قىلىش لازىم. بىزنىڭ ئەسەر ياكى نۇتۇقلىرىمىزدا ئىشلەتكەن سۆزىمىز توغرا، مۇۋاپىق، ئورۇنلۇق، ئاممىباپ ۋە تىل ئىشلە-تىش ئادىتىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك. ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىشلىتىلىدىغان بەدىئى تىل ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستە-لىرىگە ئەڭ باي تىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ھەرقانداق بەدىئى ئەدەبىيات ھەۋەسكارى ۋە ئاپتورى ئىستىلىستىكىنىڭ سۆز ۋە جۈملىدە تۇتقان ئورنىنى، ئۇنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت ژانىرلىرىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بويىچە، ئۆزىنىڭ تۇتقان ئورنىغا قاراپ ئوينايدىغان رولىنى ئېنىق چۈشىنىشى، تىلنىڭ بەدىئىلىگىنى، جانلىقلىغىنى ۋە ئوبرازلىقلىغىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىش ماھارىتىنى تىرىشىپ ئۇستۇرۇشى لازىم.

ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى بەدىئى ئەدەبىياتتا قوللىنىشنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور بولۇپ، ئۇ ئىشلەتكەن تىلنىڭ جانلىق، ئوبرازلىق ۋە كونكرېت بولۇشىدا چوڭ رول ئوينايدۇ. تىل كونكرېت ۋە ئوبرازلىق بولغاندىلا، ئۇنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمى كۈچىيىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ژانىرلاردا ئىستىلىستىكىلىق ئىپادە قىلىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىش ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇنداق ئىپادى-

لەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىش كۆپرەك بولىدۇ، بولۇپمۇ رومان، پوۋېست، درامما، ھېكايە، سەنۇېن، شېئىر ۋە مۇھاكىمە، مۇلا-ھىزە خاراكتېرىدىكى ماقالىلاردا كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى قوللىنىلمىغان ئەسەرلەر ئادەتتە كۆپ ئۇچرىمايدۇ.

بىز بۇنداق ئەدەبىي ۋاستىلەردىن پايدىلانغاندا، ئۇنىڭ سەلبىي ھەم ئىجابىي تەرىپىگە، بولۇپمۇ ئىدىيىۋىلىكىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشىمىز، سىياسىي ئۆلچەم بىلەن بەدىئىي ئۆلچەمنى بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپىغا دىققەت قىلىشىمىز لازىم.

بىز تۆۋەندە كۆپرەك قوللىنىلىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئىپادى-لەش ۋاستىلىرىدىن بىرقانچىسى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتەيلى:

ئوخشىتىش

ئوخشىتىش دېگەن نېمە؟ بىرقەدەر پىششىق تونۇشلۇق بولغان شەيئىلەر ئارقىلىق ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان ياكى ئاسانلا ئېنىق ھېس قىلغىلى بولمايدىغان شەيئىلەرنى روشەن گەۋدىلەندۈ-رۈشكە بولىدۇ. بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان لېكىن مەلۇم جەھەتتىن ئاز-تولا ئوخشاشلىقى بولغان ئىككى شەيئىنىڭ بىرسى ئارقىلىق يەنە بىرسىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان سۆز ئۇسۇلىنى ئوخشىتىش دېيىلىدۇ.

ئوخشىتىش نەرسە ياكى ھادىسىنى كىتاپخانلارغا ياكى ئاڭلىغۇ-

چىلارغا ئىپنىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئۇ كىتاپخانلاردا شۇ نەرسە ياكى ھادىسە توغرىسىدا ھىس-تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ. ئوخشىتىش ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدىغان بىر خىل ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى بولۇپ، مۇرەك-كەپ داۋىللارنى كونكرىتلاشتۇرۇشتا، پېرسوناژلارنى سۈرەت-لەشتە، مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلەشتە ناھايىتى چوڭ رول ئوينايدۇ.

مەسىلەن:

تىكوردى ماڭا ئەللىك ياشىم،
كوكۇ قىلدى قوزغۇن توسى تەگ باشىم.

(ئەللىك ياش ماڭا قولىنى سوزدى. قوزغۇندەك قارا چاچ-لىرىم ئاسمان رەڭگىگە كىرىپ ئاقاردى.)

(يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىگ»دىن)

"......خۇددى تومۇر زەررىچىلىرى بىر پارچە ماگنىتنى ئوراپ ئالغاندەك ئەتراپتىكى ھەممە كىشى پاۋىلنى ئوراپ ئالدى".

(ماكسىم گوركى: «ئانا»دىن)

ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاشلىق بولىدۇ. ئەگەر ئىككى شەيئى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش ۋە ئوخشاشلىق بولمايدىكەن،

ئۇلارنى تەڭلەشتۈرۈشكە، ئۆز ئارا ئوخشىتىشقىمۇ بولمايدۇ.

ئوخشىتىشلار روشەن سىنىپىيلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇنى ئىشلەتكەندە مۇۋاپىق ھالدا تاللاش بىلەن بىرگە قانداق مەزمۇننى گەۋدىلەندۈرىدىغانلىققا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشىمىز كېرەك. يەنى بىز سەلبىي شەيئىلەرنى گەۋدىلەندۈرمەكچى بولساق سەلبىي شەيئىلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشىمىز لازىم، ئەگەر گەۋدىلەندۈرۈلىدىغان شەيئى ئىجابىي بولسا، ئۇنى ئىجابىي شەيئىلەر ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرىمىز. مەسىلەن:

يولەينىڭ يالىڭاچ تېنى قۇمچاقتەك سىلىق ئىدى. (ئىجابىي ئوبراز)

كاڭنىڭ گىرۋىكىدە ئولتۇرغان ياپون ئوپىتسەرنىڭ كۆزى ھىلىلا ئۆلۈكنى يەپ كەلگەن ئىشتىنىڭ كۆزىدەك قىزىرىپ كەتكەن ئىدى. (سەلبىي ئوبراز)

ئوخشىتىشلار يوشۇرۇن ئوخشىتىش، ئېنىق ئوخشىتىش ۋە ۋەكىللىك ئوخشىتىش دەپ 3 خىلغا بۆلۈنىدۇ.

(1) ئېنىق ئوخشىتىش

"دەك"، "تەك" قوشۇمچىلىرى ۋە "گويا"، "ئوخشاش"، "خۇددى" قاتارلىق سۆزلەر ئارقىلىق ئىككى شەيئى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت چۈشەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

"مەن خۇددى قارىغايدەك قار-شىۋىرغانلاردىن قورقماي،

دائىم بىرخىل تۇرىمەن. مەن خۇددى تالغا ئوخشاش قەيەرگە سانچىپ قويسا شۇ يەردە كوكلەپ چىقىمەن."

(«لىپى فىبك خاتىرىلىرى»دىن.)

(2) يوشۇرۇن ئوخشىتىش

ئېنىق ئوخشىتىشلاردا ئوخشاشلىق باغلىنىشى بولسا، يوشۇرۇن ئوخشىتىشلاردا ماسلىشىش باغلىنىشى بولىدۇ. يوشۇرۇن ئوخشىتىش ئېنىق ئوخشىتىشقا قارىغاندا بىر بالداق يۇقۇرى پەللىگە كوتىرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئوزئارا باغلىنىشى زىچ ۋە يوشۇرۇن هالدا بولىدۇ. ئەمما كىتاپخان ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ بارلىقىنى ئېنىق هىس قىلىدۇ. مەسلەن:

شيۇجىڭجۇيى خەلقنى زەهەرلەيدىغان ئەپيۇن، قۇللارنى بەزلەيدىغان چۇشكۇن نەغمىدۇر.

(3) ۋەكىللىك ئوخشىتىش

ۋەكىللىك ئوخشىتىش ئىلگىرى مېتافورا ياكى ئىستىئارە دەپمۇ قوللىنىلىپ كەلگەن. ۋەكىللىك ئوخشىتىش يۇقۇرىدا كورۇپ ئوتكەن ئېنىق ئوخشىتىش ۋە يوشۇرۇن ئوخشىتىشلارغا قارىغاندا، يەنىمۇ بىر بالداق يۇقۇرى كوتىرىلگەن ئوخشىتىش

بولۇپ، بۇنىڭدا ئوخشالغۇچى شەيئى كورۈنمەي، ئوخشىغۇچى شەيئى ئوخشالغۇچى شەيئىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ خىل ئوخشىتىش ئالدىنقى ئىككى ئوخشىتىشقا قارىغاندا يەنە بىرقەدەم چوڭقۇرلاشقان ئوخشىتىش بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

مەسىلەن:

يوللۇغۇم بولسۇن ساڭا،
قويىنىڭغا سالغىن ئالمىنى.
ھەر سىغىنغاندا پۇراپ،
يادىڭغا ئال يارىم مېنى.
(تېيىپجان ئېلىيوپ)

ئوخشىتىشلاردا ئوخشىغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشالغۇچى شەيئى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىدە ئورتاقلىق بولۇشى كېرەك. بۇلار (ئوخشىغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشالغۇچى شەيئى) پۈتۈنلەي بىر بىرىگە ئوخشاش بولۇپ قالسا بولمايدۇ.

مەسىلەن:

ئىرادىلىك ئادەم قارىغايغا ئوخشايدۇ،

دىسەك، بۇ ئوخشىتىش مۇۋاپىق بولىدۇ.

ئاۋۇ ئادەم ماۋۇ ئادەمگە ئوخشايدۇ،

دىسەك، بۇ ئوخشىتىش بولمايدۇ.

ئادەتتە، ئوخشىتىشلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشىمىز ئۈچۈن

تونۇەندىكىدەك بىرقانچە نۇقتىلارغا دىققەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

1) ئوخشىتىشلاردا ئابستراكت چۈشەنچە ياكى شەيئىلەر كونكرېت نەرسىلەرگە ئوخشىتىلىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئابستراكت نەرسىلەر روشەنلىشىدۇ.

2) ئاددىي، ئاسان چۈشەنگىلى بولىدىغان، ئادەملەرگە كوپ چېلىقىپ تۇرىدىغان يېقىندىكى نەرسىلەر بىلەن چوڭقۇر، سىرلىق نەرسىلەرنى چۈشەندۈرۈش كېرەك.

3) ئوخشىتىشلار ئوبرازلىق بولۇشى، ئابستراكت شەيئىلەر ئوبراز ئارقىلىق كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى، چۈشىنىش قىيىن بولغان داۋلىلارنى ئېنىقلاش رولىنى ئوينىيالايدىغان بولۇشى كېرەك.

4) بىر خىل شەيئىنى ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتلەردىن ئوخشىتىش ئارقىلىق بىر بىرىگە سېلىشتۇرۇپ كورسىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئوخشىتىشنىڭ دەلىللىگىنى، قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈشكە ماھىر بولۇش كېرەك.

ئوخشىتىشلار ئاپتورنىڭ مەيدانى، نۇقتىنەزىرى ۋە ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى توغرا، جانلىق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك.

سىمۋول

سىمۋول كونكرېت شەيئى ئارقىلىق مەلۇم بىر ئابستراكت

چۈشەنچىنى ياكى ئىدىيىۋى ھىسسىياتنى ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئىپادە قىلىش ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئوي-پىكىرنىڭ چۈشىنىشلىك، جانلىق، ئوبرازلىق بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ.

سىمۋولدا ئىپادە قىلىنىدىغان (گەۋدىلەندۈرۈلىدىغان) ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ نامى توغرىدىن-توغرا، بىۋاستە ئاتالماي، بەلكى شۇ ئادەم ياكى شەيئى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتى بولغان باشقا نەرسە ياكى شەيئىنىڭ ئىسمى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن: گوركىنىڭ «بوران قۇش» دىگەن ئەسىرىدە بوراننىڭ يېقىنلىشىشى ۋە ئۇنىڭ تەنتەنىسى كوتىرىلىش ئالدىدا تۇرغان روسىيە پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان، "بىلىق ئالغۇچىلار" ئىنقىلاپنىڭ بوران-چاپقۇنىدىن قورقۇپ، يۈرىگى يېرىلىپ كەتكۈدەك ھالغا چۈشۈپ قالغان روسىيە بۇرژۇئا قوغدىغۇچىلىرىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان.

دىمەك، شەيئىلەرنىڭ توغرىدىن-توغرا ئۆز نامى بىلەن ئاتالماستىن ياكى تەسۋىرلەنمەستىن، كوچمە مەنىدە ئېيتىلىشى ياكى تەسۋىرلىنىشى سىمۋول دەپ ئاتىلىدۇ.

سىمۋوللاشتۇرۇش ئۇسۇلىدا سىمۋول قىلىنغان شەيئى بىۋاستە كورۈنمەيدۇ. بۇنى كىتاپخانلار ئويلاپ تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ھىس قىلالايدۇ. چۈنكى سىمۋول شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك ئوخشاشلىققا ئاساسلىنىدۇ. مەسىلەن:

....

شىددەت بىلەن باشلانغاندا بوران شۇ كۈن،
ھەتتا قومۇرۇپ، يۇلۇپ تاشلار دەل-دەرەخنى،
چىركوۋلارنىڭ مۇنارىنى بىت-چىت قىلىپ،
پاچاقلارھەم سەلتەنەتلىك تاجۇ-تەختىنى!
(گىنرىخ گېيىنى: «كۈتۈپ تۇرۇڭلار»دىن)

سىمۋوللارنىڭ تەركىبىگە كىرگۈچى (قاتناشقۇچى) شەيئى-لەرنىڭ ئۆزئارا موناسىۋىتى خىلمۇ-خىل بولىدۇ. سىمۋوللۇق ۋاستىلەردە بىر بىرىگە ئالماشقان قارىمۇ-قارشى مۇناسىۋەتلەرمۇ ئۇچرايدۇ. يەنى بۇ قىسمەنلىك بىلەن ئومۇملىقنىڭ، ئالاھىدە نەرسە بىلەن ئابستىراكىت نەرسىلەرنىڭ ئۆزئارا ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى شەيئىلەر ئومۇمەن بىر بىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇرۇلىدۇ.

سىمۋول تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ:

1) تاللىۋېلىنغان ئوخشىتىش ماتېرىيالى ئەسلى شەيئىنىڭ ئۆزىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

"ھەر بىر ئىشكىتىن بىردىن پۇقرا چىقىپ، خوشياقمىغان ھالدا، ئوڭۇپ ئالا-بۇلا بولۇپ كەتكەن بىر پارچە كونا لاتىنى ئېسىپ قويىدى."

(لۇشۈن: «چۇقان» توپلىمىدىن)

بۇ جايدا ئاپتور ئوڭۇپ ئالا-بۇلا بولۇپ كەتكەن بىر پارچە

كونا لاتىنى بايراقتا ۋەكىللىك قىلىدۇردۇ.

2) قىسمەنلىك ئومۇمىلىقتا ۋەكىللىك قىلدۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

نەچچە مىڭ كوز بىزگە تىكىلمەكتە.

3) كونكرېت نەرسە ئابستراكت ئۇقۇمغا ياكى ئابستراكت چۈشەنچىگە ۋەكىللىك قىلدۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

نە ئۈچۈن بىلەمسەن خوراز ھەر سەھەر،
تۇرۇپ ماتەمسىمان ئاھ-نالە قىلار.
ئۇ بىزگە دەيدۇكى تاڭ ئەينىكىدە،
ئۆمرۈڭدىن تۈن ئۆتتى، ئۆزەڭ بىخەۋەر.
(ئۆمەر ھەييام شېئىرلىرىدىن)

4) ئەسلى شەيئىنىڭ بىرەر بەلگىسى ياكى ئالاھىدىلىكى شۇ شەيئىگە ۋەكىللىك قىلدۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

"......سېرىكول ناھايىتى ئەنسىزلىنىپ تۇراتتى."

(لۇشۈن: «يۇرتۇم»دىن)

بۇ جايدا "سېرىكول" ياڭ ئەرساۋغا ۋەكىللىك قىلدۇرۇلغان.

نەسرى ياكى نەزمى ئەسەرلەردە سىمۋوللۇق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، كىتاپخانىلارنىڭ تەسەۋۋۇرىنى قوزغاشقا، يازغۇچىنىڭ ئىپادىلىمەكچى بولغان (گەۋدىلەندۇرمەكچى بولغان) شەيئىگە نىسبەتەن قوزغالغان ھېسسىياتىنى روشەن گەۋدى-

لەندۇرۇشكە بولىدۇ. سىمۋولدا ئىپادىلىنىدىغان ئادەم ياكى شەيئىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك تىپىك خۇسۇسىيىتى چىڭ تۇتۇلۇشى لازىم.

مۇبالىغە

ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تەسىر قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، كىتابخانلارنىڭ ئويلىنىشى، تەسەۋۋۇر قىلىشىغا ئىلھام بېرىش مەقسىدىدە شەيئىلەرنى ئۆزىنىڭ تەبىي مەرتىۋىسىدىن كۆپ دەرىجىدە ئاشۇرۇپ ياكى چوكۇرۇپ (كىچىكلىتىپ) يېزىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇننى تېخىمۇ كۈچلۈك، تېخىمۇ تەسىرلىك قىلىش ئۈچۈن قوللىنىدىغان بۇ خىل ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى مۇبالىغە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

"......قاتتىق كېسەل ۋە قايغۇ-ھەسرەت ئۇنىڭ رەڭگى-روينى ساماندەك سارغايتىپ، شۇنچىلىك جۈدىتىۋەتتىكى، شۇمەكتەكلا بولۇپ قالدى."

مۇبالىغە ئادەتتە خەلق قوشاقلىرى، شېئىرلار، ماقال، تەمسىل ۋە باشقا ئەدەبىي ژانىرلاردىمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىگىزنىڭ ئاچچىقى كەلگىچە، پاكارنىڭ جېنى چىقىپتۇ.
توگىنى شامال ئۇچۇرسا، ئۆچكىنى ئاسماندا كور.
(ماقال-تەمسىل)

يارسىز ئۆتكەن ئۆمۈرنىڭ
مىڭ يىلى بىر كۈنچە يوق.
ئىشق ئوتىنىڭ ئالدىدا،
دوزاق ئوتى ئۇچقۇنچە يوق.
(قوشاق)

مۇبالىغە تىلنىڭ جانلىقلىقىنى ۋە ئوبرازلىقلىقىنى ئاشۇرىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىنقىلاۋىي رومانتىزىملىق روھنى ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدۇ.

مۇبالىغىدە شەيئىلەر ئەقىلغە مۇۋاپىق ھالدا كۆپتۈرۈلۈشى ياكى بولمىسا كىچىكلىتىلىشى كېرەك.

مۇبالىغىلەشتۈرۈشتە گەرچە سۆزنى ئەمەلىيەتتىن ئاشۇرۇپ ئىپادىلەشكە يول قويۇلسىمۇ، بىراق ھېچقانداق ئاساسسىز، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان، شەيئىلەرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەكىس قىلالمايدىغان ھالدا مۇبالىغىلەشتۈرۈشكە يول قويۇلمايدۇ.

نېمىنى مۇبالىغە قىلىش، قانداق مۇبالىغە قىلىش — ئويلىنىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە. مۇبالىغە قىلىشنى ئەدەبىي ئەسەرلەردە كۆپرەك ئىشلىتىش، تەبىي پەن، ئىلمىي مۇھاكىمە خاراكتېرىدىكى ماقالا — ئەسەرلەردە ئازراق ئىشلىتىش ياكى ئىشلەتمەسلىك كېرەك.

سىلىشتۇرۇش

ئەدىبي ئەسەرلىرىمىزدە ياكى نۇتۇقلىرىمىزدا بىر بىرىگە
قارىمۇ-قارشى بولغان ئىككى ئۇقۇمنى ياكى بىر بىرىگە زىت
بولغان ئىككى شەيئىنى بىرلا ۋاقىتتا، بىر ئورۇندا بايان قىلىش
ياكى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئۇلارنى ئۆزئارا بىر بىرى بىلەن
سىلىشتۇرۇپ، توغرىنى تېخىمۇ توغرا، خاتانى تېخىمۇ خاتا
قىلىپ، كىتاپخانلارنىڭ ياكى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ شۇ شەيئى ياكى
ئۇقۇمغا بولغان چۈشەنچىسىنى روشەنلەشتۈرىمىز. مانا شۇنداق
ئوخشاش بولمىغان ئىككى شەيئىنى بىر بىرىگە سىلىشتۇرۇش
نەتىجىسىدە ئۆز مەقسىدىمىزنى روشەنلەشتۈرۈشكە ياردەم
بېرىدىغان ۋاستىنى سىلىشتۇرۇش دەپ ئاتايمىز.

ماقالا ياكى نۇتۇقلاردا سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن جانلىق
پايدىلىنىلسا، ئۇ ئەسەرنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇپ،
كىشىلەرنىڭ زىددىيەتلىك ئىككى تەرەپ ئۈستىدە چوڭقۇر
ئويلىنىشىغا ۋە ئېنىق چۈشەنچە ھاسىل قىلىشىغا ياردەم بولىدۇ.
سىلىشتۇرۇشلاردا قارىمۇ-قارشى ئىككى تەرەپ ئېنىق گەۋدىلەن-
دۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىتاپخاندا ياكى ئاڭلىغۇچىلاردا چوڭ-
قۇر ھەم ئېنىق تەسىرات پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن:

.... غەم يېمەس تيولىن ۋە تىت-تىت بولۇپ تۇرغان ئىككى
باللىق ئايال — بۇلار گويا جەڭ قىلغۇچى ئىككى تەرەپ ئىدى.

(كرولېنكو: «دەريا ئوينايدۇ»دىن)

بۇ مىسالدا ئوخشاش بولمىغان قارىمۇ-قارشى ئىككى خىل ھالەت كۆرسىتىلىپ، ئىككى خىل ئاقمۇەت كىشىلەرنىڭ پىكىر قىلىشىغا ھاۋالە قىلىنغان.

سېلىشتۇرۇشلار بەدىي ئەدەبىياتنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرىدا بولۇپمۇ كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

....

چۈشىدۇ يوچۇقتىن قىرو ئۇچقىنى،
تائەبەت بەخشەندە بىزگە بۇ ئازاپ.
بايلاردا تاڭغىچە سەيلە، قورۇلۇپ،
نەغمە ۋە رومكىلار تۇرار جاراڭلاپ.

ئاخىرى ھېرىشىپ ياتىدۇ يەردە،
بايلارنىڭ پۇتىدا دەسسىلىپ، ئۆلۈپ.
ئېيتقىنا بۇلار كىم؟ قانداقچە ئادەم؟
چىدامدۇ چىن يۈرەك بۇ ئىشنى كۆرۈپ.

(«تاڭ دەۋرى شېئىرلىرى»دىن)

سېلىشتۇرۇش ۋاستىسىدىن پايدىلانغاندا، سېلىشتۇرۇشنى توغرا، مۇۋاپىق ئىشلىتىش ئۈچۈن، ئاپتورنىڭ مەيدانى توغرا، كۆزقارىشى ئېنىق بولۇشى، ئىپادىلەپ بەرمەكچى بولغان شەيئىنىڭ قارىمۇ-قارشىلىق ماھىيىتىنى چوڭقۇر تونۇشى ۋە تەھلىل

قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. سىلىشتۇرۇلىدىغان شەيئى ماھىيەت جەھەتتىن پۈتۈنلەي بىر - بىرىگە زىت بولۇشى زورۇر. سىلىشتۇرۇش تەكىتلەش، كۈچەيتىش رولىنى، ئوينايدۇ. شۇڭا ئۇ كىتاپخانلارغا نىمىنىڭ ياخشى، نىمىنىڭ يامانلىغىنى، نىمىگە مۇھەببەت قويۇپ، نىمىدىن نەپرەتلىنىش كېرەكلىگىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بولۇشى لازىم.

جانلاندۇرۇش

ئەدىبىي ئەسەرلەردە كىتاپخانلارنىڭ ئېنىق ۋە جانلىق تەسىر - چانلىغىنى قوزغاش ئۈچۈن، بەزىدە جانلىق ياكى جانسىز نەرسە - لەرنى ئوي - پىكىر ۋە ھىسسىياتقا ئىگە بولغان ئادەمگە ئوخشىتىپ تەسۋىرلەيمىز، ياكى بولمىسا جانلىق نەرسىلەرنى جانسىز نەرسە قىلىپمۇ تەسۋىرلەيمىز. مانا شۇنداق بىرەر نەرسە ياكى ئىشنىڭ خاراكتىر خۇسۇسىيەتلىرىنى ئادەملەرگە ئوخشىتىش ياكى ئادەملەرنى جانسىز نەرسىلەر ئورنىدا گەۋدىلەندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى جانلاندۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

جانلاندۇرۇش مۇۋاپىق قوللىنىلسا، ئەسەرنىڭ بەدىي تەسىرى ئاشىدۇ. كىتاپخانلاردا جانلىق، روشەن تەسىرات پەيدا قىلىپ، ئۇلارنىڭ پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى بىلەن تونۇشۇشىغا يېقىندىن ياردەم بېرىدۇ. جانلاندۇرۇش ئۇسۇلى شېئىرىيەتتە، باللار ئەدەبىياتىدا، فولكلور، مەسەل،

سەنۋىنلاردا كوپرەك ئۇچرايدۇ.

جانلاندۇرۇش ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، جانسىز نەرسە-لەرنى (شەيئىلەرنى) ئادەملەشتۈرۈش؛ يەنە بىرى، جانلىق نەرسىلەرنى (ئادەم) جانسىزلاشتۇرۇش (نەرسىلەشتۇرۇش)

جانسىز نەرسىلەرنى ئادەملەشتۈرۈش:

ئەسەرلەردە مەۋجۇت شەيئىلەرگە (جانسىز نەرسىلەرگە) ئادەملەردىكى ئىدىيە، ھىسسىيات، تۇيغۇ ۋە ھەركەتلەرنى چېتىپ، ئۇنىڭغا جانلىق نەرسىلەرگە خاس بولغان پائالىيەتلەرنى قىلدۇرۇش—ئادەملەشتۈرۈش دېيىلىدۇ (جانسىز نەرسىلەرنى ئادەمگە ئوخشىتىش دېيىلىدۇ). ئادەملەشتۈرۈش بەزى ھاللاردا ئابستراكت ئۇقۇملاردىمۇ قوللىنىلىدۇ. ئادەملەشتۈرۈشتە قوللىنىلغان سوزلەر ئادەملەرنىڭ روھىي ھالىتىنى ئەكس ئەت-تۈرۈشكە ئۇيغۇن بولۇشى ۋە شەيئىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان، مۇۋاپىقلاشقان ھالدا بولۇشى زورۇر. بەدىي ئەسەرلەردە جانلاندۇرۇش. سىمۋول، ئوخشىتىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

توي ۋە تەنتەنە،
پۈتۈن ئۆلكەمدە.
مەيدانلار تامام،
پۈركەنگەن گۈلگە.

يېشىل دەرەخلەر،

چاۋاكلار چىلىپ،

كۈلگەن تەبىەت،

ئىلھام كۆڭۈلگە.

(ئەلقەم ئەختەم: «داھىغا تەشەككۈر»دىن)

ماياكوۋسكى ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىننىڭ ۋاپاتىغا ماتەم تۇتۇۋاتقان كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ قايغۇسىنى تەسۋىرلەپ:

بۇ يەردە،

لېنىننى تىڭشىغان

ھەر بىر مۇنارە،

ھەرگىز

لېنىننى

يوق دېمەس ئىدى،

دەپ يازىدۇ.

بۇ جانلاندۇرۇش بىلەن شائىر ئۇلۇغ داھىي لېنىنغا بولغان خەلق مۇھەببىتىنى كۈچلۈك ھىسسىيات ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

ئادەملەشتۈرۈش كۆپرەك لىرىكىلىق ئەسەرلەر، مەنزىرە تەسۋىرلىرى ۋە كۈچلۈك ھىس-تۇيغۇنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ. ئادەملەشتۈرۈشنىڭ ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان ئەدەبىي ژانىرلىرى باللار ئەدەبىياتى بولۇپ، ئۇ ياش ئۇسمۇرلەرگە

تەبىەت دۇنياسى بىلەن تونۇشۇش، كوممۇنىستىك ئەخلاق- ئىستىلىنى يېتىلدۈرۈش توغرىسىدا ۋە دۈشمەنلەرگە قارشى كۆرەش قىلىش توغرىسىدا مول بىلىم بېرىدۇ ھەم تەربىيە بېرىدۇ. مەسىلەن، كىنو سىنارىيىلىرىدە، بالىلار ئۈچۈن يېزىلغان بەزى ھېكايىلەردە ھايۋانلار بىر بىرى بىلەن سۆزلەشتۈرۈلىدۇ. دۆلەتنىڭ مال-مۈلكىنى ئاسراش تەربىيىسى بېرىشنى مەقسەت قىلىدىغان پارتا-ئورۇندۇقلار سۆھبىتى، دەل-دەرەخلەر سۆھبىتى قاتارلىق مەخسۇس تېمىلاردىكى ھېكايە، شېئىرلار بۇنىڭغا ياخشى مىسال بولالايدۇ.

نەرسىلەشتۈرۈش:

بۇ جانلىق نەرسىنى يەنى ئادەمنى نەرسە قىلىپ يېزىش دېمەكتۇر. مەسىلەن:

دەرۋازا ئالدىدىكى بىر تۈپ ئۈژمە دەرىخى ھازىر ھېچكىمگە كېرىكى بولماي قالغان قېرى جەسەكچىدەك ئېگىلىپ تۇراتتى. (ئانتى دىيوما: «مونتى كىرىستو بەگزادىسى»)

سۈپەتلەش (ئېپىتىت)

ۋەقە ۋە ھادىسلەرنى تەسۋىر قىلدۇرۇش، ئاڭلاش ھەم سەزدۈرۈش ئارقىلىق، شۇ ۋەقە، ھادىسىلەرنى كىتاپخانلارغا ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشكە ياردەم بېرىدىغان ئەدىبىي ئېنىقلىغۇچىلار سۈپەتلەش دەپ ئاتىلىدۇ. سۈپەتلەش تەسۋىر-

لىنىۋاتقان نەرسىنىڭ جانلىق ئوبرازىنى يارىتىپ، مەۋھۇم ئۇقۇمنى كونكرېت نەرسىنىڭ قىياپىتىگە يوتكەپ، كىتاپخاندا كۈچلۈك ھاياجانلىنىش، تەسىرلىنىش ھىسسىنى قوزغايدۇ.

سۈپەتلەشتە بايان قىلىنىدىغان نەرسىلەرنىڭ ئوبرازى تەسۋىر ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلۈپ كورسىتىلگەچكە، ئۇ لىرىكا شېئىرلاردا كوپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

تووۇلىدۇق مۇبارەك كۈينى قانغىچە،
كۈتكەنتۇق شۇ كۈننى قانچە تۈن-كېچە.
ئاۋازلار دولقۇنى يۈيار ئاسماننى،
تىيانشان كۈيى بار شۇ ئۈن ئىچىدە.
(ئارسلان)

خەلق قوشاقلىرىدا بولسا، "ئىشىق"، "كوكۈل"، "پەلەك"، "زۇلۇم"غا ئوخشاش مەۋھۇم چۈشەنچىلەر "ئىشىق ئوتى"، "كوكۈل رىشتى"، "پەلەك چاقى"، "زۇلۇم ئوتى"......غا ئوخشاش ئېپىتىلىق تۈزۈلۈشلەر بىلەن ئوبرازلىق خاراكتېرغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئايرىلىپ كېتەي دىسەم،
ئۈزۈلمەيدۇ كوكۈل رىشتى.
....

ئىشق ئۇتىنىڭ ئالدىدا،
دوزاق ئۇتى ئۇچقۇنچە يوق.

سۇپەتلەشلەر سۇپەت، رەۋىش، رەۋىشداش سوزلەر ئارقىلىق تۇزۇلىدۇ.

نەقىل كەلتۇرۇش

نەقىل كەلتۇرۇش نەسرى ۋە نەزمى ئەسەرلەردە، نۇتۇقلاردا ناھايىتى كوپ قوللىنىلىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇل-لىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ماقالا، ئەسەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىغىنى ۋە قايىل قىلىش كۇچىنى ئاشۇرۇپ، ئەسەرنىڭ مەزمۇنلۇق بولۇشى، تىلىنىڭ جانلىق ھەم چۇشىنىشلىك بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ.

بىز دائىم ئوبزور ياكى ماقالا-ئەسەرلەرنى يازغاندا، ئىنقىلاۋىي داھىلارنىڭ ۋە مەشھۇر ئادەملەرنىڭ سوز ئۇزۇندىلىرىنى نەقىل كەلتۇرۇپ، شەيئىلەرنى تەھلىل قىلىشنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى قىلىمىز. قەھرىمانلارنىڭ، ئۇلگىلىك ئىلغار شەخسلەر-نىڭ مەردانە سوزلىرىنى، كىشىلەرنى ئىلھاملاندۇرۇپ ئالغا ئىلگىرىلەشكە تۇرتكە بولىدىغان ماقال-تەمسىللەرنى نەقىل كەلتۇرۇپ، ئوز كوزقاراشلىرىمىزنى شەرھىلەيمىز. بەزىدە قارشى تەرەپنىڭ سوزىدىن نەقىل ئېلىپ، ئۇنىڭغا رەددىيە

بىرىمىز. ئەدىبىي ئەسەرلەر ۋە سىياسى-نەزەرىيىۋى ماقالىلاردا كۆپ قوللىنىلىدىغان مانا شۇنداق ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى نەقىل كەلتۈرۈش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

نىكولاي ئوستروۋسكى: "ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە هاياتتۇر. ئۇ، هاياتنى شۇنداق ئۆتكۈزەلىشى كېرەككى، بىهۇدە ئۆتۈپ كەتكەن ۋاقىتلىرىغا هېچقانداق ئاغرىنمايدىغان، مېنىڭ هاياتىم پەقەت ئىنسانىلارنىڭ بەخت-سائادىتى ئۈچۈن تەقدىم قىلىندى، دېيەلەيدىغان بولسۇن" دېگەن ئىدى.

نەقىل كەلتۈرۈش ئاپتورنىڭ مەسىلىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشەندۈرۈشى، ئۆز كۆزقارىشىنى شەرھىيلەشى ئۈچۈندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن نەقىل ئەدىبىي ئەسەر بىلەن بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلىنىپ كېتىشى كېرەك.

تەكرارلاش

ماقالا ياكى ئەسەرلىرىمىزدە ئوخشاش بىر سۆز بىرىكمىسى ياكى بىر جۈملىنى بەزىدە ھەتتا پۈتۈن بىر ئابزاسنى تەكرار يېزىپ، كۈچلۈك ئىدىيىۋى-ھىسسىياتىمىزنى، قەتئىي ئىرادە ھەم ئىپادىمىزنى بىلدۈرىمىز. مانا بۇ ئىستىلىستىكىدا تەكرارلاش ئىپادىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل تەكرارلاش ئۇسۇلى ماقالا ياكى ئەسەردە ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي-پىكىرنى تەكىتلەپ، كۈچەيتىپ بېرىدۇ ھەم ئەسەر تىلىنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇپ ئاھاڭدار

قىلىدۇ.

تەكرارلاش شېئىرىي ئەسەرلەردە، مۇھاكىمە ماقالىلىرىدا ھەم خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: لۇشۈننىڭ «ئۇنتۇش ئۈچۈن ئەسلەش» دېگەن ئەسىرىنىڭ باش تەرىپىدە بېرىلگەن پىكىر ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا يەنە تەكرار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

تەكرارلاش بىر مەنىدىكى سۆزنىڭ (بىر سۆزنىڭ) قايتا-قايتا تەكرارلىنىشى بىلەنمۇ ياكى سىنونىم سۆزلەر (مەنا جەھەتتىن بىر خىل، لېكىن تەلەپپۇز قىلىنىشى ئوخشىمايدىغان سۆزلەر)نىڭ مەزمۇننى كۈچەيتىشى ۋە تولۇقلىشى بىلەنمۇ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

قارا دەيدۇ، قارا دەيدۇ،
قارا مەندە يوق.
قارا مۇخىنىڭ قاسراغىدەك
گۇنا مەندە يوق.
(خەلق قوشىقى)

رىتورىك مۇراجەت

ئەدەبىي ئەسەرلەردە، ئاپتور بىرەر شەيئى توغرىسىدا يېزىۋېتىپ، قاتتىق ھاياجانلىق تۇيغۇسى بىلەن كىتابخانلارغا

ياكى ئاڭلىغۇچىلارغا بىۋاستە ھالدا ئەسەردىكى شەيئىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ سوز قىلىدۇ. ئاپتورنىڭ ئوزى بىلەن ئوزى ياكى تەسۋىرلىنىۋاتقان شەيئى بىلەن سوزلىشىشى رىتورىك مۇراجەت دەپ ئاتىلىدۇ. رىتورىك مۇراجەت كوپرەك ئاپتور قاتتىق ھاياجانلانغان، ئىلھاملانغان شارائىتتىلا ئىشلىتىلىدۇ. يەنى ئادەم قاتتىق مۇسىبەتكە چۈشكەن ياكى ھەددىدىن تاشقىرى خوشاللانغاندا ياكى بولمىسا قاتتىق غەزەپلەنگەندە بۇ ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىخ! مىنىڭ سۇيۇملۇك ئانام،
ئىزىز ۋەتىنىم،
چاچمەن تەبرىك گۇللىرىمنى بوينۇڭغا،
تووۇلايمەن،
ياڭراق ئاۋازدا،
ئىپتىخار بىلەن
مۇبارەك ۋەتىنىم شانلىق تويۇڭغا!

(ئامىنە غاپپار)

رىتورىك مۇراجەت ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى ئادەمگە مۇراجەت؛ يەنە بىرى نەرسىگە مۇراجەت.

ئادەمگە مۇراجەت:

ئاپتور ئوز ئەسەرلىرىدە ئوزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان

ئادىمىگە مۇراجەت قىلىدۇ. ئۇزى ياراتقان قەھرىمان بىلەن سوزلىشىدۇ، سوھبەتلىشىدۇ، ھەتتا مۇنازىرىلىشىدۇ. بەزى چاغلاردا ئاپتور ياكى پىرسوناژ كىتاپخانىلارغا مۇراجەت قىلىپ، كىتاپخانلار بىلەنمۇ سوزلىشىدۇ. بەزى ھاللاردا ئاپتور ئوز ئوزى بىلەنمۇ سوزلىشىدۇ. ئەدىبىي ئەسەرلەردىكى مانا شۇنداق مۇنولوگ مۇراجەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

"تىنىچ يېتىڭلار، يولداشلار! بىز سىلەر ئۇچۇن چوقۇم ئىنتىقام ئالىمىز".

(«قىزىل قىيا»دىن)

"......ئويغان! ئەي چال! ئولۇمگە ھازىرلان. ئوتكەن كۇنلەرىڭ ماتىمىنى تۇت! ئومرۇڭ بوشقا كەتتى. قالغان كۇنلىرىڭ بىلەن ئۇزرىنى تىلە. ئەي رەببىم! مىنىڭ ئومرۇمنى ئۇزۇن ئەيلە، بۇ كىتاپنى تۇگىتىشىمگە قۇۋۋەت بەر......"

(يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىگ» تىن)

نەرسىگە مۇراجەت:

ئاپتور ئەسىرىدە بايان قىلىنىۋاتقان نەرسىگە مۇراجەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ سوز قىلىدۇ، يەنى ئادەم جانسىز نەرسىلەرگە سوزلەيدۇ. نەرسىلەرگە مۇراجەت قىلىش جانلان-دۇرۇشتىكى ئادەملەشتۇرۇشكە ئوخشايدۇ، جانسىز نەرسە مۇراجەتنىڭ ئوبيېكتى بولىدۇ. مەسىلەن:

يىللار! مەيدەڭنى تۇتۇپ، قاقاقلاپ كۇلمە،

ئالدىڭدا قىزىرىشتىن، ئارتۇق كورىمەن ئۇلۇمنى،
قىرىتمەن دەپ ئارتۇق كوڭۈل بولمە،
ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قويارمەن ئوغلۇمنى.
(لۇتپۇللا مۇتەللىپ)

رىتورىك مۇراجەت كىتاپخانىلارنىڭ دىققەتچانلىغىنى ئاشۇرۇپ، تىلنىڭ تەرغىباتچىلىق ھەم جەڭگىۋارلىق رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

رىتورىك سوراق

ئەدىبىي ئەسەرلەردە، ئاپتورلار مەلۇم بىر مەزمۇننى تەكىتلەش يۈزىسىدىن ئەسلى مەقسەتنى بايان قىلىشتىن بۇرۇن سوئال قويۇپ كىتاپخانىلارنى ئويلاندۇرىدۇ. مۇنداق سوئال قويۇش يولى بىلەن ئاپتورنىڭ ئۆز پىكرىنى تەستىقلىتىش ياكى سوئال جۈملە شەكلى بىلەن مەزمۇننى تەكىتلەش رىتورىك سوراق دەپ ئاتىلىدۇ.

رىتورىك سوراقلاردا ئاپتورنىڭ كوڭلىدە ئېنىق كوزقاراش ياكى چۈشەنچە بولىسىمۇ، لېكىن ئۇ قەستەن سوئال بېرىش يولى بىلەن كىتاپخانىنىڭ دىققەتچانلىغىنى ئاشۇرىدۇ ۋە ئويلىنىشقا سالىدۇ. مەسىلەن:

"سىنىڭ جىنىڭ مىنىڭ جىنىم بىر جان ئەمەسمۇ؟
سىنىڭ ئۈچۈن مىنىڭ جىنىم قۇربان ئەمەسمۇ؟"
قەلبىم مىنىڭ خۇددى يالقۇن، باغرىڭ سىنىڭ ئوت،
ئىككىمىزنىڭ قەلبى ئوخشاش گۈلخان ئەمەسمۇ؟
(مەمتىلى زۇنۇن)

رىتورىك سوراقلار كىنو سىنارىيىلىرىدە، دىرامىلاردا قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە ئالاھىدە زور رول ئوينايدۇ.

تەنە (كىنايە)

ھەرقانداق بىر سۆز مەلۇم بىر مەنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ مەلۇم بىر ئۇقۇمنىلا بىلدۈرىدۇ. بىز "توغرا" دىگەن سۆزنى "خاتا" دىگەن سۆزنىڭ ئورنىدا قوللانساق، ھەق-ناھەقنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن، ياخشى بىلەن ياماننى پەرقلەندۈرمىگەن بولىمىز. شۇڭا بىز ئوي-پىكرنى بىلدۈرۈشتە شۇ ئوي-پىكرنى ئېنىق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان مۇۋاپىق سۆزلەرنى قوللىنىمىز، لېكىن بەزى چاغلاردا بۇنىڭ تەتۈرسىچە سەلبى سۆز بىلەن ئىجابى مەنىنى، ئىجابى سۆز بىلەن سەلبى مەنىنى بىلدۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. يەنى ئېيتىلۋاتقان سۆزنىڭ توغرا مەنىسى ئۆز ئورنىدا ئىشلىتىلمەي، باشقا بىرسىنى زاڭلىق قىلىش مەنىسىدە قوللىنى-

لىمدۇ، بۇ خىل ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى تەنە (كىنايە) دەپ ئاتايمىز. تەنىدە ئىپتىلىۋاتقان سۆز سىرتتىن قاراشتا توغرا، ماقۇللاش خاراكتېرىدا مەنا بىلدۈرۈۋاتقاندەك قىلىمۇ، لېكىن ئىچكى جەھەتتىن "ياخشى باھا" يوققا چىقىرىلىدۇ. بىز بۇ خىل ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن زورۇر تېپىلغاندا مۇۋاپىق دەرىجىدە پايدىلانساق، ئەسىرىمىزنىڭ تەسىر قىلىش كۈچى ئاشىدۇ.

تەنە كۈچلۈك ھەجۋى خاراكتېرغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، دوست-دۈشمەننى ئېنىق پەرق ئېتىش لازىم. تەنە كۆپىنچە دۈشمەنلەرنى مەسخىرە قىلىشتا، ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرۇشتا قوللىنىلىدۇ. تەنىنى ئىشلەتكەندە، كىتاپخان كورۇشى بىلەنلا سوزنىڭ يونۇلۇشى، باش-ئايىغى بىلەن باغلاپ، شۇ سوزنىڭ تەنە ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

"سوۋېتلىك گومىنداڭچى جاناپلىرىمىز، 3-ئىنتېرناتسونال تارقالغاندىن كېيىن، سىلەر ھەدەپ شاپاشلاپ پەقەت كومپارتىيىنىلا 'تارقىتىۋېتىش' قەستىدە بولدۇڭلار، لېكىن ۋەتەن خائىنلىرى پارتىيىلىرى ۋە ياپون پارتىيىلىرىنى تارقىتىۋېتىشكە ئازراق بولسىمۇ كۈچ چىقىرىشنى زادى خالىمىدىڭلار، بۇنىڭ سەۋەبى نىمە؟" («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3-توم، 209-بەت)

لۇشۈن ئەپەندى ئۆز زاۋېنلىرىدا بۇ ئۇسۇلدىن ناھايىتىمۇ كوپ پايدىلانغان. چۈنكى لۇشۈن قارا كۈچ ھوكۈمرانلىقىدىكى

زۇلمەتـلىك دەۋردە ياشىغانلىقتىن ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىق غەزەپ-نەپرىتىنى، ئەركىنلىككە بولغان ئىنتىلىشىنى، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ نومۇسسىز قىلمىشلىرىنى ئۆز زاۋىيەلىرىدا كىنايىلىق كۆلكە ئاستىغا ئالغان.

ئېۋپېزىم (سىپايى، سىلىق سۆز)

ئېۋپېزىم سۆزلەرنى سىلىقلاشتۇرۇپ ئېلىش دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. بىز ئەسەر ياكى ماقالىلىرىمىزدا سۆزلەرنىڭ سىلىق، چىرايلىق بولۇشىغا، ئۇنىڭ ئېنجابى جەھەتتىن ئۇقۇمىنى روشەن بىلدۈرەلىشىگە دىققەت قىلىمىز. مەسىلەن: "ئۆلۈپتۇ"، "ۋاپات بوپتۇ"، "قازا تېپىپتۇ"، "كۆز يۇمۇپتۇ" ياكى "دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ" دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر لېكسىكىلىق ئۇقۇم جەھەتتىن گەرچە بىرلا مەنىنى بىلدۈرسىمۇ (مەنىداش سۆز بولسىمۇ)، بىز ھەرگىز كىشىلەرگە سۆزلىگەندە "سىزنىڭ بالىڭىز ئۆلۈپتۇ" دېمەستىن، بەلكى "بالىلىرى ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ"، ياكى "قازا تېپىپتۇ"، "ۋاپات بوپتۇ"، "كۆز يۇمۇپتۇ" دەيمىز. بالا-قازا ياكى خەيىم-خەتەرگە يولۇقۇپ، بىرەر كېلىشمەسلىككە ئۇچرىغان بولسا، "توكۇر بولۇپ قاپلا" ياكى "قارغۇ بولۇپ قاپلا" دېمەستىن، "سىلىگە بىر ھادىسە كەپتۇ"، "كېلىشمەسلىككە ئۇچراپ قاپتۇ دەپ ئاڭلىدۇق" دەيمىز.

بەزى چاغلاردا توغرىدىن-توغرىغا ئېيتىش بەپ بولىدىغان

سوزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: "تۇغدى" سوزى گەرچە ئومۇمى مەنىدىكى ئۇقۇم بولسىمۇ، "كوزى يورىدى"، "بوشاندى"، "يەڭگىپ ئالدى" دەيمىز. مانا شۇنداق سوزلەش ياكى يېزىشتا ئەپسىزلىك ھىس قىلدۇرىدىغان سوزلەرنى سىلىقلاشتۇرۇپ سىپايىي تۇرگە ئايلاندۇرۇپ ئېيتىش ياكى يېزىش ئېپپىزىم دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېپپىزىم تىل سەنئىتىگىمۇ ۋە تىل-يېزىق مەدەنىيىتىگىمۇ زور تەسىر كورسىتىدۇ. ئېپپىزىم كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا كوپ ئىشلىتىلىپ، ھورمەت مەرتىۋىسى ئىپادىلىنىدىغان يولداشلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە قوللىنىلىدۇ. ئۇ كوپرەك ئاغرىق-سىلاق، ئولۇم-يىتىم، جىسمانى نۇقسانلار توغرىسىدا سوزلىگەندە كىشلەرگە دىل ئازارى بېرىپ، رەنجىتىپ قويۇشتىن ساقلىنىش ئىمكانىيىتى يارىتىدۇ.

ئانافورا

بۇ شېئىرىي ئەسەرلەردە كوپ ئۇچرايدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولۇپ، تەكرارلاشنىڭ بىر تۈرىدۇر. يەنى قوشاق ۋە شېئىرلاردا ئىشلىتىلگەن سوزلەر ھەر بىر مىسرانىڭ بېشىدا كەلسە، ياكى ماقالا-ئەسەرلەردە كەينى-كەينىدىن كېلىدىغان سوزلەرنىڭ بېشىدا كەلسە ئانافورا دەپ ئاتىلىدۇ. ئانافورادا تەكرارلىنىدىغان سوزلەر تەبىي بولۇشى، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر ۋە كۈچلۈك ئىپادىلىنىشى ھەم

ئاھاڭدار بولۇشىغا ياردەم بېرەلەيدىغان بولۇشى لازىم. مەسىلەن:

سىغىنىدىممەن، سىغىنىدىممەن، سىغىنىدىم،
ۋەتەن سېنى تەشنا بولۇپ، سىغىنىدىم.
مېھرىڭ تولغان يۈرىگىمدە سىغىنىدىم،
دولقۇن ئۇرغان كوكرىگىمدە سىغىنىدىم.
(نىم شېھىت)

قوزغال! ئاچ ھەم يالىڭاچ قۇللار،
قوزغال! پۈتكۈل خارلانغان ئىنسان.
(ئېۆگىنى پوتىېر: «ئىنتېرناتسونال» شېرىدىن)

ماقال - تەمسىللەر

ماقال - تەمسىللەر خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان، مەنا جەھەتتىن چوڭقۇر، تەسىرلىك، ئوبرازلىق، تۈزۈلۈشى قىسقا بولغان ئىخچام تىل بايلىقىدۇر. ماقال - تەمسىللەر خەلقنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن چىقىرىلغان خۇلاسىلەرنى يەكۈنلەپ، ئۇلارنىڭ دۇنياقاراشلىرىنى يىغىنچاق ھالدا ئىپادىلەپ بېرىدىغان چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى ياكى جۈملىلەردىن تۈزۈلىدۇ. ماقال - تەمسىللەر شېئىري شەكىلگە ئىگە بولۇپ، ئۇزىنىڭ مۇستەھكەم، تۇراقلىق خۇسۇسىيىتى، ئىخچام، پىششىق ۋە پۇختىلىقى بىلەن خەلق ئىبىز ئىجادىيىتىنىڭ

باشقا تۈرلىرىدىن پەرق قىلىدۇ. ماقال-تەمسىللەر مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى باي بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيانقى تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، جەمىيەت، تەبىئەت ھەققىدىكى مول بىلىملىرى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئۇملۇك، ئەمگەك سۆيۈش، راستچىللىق، يامان ئادەت، يامان ئىشلارغا قارشى كۈرەش قىلىش خىسلەتلىرى يەكۈنلەنگەن. مەسىلەن:

بۇلبۇل چىمەننى سۆيەر، ئادەم ۋەتەننى.

ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى-رويىڭ سامان بولماس.

ئىش ئۇملۇكتە، كۈچ بىرلىكتە.

ئالتۇن ئوتتا، ئادەم ئەمگەكتە بىلىنەر.

پرولېتارىيات يازغۇچىسى ماكسىم گوركىي خەلق ماقال-تەمسىللىرى ھەققىدە توختىلىپ: "ئەڭ ئۇلۇغ دانالىق سۆزنىڭ ئاددى ۋە ئىخچاملىقىدا. ماقاللار ۋە قوشاقلار قىسقا بولىدۇ. ئۇلاردا پۈتۈن-پۈتۈن كىتاپلار مەزمۇنىغا تەڭ كېلىدىغان پىكىر ۋە ھېسسىياتلار ئورۇن ئالغان بولىدۇ" دېگەن ئىدى.

ماقال-تەمسىللەر كىشىلەرنى توغرا ئەخلاق-پەزىلەتلەرنى يېتىلدۈرۈش، پاراسەتلىك بولۇش، ئەمگەك سۆيۈش، ۋىژدانلىق بولۇش روھىدا تەربىيىلەيدۇ.

كىلاسسىك يازغۇچى ۋە شائىرلىرىمىزنىڭمۇ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئەدەبىي مىراسلىرىدىكى ماقال-تەمسىللەر خەلق تىلىنى ئۆگىنىشنىڭ رولىنى چوڭقۇر چۈشەندۈرىدۇ. مەسىلەن، 11-

ئەسرنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى، تىلشۇناس مەخمۇت قەشقىرى ئۇزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق كىلاسسىك ئەسىرىدە ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ماقال-تەمسىللەردىن نۇرغۇنلىغان مىساللارنى كەلتۈرگەن ئىدى. بۇ ماقال-تەمسىللەر نەچچە يۈز يىللاردىن بېرى ئۆز قىممىتىنى يوقاتماي، خەلقىمىز ئىچىدە كەڭ تارقىلىپ كەلمەكتە.

بىز ماقال-تەمسىللەردىن پايدىلانغاندا ئۇنىڭ سىنىپىي خاراكتېرىغا ئىنچىكە ئۇنتۇپ قالماسلىغىمىز لازىم. پەرق ئەتمەستىن قارا-قويۇق ۋارىسلىق قىلىش پۈتۈنلەي خاتا. بىز ئۇنىڭغا توغرا ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم.

خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

ئابلىمىت ئىسمايىل

خىرقىتى — 17 — 18 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ داڭلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت ئىمىن خوجام قۇلى بولۇپ، "خىرقىتى" ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر.

خىرقىتىنىڭ ھاياتى ھەم ئىجادىي پائالىيەتلىرى ھەققىدىكى مەنبەلەر ھازىرغىچە تولۇق مەلۇم ئەمەس. شائىر «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن داستانىنىڭ كىرىش قىسمىدا، ئۆزىنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى تازغۇنغا قاراشلىق باغچى يېزىسىدىن ئىكەنلىكىنى، ئاپپاق خوجىنىڭ قول ئاستىدا باغۋەن، چىراقچى ھەم كاۋاپچى بولۇپ ئىشلىگەنلىكىنى ئېنىق يازغان بولسىمۇ، لېكىن تەرجىمىھالى توغرىسىدا تەپسىلى توختالمىغان. ئازاتلىقتىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان بىرنەچچە قېتىملىق تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا، شائىرنىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى قوشۇمچە مەلۇماتلار تېپىلدى. بۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شائىر خىر-

قىتى 1634 ـ يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ باغچى دىگەن يېزىسىدا تۇغۇلغان بولۇپ، 1724 ـ يىلى 90 يېشىدا قەشقەر شەھرىدە ۋاپات بولغان. ئۇ ياشلىق دەۋرىدە، قەشقەر مەدرىسەلىرىدە 16 يىل ئوقۇپ، ئەرەپ، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگەللىگەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن ئەرەپ، پارس ئەدەبىياتىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىلغار تەجرىبىلىرىنى مۇكەممەل ئۆزلەشتۈرگەن. 1664 ـ يىلدىن باشلاپ دادىسى خوجام قۇلى بىلەن بىللە ئاپپاق خوجىنىڭ بېغىدا باغۋەن بولۇپ ئىشلىگەن.

شائىر خىرقىتى 1670 ـ يىلى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دىگەن مەشھۇر داستانىنى يازغان. بۇ داستانىڭ ئىدىيە ھەم بەدىي جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن قارىغاندا، شائىرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن ئەسەرلىرىنىڭ بارلىقىدا شەك يوق. لېكىن ئۇلار ھازىرغىچە تولۇق تېپىلمىدى. بۇ، خىرقىتىنىڭ ئەسەرلىرىنى داۋاملىق قېزىپ تېپىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىدۇ.

شائىر خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ھۆرمەتلىك ئورۇننى ئىگەللەيدىغان نەمۇنىلىك ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر.

شائىر بۇ ئەسىرىدە، مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنى ئاساسىي تېما قىلىپ، قىزىلگۈل، بۇلبۇل ۋە سەبالارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ رىيال جەمىيەتكە

بولغان نارازىلىقىنى، ئەمگەكچى خەلقلەرگە بولغان ھېسداشلى-
قىنى ۋە تىنچ، كۆڭۈللۈك تۇرمۇش توغرىسىدىكى ئارزۇ-ئارمان-
لىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىغا سىڭدۈ-
رۈلگەن ئاساسىي ئىدىيە مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ بىرلەشكەن
قۇدرەتلىك كۈچىنى مەدھىيىلەشتىن ئىبارەت. شائىر خىرقىتى
مۇھەببەت بىلەن مېھنەت بىر گەۋدە، ئۇلارنى بىر بىرىدىن
ئاجرىتىۋېتىش مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارايدۇ.

شائىر يەنە شۇنداق ھېساپلايدۇكى، چىن مۇھەببەت جاپا-
مۇشەققەتسىز ھاسىل بولمايدۇ، جاپا-مۇشەققەت (مېھنەت)
بولسا مۇھەببەتنى مۇستەھكەملەيدۇ ۋە ئۇنى كامالەتكە يەتكۈ-
زىدۇ. لېكىن شائىر مەدھىيىلىگەن مۇھەببەت ھەرگىز تار مەنى-
دىكى مۇھەببەت ئەمەس، ئۇ مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ
بىرلىكى، ئىنسانلارنىڭ ھەرقانداق ئىشنى مۇھەببەت ۋە مېھنەت
مۇناسىۋىتى ئارقىلىق قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدىغان كەڭ
مەنىدىكى مۇھەببەتتۇر. شۇنداق بولغاچقا، شائىرنىڭ مۇھەببەت،
مېھنەت ھەم رىيال جەمىيەت ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرى ئەسەردە
خېلى روشەن ئىپادىلەنگەن:

بىلىڭ، مېھنەتكە ئۆزىنى سالدى دېخان،
ئۇنىڭ جاي ئۈستىدە تا چەكتى كۆپ جان.
ئاياغى فارقۇ سەندىن بولدى رەنجۇر،

بۇ ئاچچىق ئىشلار ئاخىر بولدى گەنجۇر.①

تىكەننىڭ زەخمىدىن قانلار سىپچىلدى،
گورۇڭ باغىدا ئاخىر گۇللەر ئېچىلدى.
مۇھەببەت بولمىسا مېھنەت كېرەكمەس،
شەجەردە مېۋە يوقتۇر شاخى ئېگىلمەس.

بۇ مىسرالارنىڭ مەزمۇنى بىزگە شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، دۇنيادىكى ھەممە ئىشلاردا مۇھەببەت بىلەن مېھنەت بىر بىرىدىن ئايرىلمايدۇ. جاپا چەكمەي ھالاۋەتكە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. كىشلەر ئۆز كۆڭلىدىكى پاك مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن چوقۇم جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىشى لازىم.
شائىر خىرقىتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دىگەن داستانىدا، قىزىلگۇل، بۇلبۇل ھەم سەبا ئوبرازلىرىنى يارىتىپ، كىشلەر قەلبىدىكى مۇھەببەت، دوستلۇق ھەم ۋاپادارلىق تۇيغۇلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن.
ئەسەردىكى قىزىلگۇل، بۇلبۇل ھەم سەبا ئوبرازلىرى كۈچلۈك سىمۋوللۇق خاراكتىرغا ئىگە بولۇپ، ئۇلار خىيالى تەسەۋۋۇرلار بويىچە ئەمەس، بەلكى جەمىيەتتىكى رىيال زىددى-

① گەنجۇر — غەزىنىگە ئىگە بولۇش، توقلۇقتا ئىگە بولۇش دىگەن مەنىدە.

يەت ھەم كۈرەشلەر ئاساسىدا يارىتىلغان ئوبرازلاردۇر.

قىزىلگۈل — قەلبى مۇھەببەت ھەم ئىشەنچ يالقۇنى بىلەن تولغان ھەقىقى ئاشىقنىڭ ئوبرازى. ئۇ بۇلبۇلنى چىن يۈرىكىدىن ياخشى كورىدۇ ۋە ئوز مۇھەببىتىنىڭ ۋىسالىغا ئېرىشىش يولىدا ھەرقانداق جاپا-مۇشەققەتلەردىن قورقمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، بۇلبۇلنىڭمۇ خۇددى ئوزىگە ئوخشاش مەرت، چىداملىق ھەم ۋاپادار بولۇشىنى ئۇمىت قىلىدۇ.

سەباغا ئەيدى گۈل بۇلبۇلنى كەلسۇن،
كېچە-كۈندۈز مېنىڭ قاشىمدا تۇرسۇن.
مەگەر بولسا ماڭا بۇلبۇل ۋاپادار،
نەدەپ بولماي ئاڭا مەن يارى غەمغار.
قاشىمدا بولسا ئانداغ يارۇ ھەمدەم،
نىچۈك قىلماي ئېنى سىررىمغا مەھرەم.
جاھاندا مەن كەبى دىلدار بولسا،
نەخوپ جىسمىمغا بۇلبۇل زار بولسا.
مېنىڭ بەزمىمدە بولسا نەغمە پەرۋاز،
مۇھەببەتتىن چىقارسا دىلكەش ئاۋاز.
ئېگەرغەم نىيىشغە ئول قويسا مەرھەم،
ئاڭا ئاۋاز خوشدىن بەرسە بەرھەم.

بۇلبۇلمۇ ساداقەت ھەم مەرتلىكتە قىزىلگۈلدىن قېلىشمايدۇ.

غان ئوبرازدۇر. ئۇ سەبادىن قىزىلگۈلنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قىزىلگۈلگە چىندىن ئاشىق بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن چاپسانراق قوشۇلۇشقا ئالدىرايدۇ. ئەمما ئىشەنچى تازا كۈچلۈك بولمايدۇ. قىزىلگۈل ماڭا "ۋاپا قىلغايمۇكىن" دەپ ئەندىشە قىلىدۇ:

دىدى بۇلبۇل دىيارىمدىن كېچىپ مەن،
سېنى دەپ ئۇل نىگارىمدىن كېچىپ مەن.
ۋاپا قىلغايمۇكىن مەن بەندە بولسام،
غېمىڭدە جۈملە يارىمدىن كېچىپ مەن.
تېنىم گەرد ئولسا ئىشىگىڭدە ئەجەپ يوق،
نىچۈنكى جان زارىمدىن كېچىپ مەن.
كوڭۈلدە قالمىدى بىر زەررە ئارام،
تىلەپ ۋەسلى قارارىڭدىن كېچىپ مەن.
نە قىلساڭ سەن بىلۇرسەن يوق ئىلاجىم،
يولۇڭدا ئىختىيارىمدىن كېچىپ مەن.

شائىر بۇلبۇل ئوبرازىنى تەسۋىرلىگەندە، ئۇنىڭ گۇمان ۋە خەۋپسىرەشتىن تۇغۇلغان ئىشەنچسىزلىكلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، مۇھەببەت يولىنىڭ ھەرگىز تۈپ-تۈز بولمايدىغانلىقىنى، ھەقىقى مۇھەببەت ئىگىلىرى ئەگرى-توقاي يوللار كەلتۈرۈپ چىقارغان جاپا-مۇشەققەتلەر ئىچىدە سىنىلىپ ئايرىلىدىغانلىقىنى

ئۇچۇق كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇ شائىرنىڭ كىشىلىك تۇرمۇش كۆزقارىشىنىڭ خېلى ئېنىق بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

دوستلۇق، ئىناقلىق ۋە ئۇزئارا ھەمكارلىق ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ مۇھىم بىر خۇسۇسىيىتىدۇر. شائىر خىرقىتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن داستانىدا ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ بۇ مۇھىم خۇسۇسىيىتىنى سەبا ئوبرازىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئېچىپ بەرگەن.

سەبا — چىن دوستلۇقنىڭ سىمۋولى. ئۇ بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا كىشىلەر ئارىسىدىكى ساپ-سەممىي دوستلۇقنىڭ ئۈلگىسى سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ:

سەبا سەيران ئېتىپ كەزدى جاھاننى،
غەرەزدۇر تاپسا ئانداغ باغرى قاننى،
كېلىپ دەشتى بايابانۇ چىمەنگە،
كىرىپ باققا، چىقىپ تاغۇ-توبەنگە.
بارى قۇش ھالىدىن بولسا خەۋەردار،
تاپىپ لايىقنى گۈلگە ئەيلىسە يار.

سەبا ئەنە شۇنداق پاك قەلب ئىگىسى. ئۇ قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇلنى بىر بىرى بىلەن ئۇچراشتۇرۇش ئۈچۈن ھېساپسىز كۆپ يوللارنى بېسىپ، سان-ساناقسىز جاپا-مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئىرادىسىدىن قىلچە يانمايدۇ.

ئەكسىچە ئىخىمۇ قەتئىي ھەرىكەت قىلىدۇ. پەقەت ئۇلارنى بىر بىرىگە قوشۇپ مۇرات-مەقسەتلىرىگە يەتكۈزگەندىن كېيىنلا ئاندىن خاتىرجەم بولىدۇ.

دېمەك بۇلاردىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، شائىر خىرقىتى ئۆز ئەسىرىدە قىزىلگۈل، بۇلبۇل ھەم سابا ئوبرازىنى يارىتىپ، چىن مۇھەببەت بىلەن ۋاپادار دوستلۇقنىڭ كۈچىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ خەلقچىلىق ئىدىيىسىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈرگەن. بۇ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك تەرىپىدۇر.

ئەسەرنىڭ يېشىمىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ ئەسەر كىشى قەلبىنى ئېزىدىغان پاجىئە بىلەن ئەمەس، بەلكى قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇلنىڭ تولۇق مۇرات-مەقسەتلىرىگە يەتكەن ۋىسال خۇشاللىقى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ:

جاۋاپ ھەم سوئال قىلدى ئىككىيلەن،
ئىككىسى ئەردى گويا جان ئىلە تەن......

بۇ شائىرنىڭ چىن ئىنسانى مۇھەببەت ۋە جاپالىق مېھنەتنىڭ غەلىبىسىگە بېغىشلىغان قىزغىن مەدھىيىسىنىڭ يەكۈنىدۇر.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شائىر خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىرقەدەر توغرا

شەرھىيلىگەن ياخشى ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئىدىيە ھەم كوز قاراشلار جەھەتتە ئۇز دەۋرىگە نىسبەتەن خېلى زور ئىلغارلىققا ئىگە. لېكىن ئىجتىمائى تارىخىي شارائىتلار سەۋەبىدىن ئەسەرنىڭ ئىدىيىسىدە بەزى نۇقسانلارمۇ بار. بۇ نۇقسانلار ئاساسەن، خىرقىتىنىڭ تەقدىرچىلىك كوزقارىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئۇ شائىرنىڭ دەۋر ھەم سىنىپىي چەكلىمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. شۇڭا بىز بۇ ئەسەرنى ئۇگەنگەندە ۋە تەتقىق قىلغاندا، بۇ نۇقتىلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز لازىم.

رىيالىزىم ھەققىدە

مەھەممەت ئىمىن

دولىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيىگە، خەلققە سادىق بىر مۇنچە كەسپىي ۋە ئىشتىن سىرتقى يازغۇچىلار تولۇپ-تاشقان ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىق بىلەن رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئەدىبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىپ، خەلققە تەقدىم قىلدى. ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدىكى ئۇنتۇلماس ئوبرازلار ئارقىلىق يېڭى دەۋرىمىزنىڭ كۈرەش مەنزىرىسىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ جۇشقۇنلۇق تەرەققىياتى ئۈچۈن پۇختا ئاساس سالدى. بۇ ئەسەرلەر ئەينى يىللاردا ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، دۆلەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا ئاجايىپ ياخشى تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى. ۋاھالەنكى كېيىنكى يىللاردا، لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى بىر خىل جىنايەتلىك ئىجتىمائى ھادىسىگە ئايلاندۇرۇپ، رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغان ئىنقىلاۋىي يازغۇچىلارغا پارتىيىگە، سوتسىيا-

لىزىمغا، خەلققە قارشى قارا يازغۇچىلار دىگەن بەدنامنى چاپلاپ قاتتىق زىيانكەشلىك قىلدى، لېكىن بۇ ئەبلەخلەر ئەدەبىيات-سەنئەت ساھەسىدە ھەرقانچە غالجىرلاشسىمۇ، رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان قان بىلەن گوشتەك قويۇق مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىيالمىدى. "4كىشىلىك گۇرۇھ" تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئۆزىنىڭ پارلاق ھاياتىي كۈچىنى قايتا كۆرسەتتى. ئەدەبىياتنىڭ 30 يىللىق تارىخىي ئەمەلىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئىجابى، سەلبى جەھەتتىكى تەجرىبە-ساۋاقلىرى كىشىلەرگە: رىيالىزىملىق پىرىنسىپ، رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قەتئى داۋاملاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئىسىل ئەنئەنىسىگە قەتئى ۋارىسلىق قىلىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ بىر ھەقىقەتنى چوڭقۇر ھالدا ئۇقتۇرۇپ بەردى. بىز رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلىگەن ھالدا يەكۈنلەپ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن بىرقەدەر پۇختا نەزەرىيىۋى ئاساس يارىتىشىمىز كېرەك.

ئەدەبىي ئىجادىيەت ئۇسۇلى يازغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشنى تونۇشى ۋە ئۇنى ئىپادىلىشى جەريانىدا ئەمەل قىلىدىغان مىزانى. يازغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشنى تونۇشى ۋە ئۇنى ئىپادە قىلىشتىكى مىزانى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئەدەبىي پائالىيەت باشلانغاندىن بۇيانقى ئەدەبىيات تارىخىدا ھەر خىل-ھەر ياڭزا ئىجادىيەت ئۇسۇلى بارلىققا كەلدى. ماكسىم گوركى بۇلارنى خۇلاسىلەپ:

"بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم بولغان ئىككى ياكى خاھىش ئاساسەن رېئالىزم بىلەن رومانتىزمدۇر" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى يازغۇچىلاردىن مۇرەككەپ رېئال تۇرمۇشتىكى زىددىيەت ۋە كۈرەشنى قىلچىلىك يوشۇرماي، تۇرمۇشنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى ئۇنتۇماي، تۇرمۇشنى بىزىمەي ۋە ساختىلاشتۇرماي، ئۇنى ھەقىقانى يوسۇندا ئەينەنلىكى ۋە چىنلىقى بىلەن تەسۋىرلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. رېئالىزم ئەمەلىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدە ئەسلى بار بولغان پورمىسى ئاساسىدا، ئۇنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى چىنلىق بىلەن توغرا، ئەيىسى قىلىپ ئەكس ئەتتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. رېئالىزملىق بەدىي ئوبراز جانلىق، ھەقىقى ۋە ئىشەنچلىك بولۇپ، خۇددى رېئال تۇرمۇشتا بىز كۆرۈپ يۈرگەن ئادەم ھەم ئىشلارغا ئوخشايدۇ. رېئالىزمنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتى تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدە بار بولغان چىنلىققا ئۇيغۇن بولۇپ، بۇ رېئالىزمنى ئاكتىپ رومانتىزمدىن پەرقلەندۈرىدىغان بىر ئاساسىي بەلگە.

ئاكتىپ رومانتىزم ئوبراز ياراتقاندا گەرچە چىنلىقنى تەلەپ قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ، بىر تەرەپكە، يازغۇچىنىڭ سۇبيېكتىپ ئارزۇسىغا ئەھمىيەت بېرىپ، شۇ بويىچە تۇرمۇشنىڭ بەلگىلىك ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭ (ئاكتىپ رومانتىزمنىڭ) غايە ۋە ئارزۇغا، خىيال ۋە مۇبالىغىغە ئەھمىيەت بېرىشى ئومۇمى ھالدۇر. ئۇ ياراتقان پېرسوناژ ھەمىشە ئادەتتىكى كىشىلەردىن

ئۇستۇن تۇرىدۇ ۋە ئۇلارنى بىسپ چۈشكەن بولىدۇ، تەسۋىر-
لىگەن تۇرمۇش كارتىنىسى كۆپىنچە ئارزۇ ۋە خىيالىنىڭ
مەھسۇلى بولىدۇ.

رىيالىزىملىق ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۇرۇلگىنى بولسا
ئىجتىمائى تۇرمۇشتا كىشىلەرنىڭ كۆزىگە دائىم چېلىقىپ
تۇرىدىغان شەيئىلەر ياكى تۇرمۇشنىڭ قانۇنىيىتى ۋە مەنتىقىسىگە
ئاساسەن رىيال ھاياتتا يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكى بولغان شەيئى
ۋە ھادىسىلەردۇر. رىيالىزىملىق ئۇسۇل بىلەن يارىتىلغان بەدىي
ئوبرازلاردا، رىيال ھاياتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئادەتتىكى
ئادەملەردە بولىدىغان ئىدىيە، ھىسسىيات، ھەركەت ۋە روھىي
كەيپىيات بولغان بولىدۇ. مەسىلەن، تولىستوي تەرىپىدىن
يارىتىلغان ئاننا كارىنىنا، ساۋ شۆېچىن تەرىپىدىن يارىتىلغان
جيا باۋيۈي، گوركى تەرىپىدىن يارىتىلغان پىلاگىيە نىلوۋنا،
لۇشۇن تەرىپىدىن يارىتىلغان ئاQ ، زۇنۇن قادىر تەرىپىدىن
يارىتىلغان مەتنىياز قاتارلىق ئوبرازلار رىيال تۇرمۇشتىكى
ئادەملەرگە ئاساسەن قايتا يارىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ
سۆز-ھەركەتلىرى، پىكىر قىلىشلىرى رىيال تۇرمۇشتىكى تونۇش
بولغان ناتونۇش ئادەملەرگە تولىمۇ ئوخشايدۇ.

رىيالىزىم تىپىكلەشتۈرۈش، ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت
بەدىي يول بىلەن ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مەلۇم ماھىيىتىنى
تېخىمۇ ئوبرازلىق، تېخىمۇ چوڭقۇر قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىشنى
تەلەپ قىلىدۇ. تىپىكلەشتۈرۈش رىيالىزىمنىڭ جېنى بولۇپ،

رېئالىزىمنى ناتۇرالىزىمدىن پەرقلەندۈرىدىغان بىر ئاساسىي بەلگە.

ناتۇرالىزىم بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ، ئۇنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى چاكىنا ۋە قۇرۇق ئىدىيالىزىم. ناتۇرالىزىمچىلار مۇ چىنلىققا ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۇلارنىڭ تەشەببۇس قىلغان چىنلىقى ھەرگىزمۇ شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى، قانۇنىيىتى بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى يۈزەكى ھادىسىلەر ۋە شەيئىلەرنىڭ سىرتقى بەلگىلىرىنى ئاساس قىلغان چىنلىقتۇر. ئۇلار تۇرمۇشتىكى ئۇششاق-چۈششەك، پارچە-پۇرات نەرسىلەرنى كۆچ سەرپ قىلىپ خاتىرىلەيدۇ. ئۇلار بەدىي جەھەتتىكى تىپىكلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرىدۇ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى مەۋجۇت قانۇنىيەتلەرنى ئىنكار قىلىدۇ، جەمىيەتتىكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بىئولوگىيىلىك سەۋەپ بىلەن چۈشەندۈرىدۇ، ئەدەبىي ئىجادىيەتنى تۇرمۇش ھادىسىلىرىنىڭ ساپ ھالەتتىكى خاتىرىسى دەپ قارايدۇ.

رېئالىستلار ناتۇرالىستلارغا ئوخشاش نىمىنى كۆرسە، شۇنى يېزىۋەرمەيدۇ، رېئالىستلارنىڭ تۇرمۇشتىن ئالغان ماتېرىياللىرىنىڭ ھەممىسى تىپىكلەشتۈرۈلگەن ۋە بەدىي تەرەپتىن پىششىقلانغان ماتېرىياللاردۇر. تۇرمۇش چىنلىقى ئاساسىدا، تۇرمۇشتىن ماھىيەتنى كۆرسىتىپ بېرىش رېئالىزىمنىڭ ئومۇمىي بەلگىسى. دەرۋەقە بىزنىڭ رېئال تۇرمۇشىمىزدا بەزى رېئال شەخسلەر ۋە رېئال ئىشلاردا تىپىكلىك بولىدۇ، دەپ ئېيتساقمۇ، لېكىن

تۇرمۇشتىكى تىپىكلىك ئۇنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتىگە قارىتا ئېيتىلغان بولۇپ، ئىلمىي يوسۇندا رەتلەنگەن ۋە ئابستىراكسىيىلەشتۇرۇلگەن ھالەتتىنلا ئىبارەت بولىدۇ. سەنئەتتىكى تىپىكلىك ھەقىقى ئادەم، ھەقىقى ئىشلارنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە مەركەزلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ چاقناپ تۇرىدىغان قىلىپ، ئىدىيىۋى ھىسسىيات جەھەتتە كىتاپخانلارنى تەسىرلەندۇرىدىغان قىلىدۇ. ئەدىبىيات تارىخى ئىسپاتلىدىكى، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ يازغۇچىلارنى ھىچقانداق تاللاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەشتىن ئۆتمەيمۇ، بەدىي زوقلاندۇرۇش كۈچىنى ھاسىل قىلىدىغان بىر يۈرۈش تولۇق ماتىريال بىلەن تەمىنلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر ھەقىقەتەن شۇنداق ماتىريال بىلەن تەمىنلىسە، ئۇ چاغدا ئۇنى يەنە قايتىلاپ ئىشلەشكە ھاجەت قالمايدۇ. ھەممىگە مەلۇمكى، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانى بىوگىراپىك ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن جيا باۋيۈي ھەرگىزمۇ ساۋ شۈېچىن ئەمەس، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئورغۇنلىغان پېرسوناژلار ھەرگىزمۇ ساۋ شۈېچىن ئائىلىسىنىڭ ئەزالىرى ئەمەس. ماكسىم گوركى: "بەدىي ئەدىبىيات ئايرىم دەلىلغا بوي سۇنمايدۇ، ئۇ ئايرىم دەلىلدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ.... ئەدىبىي دەلىل بىرنەچچە تۈرلۈك دەلىلدىن ئۈستۈن سىقىپ ئېلىنىدۇ. ئۇ تىپىكلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ ۋە ھەقىقى بارلىقنىڭ تەكرارلىنىدىغان كۆپ ھادىسىلىرىنى بىر ھادىسە سۈپىتىدە توغرا ئەكس ئەتتۈرگەن ۋاقىتتىلا، پەقەت ئەنە شۇ ۋاقىتتىلا

ئەدىبىي دەلىل چىن مەنىسى بىلەن بەدىئى ئەسەرلەر بولىدۇ"
دېگەن ئىدى. بۇنىڭدىن تىپىكلەشتۇرۇش رىيالىزىمنىڭ بىر
ئاساسىي مىزانى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

رىيالىزىم تەسۋىرنىڭ ئوبيېكتىپچانلىقىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ، يازغۇچىنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشى ۋە مۇھەببەت-نەپرىتى رىيال تۇرمۇشنى ئوبيېكتىپ، كونكرېت تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئەسەردىكى مەيدان ۋە سيۇژىتتىن تەبىئى يوسۇندا ئېقىپ چىققان بولىدۇ. رىيالىزىملىق تەسۋىرلەشنىڭ بۇ خىل ئوبيېكتىپچانلىقى رىيالىزىمنى كىلاسسىزىمدىن پەرقلەندۈرىدىغان بىر مۇھىم پرىنسىپتۇر. كىلاسسىزىمنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى يۈكسەك ئىدرەك بولۇپ، ھىسسىياتنى مەنسىتمەيدۇ، ھىسسىياتنى پەس كۆرىدۇ. كۆپلىگەن كىلاسسىزىم يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بەدىئى ئوبراز پۈتۈن كۈچ بىلەن سۈرەتلەنمەستىن، بەلكى ساداقەتلىك، قەھرىمانلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، پۇقرالىق بۇرچى قاتارلىق ھەشەمەتلىك شوئارلار قىپ-يالىڭاچ ھالدا ئىدرەكلەشتۈرۈلگەن ۋە ئەخلاقىي قېلىپقا سېلىنغان. ئەسەر قەھرىمانلىرى جامائەتچىلىك ئالدىدا نۇتۇق ئېلان قىلىدۇ، ئۆز ئىشەنچىنى بايان قىلىدۇ، ئۆز كۆزقارىشىنى شەرھىيلەيدۇ. بۇ خىل قۇرۇق، مەزنىسى يوق ۋەز-نەسىھەتلەر ۋە زەئىپ پېرسوناژلار كىلاسسىزىم ئەسەرلىرىدىكى ھىلىقى ئاتالمىش ئىدرەكنىڭ جارچىسى ۋە تەشۋىقاتچىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

رىيالىزىم كىلاسسىزىمغا قارشى ھالدا پۈتۈن كۈچ، پۈتۈن

زېھنىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بەدىئىي ئوبراز يارىتىدۇ. ئېنگېلس كلاسسىزمچىلارنىڭ تەشەببۇسىغا قارشى ھالدا: "خاھىش ئالاھىدە كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن ئەمەس، بەلكى مەيدان ۋە سىيۇژېت ئارقىلىق تەبىئىي يوسۇندا ئېقىپ چىقىشى كېرەك" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. بۇ رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ بىر قانۇنىيىتى بولۇپ، بۇنىڭغا خىلاپ ھالدا شوئارۋازلىق، مەددالىق قىلىنسا بەدىئىي ئەدەبىيات چىغىر يولغا كىرىپ قالىدۇ. رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدا يازغۇچى ئۆزى سۆزلىمەكچى بولغان سۆزنى خالىغانچە پېرسوناژنىڭ ئاغزىدىن بەرسە بولمايدۇ، ئەسەرنىڭ ماسلىشىش بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، پېرسوناژ ۋە سىيۇژېتتىن ئايرىلغان ھالدا ئۆزىنىڭ ھېسسىياتىنى ئىپادىلىسە تېخىمۇ بولمايدۇ. رېئالىزم كلاسسىزمغا ئوخشاش سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي خاراكتېرىدىكى ئۇزۇندىن-ئۇزۇنغا سوزۇلغان گەپلەر بىلەن شوئارۋازلىق قىلمايدۇ، بەلكى ئۇ ئۇزۇل-كېسىل ئوبيېكتىپ پوزىتسىيە بىلەن ئىش ئېلىپ بارىدۇ. مۇبادا ئەسەرنىڭ قانۇنىي كورۇنۇشىدىن ئايرىلىپ، ئاپتورنىڭ سۇبيېكتىپ كۆزقارىشى ئەسەرگە زورلاپ كىرگۈزۈلسە، ئۇ ھالدا ئەسەردىكى ئوبراز مۇجەممەللىشىپ خۇنۇك بىر شەيئىگە ئايلىنىپ قالىدۇ-دە، يازغۇچىنىڭ كۆزقارىشى بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۇھەببەت-نەپرىتى ئەسەر پېرسوناژىنىڭ ۋۇجۇدىدا تەبىئىي يوسۇندا ئۆز ئىپادىسىنى تاپالمايدۇ، بۇنداق بولغاندا كىتابخان ئۇنىڭدىن بىر خىل تېپىكلىك ھېس قىلمايدۇ، ھەمدە ئۇنىڭدىن ئىستېتىك

لەززەتمۇ ئالالمايدۇ.

يۇقۇرىدا دىگەنلىرىمىز رىيالىزىملىق ئەسەرلەرنىڭ خاسىي-چانلىغىغا قارىتا ئېيتىلغان بولۇپ، بۇنى رىيالىزىملىق ئەسەرلەر ئۇچۇن مۇقەددەس پىرىنسىپ ۋە ئۇلچەم قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ. مۇرەككەپ ئىجتىمائى ھاياتتا بىر يازغۇچى بىرلا ۋاقىتتا بىر-نەچچە ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى مۇمكىن؛ بىز رىيالىزىمنىڭ يۇقۇرقى خۇسۇسىيەتلىرىنى ماددىيمۇ-ماددا رامكا قىلىۋېلىپ، ھەممە يەرنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتسەك بولمايدۇ، ئەگەر شۇنداق قىلىنسا، ئاسانلا مىتافىزىكىلىق خاتالىق يۈز بېرىدۇ. تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، رىيالىزىملىق چۇشەنچە ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىپ يېڭى-يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ بارماقتا. ئۇ، ئوخشىمىغان دەۋر، ئوخشىمىغان ماكاندىكى ئەدىبىيات ئەزالىرىدا دائىم ئوخشىمىغان تۇسكە ئىگە بولۇپ كەلدى. رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى چۇشىنىش ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئىگەللەشنىڭ ئەدىبىيات-سەنئەت خادىملىرىغا زور پايدىسى بار.

رىيالىزىم بىر خىل ئەدىبىيات-سەنئەت ئىدىيىۋى ئېقىمى بولۇپ، ئۇ 19-ئەسىردە ياۋروپادا شەكىللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلى بۇرۇندىنلا مەۋجۇت ئىدى. ھەر-قانداق بىر ئەدىبىيات-سەنئەت ئەسىرى تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدە بار بولغان پورما ئارقىلىق رىيال تۇرمۇشنىڭ مۇھىم ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىگىنى ئەكس ئەتتۇرسە، بۇ رىيالىزىملىق ئەسەر بولۇۋې-

رىدۇ. بىز رېئالىزىمنىڭ ئۆلچەملىرىنى ئابستىراكىت، ئۆزگەر-
مەيدىغان نەرسە دەپ چۈشەنمەسلىكىمىز كېرەك. رېئالىزىم
ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ كۆرەش ئەمەلىيىتىگە ۋە ئەدەبىيات-
سەنئەت ئەمەلىيىتىگە ئەگىشىپ، ئۈزلۈكسىز تۈردە تەرەققى
قىلماقتا. بۇنىڭغا ياۋروپانىڭ رېئالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى
مىسال بولىدۇ، ئۇ خېلى بۇرۇنلا بىرىنچى بولۇپ قەدىمقى گرېت-
سىيىدە پەيدا بولغان. بۇنى كىشىلەر ئومۇملاشتۇرۇپ، قەدىمقى
رېئالىزىم، دەپ ئاتىدى. ئۇ باشلانغۇچ كوممۇنا مۇناسىۋەتلىرىنى
يىمىرىپ تاشلاش ۋە قۇللۇق دېموكراتىيە تۈزۈمىنى تىكلەش
دەۋرىدە گۈللىنىپ، كىشىلەر بىلەن كىشىلەر، كىشىلەر بىلەن
تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى ھەرخىل مۇناسىۋەتلەرنى ئەكس ئەتتۈر-
دى. ئۇ ۋاقىتلاردا كىشىلەرنىڭ دۇنيانى تونۇشى ۋە ھادىسىلەرنى
كۆزىتىشى نىسبەتەن ئاددى بولدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا
ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىدىكى پېرسوناژلارنىڭ ئىدىيىۋى
خاراكتېرىمۇ نىسبەتەن ئاددى يارىتىلدى. كېيىن ئەدەبىي ئويغىنىش
دەۋرىگە كەلگەندە رېئالىزىملىق ئەدەبىيات-سەنئەت يەنىمۇ
تەرەققى قىلدى. بۇ ئويغىنىش دەۋرى رېئالىزىمى دەپ ئاتالدى.
ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا ھەرقانداق مۇناسىۋەت تەڭرىنى
مەركەز قىلاتتى. كېيىن سودا-سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى،
جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە باشقا ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ
ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر تەڭرىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن
قۇتۇلۇش تەلىۋى بىلەن ئەركىنلىك ۋە ئازاتلىققا ئېرىشتى.

بىر قىسىم ئىلىم-پەن ئەھلىلىرى ئادەم ئاساس قىلىنغان ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى كۈچىنىڭ بېرىچە تەشەببۇس قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئادەمنى ئاساس قىلغان مەدىنىيەت ھەرىكىتى شەكىللەندى. بەدىئىي ئىجادىيەت رىياللىقتىكى ئادەملەر، دىندىكى تەڭرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلىپ، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ لەززەتلىك مەزمۇنى ئەكس ئەتتۈرۈلدى ۋە خاراك-تېرى روشەن بولغان پېرسوناژ ئوبرازى يارىتىلدى. شۇنداق قىلىپ، ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن شېكىسپىرنىڭ رىيالىزملىق دىراممىلىرى بارلىققا كەلدى. شېكىسپىر تەرىپىدىن يارىتىلغان پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرى تولۇق ۋە جانلىق بولۇپ، رىيالىزم تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر ئۆچمەس شانلىق نەمۇنە بولدى.

رىيالىزم ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ ئاقارتىش دەۋرىگە كەلگەندە يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. ئاقارتىش ھەرىكىتى 18-ئەسىردە غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردە فېودالىزمغا قارشى ھەرىكەت يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈپ، بۇرژۇئازىيە ھوقۇق تارتىشىلىش ئالدىدا تۇرغان دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. فېودالىزم مۇستەبىتلىكىنى پاش قىلىش، "تۇغما كىشىلىك ھوقۇقى"نى تەشەببۇس قىلىش، "ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، مېھرىۋانلىق"نى تەشۋىق قىلىشتەك ئىدىيە جەھەتتىكى بۇ خىل ئاقارتىشنىڭ تەلىۋى مۇقەررەر يوسۇندا رىيالىزمنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلدى. ئەدەبىيات-سەنئەتتە رىياللىقتىكى ئادەملەر-پادىشالار، ئاقسۆڭەكلەرنى تەسۋىرلەشتىن باشلاپ، ئاددىي كىشىلەرنىڭ

تۇرمۇشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئەسەرلەر پەيدا بولدى. رىياللىقتىكى كىشىلەرنىڭ قەيسەرلىكى، تېز پۇكمەسلىكى، خەۋپ-خەتەر ئىچىدە ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماي ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان شانلىق ئوبرازلىرى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن يارىتىلدى.

19-ئەسىرگە كەلگەندە رېئالىزىم تەرەققىي قىلىپ، ئەڭ يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلدى. بۇ ئەينى ۋاقىتتا تەنقىدىي رېئالىزىم دەپ ئاتالدى. 19-ئەسىرنىڭ بېشىدا ياۋروپادىكى بۇرژۇئازىيە تۈزۈمى ئورنىتىلغان بەزى دۆلەتلەردە ئىنتايىن تېزلا چوڭقۇر بولغان ئىجتىمائىي كىرزىسلار ئاشكارىلىنىپ قالدى. بۇرژۇئازىيە خەلقنىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ، فېودالىزىمغا قارشى ھەرىكەتنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۆزىنى ئوتمەيلا ئەكسىيەتچىلىككە، مۇتەئەسسىپلىككە قاراپ ئۆزگەردى. ھوقۇقدارلار بىلەن خەلقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پەرقنىڭ چوڭىيىشى، پۇلنىڭ جىنايەتكە ئايلىنىشى، ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇشى تۈپەيلىدىن پۈتكۈل جەمئىيەتنى ئوتكۇر يۇقۇملۇق كېسەلدەك كەيپىيات قاپلاپ كەتتى. بۇ ئەھۋال خەلق ئاممىسىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ياۋۇزلىقى، چىرىكلىكى، ئەكسىيەتچىلىكىنى پاش قىلىدىغان ۋە ئۇنىڭغا زەربە بېرىشنى مەقسەت قىلغان تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەدەبىيات ھەرىكىتى پەيدا بولدى. لېكىن تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەدەبىيات ھەرىكىتى 1848-يىلدىكى فرانسىيە ئىنقىلاۋىدىن كېيىن غەربىي ياۋروپادا زاۋاللىققا يۈزلەندى.

كۆپلىگەن تەنقىدىي رېئالىست يازغۇچىلار رېئالىزىملىق ئىجادىيەت پرىنسىپىدىن ۋاز كېچىپ، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ يۈزەكى ھادىسىلىرىنى تەسۋىرلەشكە بېرىلىپ كەتتى.

گەرچە 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا غەربىي ياۋروپادا تەنقىدىي رېئالىزىم زاۋاللىققا يۈزلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما دەل شۇ ۋاقىتتا روسىيەدە تەنقىدىي رېئالىزىم مىسلىسىز دەرىجىدە گۈللەپ ياشنىدى. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەب شۇكى، روسىيە كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى، چار پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەبىتلىكى ۋە ئېغىر يانچىلىق تۈزۈم پۈتۈن روسىيىنى تېررورلۇق قاپلىغان قاراڭغۇ جاھالەتكە ئايلاندۇردى. زىددىيەتنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى ۋە غەربىي ياۋروپا مەرىپەتچىلىك ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن روسىيىنىڭ بىپايان يېزىلىرىدا يانچىلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى ئۈزلۈكسىز پەيدا بولدى. دېموكراتىك ئىدىيىگە ئىگە بولغان زىيالىلار، يازغۇچىلار جەمئىيەت مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشنىڭ چىقىش يولىنى ئىزلەپلا قالماستىن، بەلكى كۈچلۈك دېموكراتىك ئىدىيىدىكى روس زىيالىلىرى چار پادىشانىڭ چىرىك ئىجتىمائى تۈزۈمىگە قارشى تەنقىدىي رېئالىزىمنى ئۆزىنىڭ كۈرەش قورالى قىلىپ باتۇرلۇق بىلەن كۈرەشكە ئاتلاندى. مەشھۇر ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك ئەدىبىي تەنقىتچىلەردىن بېلىنسكى، چېرنىشېۋسكى، دوبروليوبوۋلار 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تەنقىدىي رېئا-لىزىمنىڭ تارىخىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى خۇلاسىلەپ، روسىيە

تەنقىدىي رىيالىزملىق ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچلۈك نەزەرىيىۋى ئاساس تەييارلاپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن گوگول، تولستوي، چېخوپ ۋەكىللىكىدىكى تەنقىدىي رىيالىست يازغۇچىلار ئوخشىمىغان نۇقتىدىن چار پادىشا روسىيىسىنىڭ چىرىك ماھىيىتىنى تەل-تۆكۈس ئېچىپ تاشلىدى ۋە پارلاق ئىدىيىگە ئىگە بولغان سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ياراتتى.

دېمەك، قەدىمقى ئاددى كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىنى سۈرەتلەشتىن باشلاپ، ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى تولۇق، جانلىق پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىشقىچە ھەتتا 19-ئەسىردىكى تەنقىدىي رىيالىزملىق ئەدەبىياتتا "تىپىك شارائىتتىكى تىپىك خاراكتېرنى قايتا كۆرسىتىش" كىچە بولغان ئۇزۇن جەريان ياۋروپا رىيالىزملىق ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلۈشتەك تارىخىي جەريانىدۇر. بىز رىيالىزمنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدۇرۇلغانلىقىنى شەرھىيلەش بىلەن ھەرگىزمۇ قەدىمقى دەۋرلەردىكى رىيالىزمنىڭ تارىخىي ئورنىنى ئىنكار قىلمايمىز ۋە ئىنكار قىلىشىمىزمۇ مۇمكىن ئەمەس، مەسىلەن، گومېرنىڭ «ئىلىئادا» داستانى، شېكىسپېرنىڭ «گاملېت» دېگەن ئەسىرى، بالزاكنىڭ «كىشىلىك كومېدىيىسى» دېگەن ئەسىرى ئوخشىمىغان دەۋرلەردىكى رىيالىزمنىڭ شانلىق نەمۇنىلىرىدۇر. رىيالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى يازغۇچىلاردىن تۇرمۇش رىياللىقىنى بىۋاستە كۆزىتىشنى ۋە بەدىي تەسەۋۋۇرغا تايىنىپ رىيال تۇرمۇش كارتىنىسىنى ھەقىقى تۇردە ئىپادە

قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شارائىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەرخىل روشەن، جانلىق پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسىگە ئۆزى ياشاپ تۇرغان شارائىتنىڭ ساداسى ۋە قېنى سىڭگەن بولىدۇ. بۇ ھەقتە گوركى: "رېيالىزم كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەر خىل تۇرمۇش ھالەتلىرىنىڭ بىزەپ كۆرسىتىلمىگەن ھەقىقى تەسۋىرى" دەپ ئېيتقان ئىدى.

بىز بۇ يەردە تەبىي يوسۇندا شۇنداق سوئال قويىمىزكى، ئېنگېلس "تىپىك شارائىتتىكى تىپىك خاراكتېرنى ھەقىقى تۇردە قايتا كۆرسىتىش"نى رېيالىزمنىڭ تەبىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغانمۇ؟ ئەگەردە ئېنگېلسنىڭ خاكنىسقا يازغان خېتىنى ئوقۇيدىغان بولساق، ئەھۋالنىڭ ھەرگىز ئۇنداق ئەمەسلىكىنى بىلەمىز. ئېنگېلس ئۆز خېتىدە «شەھەر قىزى» دىگەن ئەسەرنىڭ رېيالىزملىق چىنلىق ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، يەنە بۇ ئەسەرنى تولۇق بولمىغان رېيالىزم دەپ تەنقىت قىلىدۇ. تولۇق بولماسلىقىدىكى سەۋەپ شۇكى، ئۇنىڭدا تىپىك شارائىتتىكى تىپىك خاراكتېر ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن. مەسىلە ناھايىتى ئېنىقكى، ئېنگېلس «شەھەر قىزى»نى رېيالىزملىق چىنلىق دەپ مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن بىللە يەنە خاكنىسنىڭ ئىجادىيىتىگە تېخىمۇ قاتتىق تەلەپ قويىدۇ. ئېنگېلسنىڭ خاكنىسقا يازغان خېتىدىكى بۇ ھوكۇمنى تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ چۈشەنگەندە مۇنداق ئىككى تەرەپ نەزەرگە ئېلىنىدۇ: بۇنىڭ بىرى، رېيالىزم تۇرمۇشنى كونكرېت،

نەپىس، ئەينەن ھالدا تەسۋىرلىشى، تەپسىلاتنىڭ چىنلىقىغا ۋە مۇللىقىغا ئېرىشىشى كېرەك؛ تەپسىلات بولسا سەنئەتنىڭ ھۆجەيرىسى بولۇپ، ئۇ ئوبرازنىڭ كونكرېتلىقىنى ۋە چىنلىقىنى تەشكىللەشنىڭ شەرتىدۇر. رېئالىست يازغۇچىلار ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئەسلىدىكى قىياپىتىنى چىنلىق بىلەن قايتا كۆرسىتىش ئۈچۈن تەپسىلاتنىڭ توغرا تەسۋىرلىنىشى ۋە نەپىس بولۇشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ. ئىجتىمائى ئەمەلىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشى، كىشىلەرنىڭ بىلىش قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرى كۆتىرىلىشى ئارقىسىدا، رېئالىزىملىق ئەسەر تەپسىلاتىنىڭ تەسۋىرلىنىشمۇ بارغانسېرى توغرا ۋە تولۇق بولىدۇ. 19-ئەسىرگە كەلگەندە تەنقىدىي رېئالىست يازغۇچىلارنىڭ جەمئىيەتنى چۈشىنىش بولۇپمۇ كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى چۈشىنىش ۋە ئۇنى ئىگەللەش قابىلىيىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە يۈكسەك پەللىگە كۆتىرىلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن رېئالىزىملىق ئەسەرلەرنىڭ تەپسىلات تىپىكلىكى، چىنلىقلىقى ۋە مۇللىقىنىڭ يۈكسەكلىكى شۇنچىلىك توغرا، روشەن ۋە جانلىق بولىدىكى، ئۇ خۇددى تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدەك گۈزەل، باي ۋە كۆپ خىل بولىدى. رېئالىزىم ئۈزلۈكسىز تەرەققى قىلىپ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى قانۇنى يوسۇندا ئەنە شۇنداق چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئېنگېلس بالزاكنىڭ «كىشىلىك كومېدىيىسى»نى تىلغا ئېلىپ: "بىزنى فرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ بولۇپمۇ پارىژ يۇقىرى تەبىقە جەمئىيىتىنىڭ

ئاجايىپ رىيال تارىخى بىلەن تەمىنلىدى" "ھەتتا ئىقتىسادىي تەپسىلاتلار جەھەتتە ئەينى ۋاقىتتىكى كەسپىي تارىخشۇناسلار ۋە ئىستاتىستىكىچىلار ئىگەللىگەن بارچە نەرسىدىنمۇ كۆپ بولغان نەرسە بىلەن تەمىنلىدى" دەپ ئالاھىدە ماختىغان ئىدى.

يەنە بىرى تىپىك شارائىتتىكى تىپىك خاراكتېرنى ھەقىقى تۈردە قايتا كۆرسەتكەندە، تىپىك شارائىت بىلەن تىپىك پېرسوناژنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى بىرلىكىگە ئېرىشىش كېرەك. ماركس: "ئادەمنىڭ ماھىيىتى ھەرگىزمۇ شەخسنىڭ ئۆزىدە بار بولغان ئابستىراكىت شەيئى بولماستىن، بەلكى رىياللىق جەھەتتە بارلىق ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسىغا تەڭ" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. قەدىمقى زاماندا يېزىلغان رىيالىزىملىق ئەسەرلەردە پېرسوناژ ھەرىكىتىنىڭ ھەقىقى سەۋەبىنى تولۇق ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لېكىن، كېيىنكى دەۋرلەردە پەن-مەدەنىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنىڭ جۇغلىنىشى نەتىجىسىدە تەنقىدىي رىيالىزىم "تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسوناژنى چىنلىق بىلەن قايتا كۆرسىتىش" تەك يۈكسەك دەرىجىگە كۆتۈرۈلدى، رىيالىست يازغۇچىلار ئاڭلىق ھالدا ئىجتىمائى تۈزۈم كىشىلەرنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ، دېگەن پرىنسىپنى چىقىش قىلىپ، ھەقىقى، جانلىق بولغان پېرسوناژلار ئوبرازى ئارقىلىق مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان تۇرمۇش شارائىتىنى تارىخىي يوسۇندا كونكرېت تەسۋىرلىدى ھەمدە بۇ شارائىتنىڭ تەسىرى ئاستىدا

پېرسوناژ خاراكتېرىنىڭ ئۆزگەرگەنلىگىنى تەسۋىرىي يوسۇندا ئېنىق كۆرسەتتى. رېيالىست يازغۇچىلار پېرسوناژ خاراكتېرىنى شارائىت بىلەن ئۆزگىنىڭ ھالىدا بىرلەشتۈرگەنلىگى ئۈچۈن، گەرچە ئەسەردە تەسۋىرلىگىنى ئايرىم پېرسوناژنىڭ تەقدىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئارقىلىق ئېرىشىلگەن نەتىجە شۇ جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى ئېچىپ كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، چىنلىق رېيالىزىمنىڭ ئاساسى ۋە جېنى. چۈنكى رېيال دۇنيادا گۈزەل بولغان ۋە گۈزەللىككە مەنسۇپ بولغان شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى چىنلىقتۇر. شۇڭا رېيال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەن گۈزەل ئەدەبىي ئەسەرلەردە تۇرمۇشنى بىزەپ كۆرسەتكەن ساختا ئېلېمېنتلار بولمايدۇ. لۇشۈننىڭ "چىنلىق ھەجۋىنىڭ جېنى" دەپ كۆرسىتىشىمۇ بۇ ھەقىقەتنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرىدۇ.

مۇرەككەپ ئەدەبىيات-سەنئەت ھادىسىلىرىنىڭ ئىچىدە بەزى ئەسەرلەرنىڭ شۇنچىلىك يۇكسەك باھاغا ھەتتا ئۇزاق ۋاقىتقىچە كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇشىدىكى ئاساسىي نەرسە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى رېياللىقنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى دەپ بىلگەن، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بەلگىلىك دەۋر، بەلگىلىك ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ قىياپەتلىرى ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مەلۇم ماھىيەتلىك تەرەپلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ ئەسەرلەردە چىنلىق

ئالاھىدە كوڭۇل قويۇپ نەپىسلىك بىلەن تەسۋىرلىنىپلا قال- ماستىن، بەلكى پېرسوناژلار بىلەن شارائىتنىڭ مۇناسىۋىتى، تەپسىلاتلارنىڭ ھەقىقىلىقى بىلەن ئەينەنلىكىمۇ ئەستايىدىللىق بىلەن كوڭۇل قويۇپ تەسۋىرلەنگەن؛ تۇرمۇش ساختىلىق بىلەن بوياپ كورسىتىلمىگەن؛ تۇرمۇشنىڭ ئەسلى قىياپىتى قانداق بولسا، ئۇ شۇ پېتى ساداقەتلىك بىلەن ئەينەن ئەكس ئەت- تۇرۇلگەن، قىسقىسى تۇرمۇشنىڭ ئۇزىدىكى قانۇنىيەتكە ۋە بىر خىل ئوبيېكتىپ ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا قاتتىق ئەمەل قىلىنغان. مۇبادا رېئالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدا بولۇشقا تېگىشلىك بۇ قانۇنىيەتلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئەمەل قىلىنمىغاندا ئىدى، ئۇ ئەسەرلەر ئۇنچىلىك زور ئالقىشقا ۋە زور ھاياتىي كۇچكە ئىگە بولمىغان بولاتتى. رېئالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىكى بۇ قانۇنىيەتنى تەكىتلىگەنلىك ۋە ئۇنى ھىمايە قىلغانلىق ھەرگىزمۇ ئەدەبىيات-سەنئەتنى سىرلىق ھادىسە قىلىپ قويغانلىق بول- ماستىن، بەلكى باشقا خىزمەتلەر جەريانىدا شەيئىلەرنىڭ ئوبيېك- تىپ قانۇنىيىتىگە ھورمەت قىلىشنى، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە ئىش كورۇشنى تەكىتلىگەنلىك بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە، كىشىلەر ئۇزۇندىن بۇيان دۇنياقاراش ئەدەبىي ئىجادىيەت جەر- يانىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ دەپ سوزلەشكە ئادەتلىنىپ قالدى، راستىنى ئېيتقاندا، مەسىلىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇش ياكى مەسىلىنى مۇشۇنداق چۈشىنىش بەلگىلىك ئالدىنقى شەرت

ياكى بەلگىلىك دائىرە ئىچىدىلا توغرا بولىدۇ. ئەدىبىي ئەسەرلەر بولسا ئوبېكتىپ ريال تۇرمۇشنىڭ سەنئەتكار مېڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى. ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلۈشنىڭ مۇناسىۋىتىدە ريال تۇرمۇش ئىجادىيەتنىڭ بىردىنبىر بۇلىقى بولۇپ، ئۇ بىرلەمچى بولغاچقا، ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. دۇنياقاراش بولسا كىشىلەرنىڭ سۇبېكتىپ كوزقاراش سىستېمىسى، ئۇنىڭ توغرا ياكى خاتا ئىكەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن، ئۇنى ريال ئەمەلىيەت ئىچىگە ئېلىپ بېرىپ، ئەمەلىيەتنىڭ سىنىغىدىن ئۆتكۈزۈش كېرەك. ريال تۇرمۇش ئىجادىيەتنىڭ بۇلىقى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۇنياقاراشنى ئۆزلۈكسىز يېڭىلايدىغان مۇھىم ئامىل. كىشىلەرنىڭ سۇبېكتىپ ئىدىيىسىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققى قىلىشى تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئوبېكتىپ ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ، ئۇنداق بولمىغاندا سەنئەتكار دۇنياقارىشىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. ئەگەر ريال تۇرمۇشنىڭ بىرلەمچى بولۇشىدەك پرىنسىپتىن ئايرىلغاندا، شەرتسىز ھالدا بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن، دۇنياقاراشنىڭ رولى چوڭايتىۋېتىلىدۇ-دە، ئۇ ھەممىنى بەلگىلەيدىغان ئامىل بولۇپ قالىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىدىيالىزىم باش كوتىرىدۇ. پەقەت رياللىقنىڭ ئىجادىيەت جەريانىدا بىرىنچى دەرىجىلىك رول ئوينايدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدىلا، دۇنياقاراشنىڭ

رولى تەكىتلەنسە، ئاندىن بۇ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇن بولىدۇ ۋە توغرا بولىدۇ. رېئالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت دەپ تەكىتلەشمۇ، دەل ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ ئىجادىيەت جەريانىدىكى بىرىنچى دەرىجىلىك رولىنى تەكىتلىگەنلىك ئىدى. ئەپسۇسكى كېيىنكى يىللاردا بۇ قانۇنىيەت بويىچە ئىش كۆرۈش ۋە ئۇنى تەكىتلەش بىر خىل جىنايەتكە ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەدەبىي ئىجادىيەت قانداق بولدى؟ ئىجادىيەتتە تۇرمۇشنى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى بويىچە تەسۋىرلىمەي، تۇرمۇشنى مۇبالىغە قىلىپ سۈنئىي ھالدا بېزەپ كۆرسىتىدىغان، تۇرمۇشنىڭ ھازىرقى ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئىنكار قىلىدىغان، تۇرمۇشتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان قاراڭغۇ تەرەپلەرنى يوشۇرىدىغان، ئۇنى ھەققانىي يوسۇندا ئەينەنلىكى ۋە چىنلىقى بىلەن تەسۋىرلىمەيدىغان ئىنتايىن چاكىنا، ئىنتايىن يىرگىنىشلىك ئەدەبىي ئۇسلۇب ھەممىلا يەرنى قاپلاپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن تۇرمۇشنىڭ بۈگۈنكى كۈنىنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ كەلگۈسىدە قانداق بولىدىغانلىقىنى تەسۋىرلەش ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم شوئارى ھەم ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى. ھەتتا بۇ، پارتىيىنىڭ، خەلقنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتكە قويغان تەلىۋى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ۋاھالەنكى پارتىيىنىڭ ۋە خەلقنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتكە ھېچقاچان مۇنداق تەلىۋى بولمىغان ۋە بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. پارتىيىنىڭ ۋە خەلقنىڭ ئەزەلدىن ئەدەبىيات-سەنئەتكە قويغان تەلىۋى ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى چىنلىق

بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئەدەبىياتنىڭ بولۇپمۇ رېئالىزمنىڭ جېنى چىنلىق بولغىنى ئۈچۈن، چىن بولمىغان ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنى پارتىيىمۇ، خەلقمۇ قارشى ئالمايدۇ، خۇددى پىتنە-پاسات تېرىيدىغان، يالغانچىلىق بىلەن جان باقىدىغان كىشىلەرنىڭ مەنىۋى جەھەتتە ئاخىر بىر كۈن ئۇزۇل-كېسىل گۇمران بولغىنىغا ئوخشاش، ئەدەبىيات-سەنئەتتىكى بوياقچىلىق، ساختىپەزلىك، يالغانچىلىق، مۇبالىغىچىلىك قاتارلىق ناچار ئىللەتلەرمۇ ئاقىۋەت خەلقنىڭ سەنئىتىگە ھالاكەت كەلتۈرىدۇ. توغرا، بۇ يەردە يەنە بىر نەرسىنى كورسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، چىن بولغان نەرسىنىڭ ھەممىسىنىڭ گۈزەل بولۇشى ناتايىن، ئەدەبىيات-سەنئەتتىكى رېئالىزم چىنلىقتا تەڭ ئەمەس. ئەمما رېئالىزملىق سەنئەت جەزمەن چىن بولۇشى كېرەك، ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، چىنلىق رېئالىزمنىڭ ئەڭ باشلانغۇچ شەرتىدۇر.

دېمەك، رېئالىزملىق ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ پارلاق غەلىبىسى بۇ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ توغرا، مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئاللىقاچان ئىسپاتلاپ بولدى. بىز پۈرولېتارىياتلىق ئەدەبىياتىمىزنى يەنىمۇ جانلاندۇرىمىز، يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرىمىز، ئەدەبىياتنىڭ ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئۆزگەرتىشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرىمىز دەيدىكەنمىز، ئۇ ھالدا رېئالىزملىق ئەدەبىياتنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىمىز ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. مۇبادا سەنئەتكار ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئۆزگەرتىش

ئۇنى بىر قەدەم ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ئىكەن، ئۇ ئەڭ ئاۋال رېياللىقنىڭ مۇھىملىقىنى تولۇق چۈشىنىشى، ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىشى، ئۇنىڭ تۈپ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى چوڭقۇر ئىگەللىشى كېرەك. سەنئەتكار ئوبيېكتىپ رېياللىقنى ھەقىقى تۈردە ئۆز ماھىيىتى بىلەن چۈشەنگەندىلا، ئاندىن ئۆز ئىشىدا غەلىبە قىلالايدۇ.

نەسرى شېئىر ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا

ھېلىم موللايۇپ

يېقىنقى يىللاردىن بېرى، گېزىت-ژورناللارغا "نەسرى شېئىر" دېگەن ژانىر نامى بىلەن خېلى كۆپ ئەسەرلەر بېسىلدى. بۇنى كۆرگەن كىتاپخانلار، بولۇپمۇ ياش ئەدىبىي ھەۋەسكارلار، نەسرى شېئىرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى نىمە؟ ئۇنىڭ لىرىك سەنۋېن ۋە ئەركىن شېئىرلاردىن پەرقى نىمە؟ نەسرى شېئىر زادى شېئىرلار تۈركۈمىگە كىرەمدۇ ياكى سەنۋېنلار تۈركۈمىگە كىرەمدۇ؟...... دېگەنگە ئوخشاش بىرمۇنچە سوئاللارنى قويۇشتى.

"نەسرى شېئىر" دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئەسلىدە بۇنىڭدىن بۇرۇن، خەنزۇچىدىكى "سەنۋېن شى" دېگەن ئىككى سۆزلۈك ئاتالغۇدىن "پىروزا بىلەن يېزىلغان شېئىر"، "چاشما شېئىر" دېگەنگە ئوخشاش ئاتالغۇلار بىلەن تەرجىمە قىلىنىپ كەلگەن ئىدى. ھازىر، ئاساسىي جەھەتتىن، "نەسرى شېئىر" دەپ مۇقىملاشتۇرۇلدى.

ئۆزىنىڭ ئىسمىدىنمۇ مەلۇمكى، بۇ ژانىر ھەم لىرىك سەنۋېننىڭ، ھەم لىرىك شېئىرنىڭ ئالاھىدىلىكى بولغان بىر خىل شېئىرىي

شەكىل بولۇپ، نەسرى بولغان تىل شەكلى ئارقىلىق، قىسقىراق لىرىك شېئىرلارنىڭ مەزمۇنى ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ، مەزمۇنىدىن قارىغاندا، خۇددى لىرىك شېئىرلاردەك يۇكسەك يىغىنچاقلانغان بولىدۇ؛ شەكلىدىن قارىغاندا، ۋەزىنلىك ۋە ئەركىن شېئىرلاردەك تىزما بولماستىن، بەلكى مىسرالارغا تىزىلمىغان چاچما (نەسرى) شەكىلدە بولىدۇ. شۇڭا، بەزىلەر بۇنى "سەنئەتلەشكەن شېئىر" دەپمۇ ئاتايدۇ، لېكىن شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىش كېرەككى، بۇنى "لىرىك شېئىر" دەپ ئاتاشقىمۇ، "لىرىك سەنئەت" دەپ ئاتاشقىمۇ بولمايدۇ، بەلكى بۇنى پەقەت "سەنئەت شەكلى بىلەن يېزىلغان شېئىر" ۋە ياكى "نەسرى شېئىر" دەپلا ئاتاشقا بولىدۇ. بىر شەيئى ئىسمىنىڭ شۇ شەيئىنىڭ بارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلىشى ناتايىن، شۇڭا، "نەسرى شېئىر" دېيىلگەندە، گەرچە ئۇنىڭ تىپىكلىكى ياكى لىرىكلىكى ئاجرىتىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ژانىرنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن قارىغاندا، تامامەن لىرىكلىق ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىقتىن چىقىرىپ قويماسلىقىمىز كېرەك.

نەسرى شېئىرلاردا ئىپادىلەشنىڭ بايان قىلىش ۋە تەسۋىرلەش ئۇسۇللىرى ئىشلىتىلمەيدۇ ياكى ناھايىتى ئاز ئىشلىتىلىدۇ-دە، ئاساسى جەھەتتىن خۇددى تىزما ۋە ئەركىن شەكىللەردىكى لىرىك شېئىرلاردەك، ئاپتور يېزىلىۋاتقان شەيئىلەرگە بولغان ھىس-تۇيغۇ، مۇھەببەت-نەپرەتلىرىنى مول تەسەۋۋۇر ۋە ئەسلەتكۈچىلەرگە (باغلىنىشلىق ئوبرازلارغا) تايىنىپ تۇرۇپ،

ئوبرازلىق، يىغىنچاق بەدىي تىل ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. قىس-
قىسى، ئۇنىڭدا لىرىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.
ئومۇمەن، نەسرى شېئىرلارنىڭ بەدىي ئالاھىدىلىكى تىزما
شەكىلدىكى لىرىك شېئىرلارغا قارىغاندا ئەركىنرەك (ئەركىن
شېئىرلارنىڭ شەكلىدىنمۇ ئەركىنرەك)، ئەمما لىرىك سەنئىتىدىن
يىغىنچاقراق، ئىخچامراق كېلىدۇ. بۇنداق نەسرى شېئىرلارغا
لۇشۇننىڭ «ياۋايى گىيالار» توپلىمىدىكى ئەسەرلىرى، گوركىنىڭ
«بوران قۇش قوشىقى»، تۇرگىنېۋنىڭ «ئەتىرگۈل»، «دوست
ۋە دۈشمەن» دىگەن ئەسەرلىرى ناھايىتى ئوبدان مىسال بولا-
لايدۇ.

نەسرى شېئىرنىڭ لىرىك سەنئىتىدىن پەرق قىلىدىغان يېرى
شۇكى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن قارىغاندا، لىرىك سەنئىتى-
لاردا، ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسلىغى لىرىك ئۇسۇل بولسىمۇ،
لېكىن يەنە بايان، مۇھاكىمە ۋە تەسۋىرلەرمۇ خېلى ئۇچرايدۇ؛
نەسرى شېئىرلاردا بولسا ئۇنداق ئەمەس، شۇنداقلا ھىسسىياتمۇ،
لىرىك سەنئىتىگە قارىغاندا، تېخىمۇ يىغىنچاق، مەركەزلىك ئىپا-
دىلىنىدۇ. ھەجمى جەھەتتىن قارىغاندا، لىرىك سەنئىتىلار
خېلى ئۇزۇن يېزىلىدۇ، نەسرى شېئىرلار بولسا ئۇنىڭدىن قىس-
قىراق يېزىلىدۇ. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى،
بەزى قىسقىراق يېزىلغان لىرىك سەنئىتىلار بىلەن سەل ئۇزۇن-
راق يېزىلغان نەسرى شېئىرلارنىڭ بىر بىرى بىلەن بولغان پەرقى
ئانچە چوڭ بولمىغانلىقتىن، پەرقلەندۈرۈشمۇ ئانچە ئاسان

ئەمەس.

نەسرى شېئىرنىڭ ئەركىن شېئىر بىلەن بولغان پەرقى:

"ئەركىن شېئىر" ئاساسەن، شەكلگە قاراپ قويۇلغان ئىسىم بولۇپ، بۇنداق شېئىرلارنىڭ ئالاھىدىلىكى، تىل جەھەتتىن قارىغاندا، ۋەزىن ئۆلچەملىرىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن ئانچە قاتتىق چەكلەنمەيدۇ، مەزمۇنىنىڭ ئېغىز تىلىنىڭ تەبىئى رېتىمىدە ئىپادىلىنىشى بويىچە مىسرالارغا بولۇنىدۇ، لېكىن مىسرالاردىكى بوغۇم سانى ۋە كۇپلېتلاردىكى مىسرالار سانى ئانچە باراۋەر بولمايدۇ. بىرقەدەر ئېنىق رېتىم بولىدۇ، لېكىن رېتىم، بارماق ۋەزنىدىكى شېئىرلاردىكىدەك، ئۇنداق بەلگىلىك بوغۇمدا ۋە بەلگىلىك ئورۇندا ئىپادىلەنمەي، بەلكى ئېغىز تىلىنىڭ تەبىئى رېتىمىدە ئىپادىلىنىدۇ. قىسقىسى، بۇنداق شېئىرلار، ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە ئەركىنرەك بولۇپ، پەقەت شېئىرىي ھېسسىيات ۋە رېتىم بولسىلا، مەزمۇنىنىڭ تەلىۋى ھەم ھېسسىياتنىڭ دول-قۇنى بويىچە يېزىلىۋېرىدۇ. ئەمدى نەسرى شېئىرلار بولسا، مىسرالارغا ئاجرىتىلمايدۇ، يېزىلىشى ئەركىن شېئىرلاردىنمۇ ئەركىنرەك بولىدۇ، ئىنۋېرتسىيىلىك جۈملىلەرنى ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، ئومۇمەن ئالغاندا ئاساسەن، ئەركىن شېئىرلاردەك ئاڭلىنىدۇ، قاپىيىلىك يېزىلغان نەسرى شېئىرلار تېخىمۇ شۇن-داق. بۇ يەردە يەنە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئەگەر بارماق ۋەزنىدىكى شېئىرلارنى مىسرالارغا ئاجراتماي، نەسرى شېئىرلاردەك چېچىپ يېزىپ قويۇشنىڭ ھېچقانداق ھاجىتى يوق،

ئەلۋەتتە! مسرالارغا رەتلىك قىلىپ تىزىلغانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ شېئىر بولۇپ كېتىشى ناتايىن؛ شۇنداقلا، مسرالارغا تىزىلمايلا نەسرى ھالدا يېزىلغانلارنىڭمۇ شېئىر بولماي قېلىشى ناتايىن!

نەسرى شېئىرلارنىڭ قاپىيىلىك بولۇش-بولماسلىغى:

نەسرى شېئىرلارنى بەزىلەر، قاپىيىلىك بولىدۇ، دەيدۇ، بەزىلەر قاپىيىسىز بولىدۇ، بەلكى قاپىيىسىز بولۇش ئۇنىڭ شۇنداق بىر ژانىر بولۇپ شەكىللىنىشىدىكى بىر شەرت، دەيدۇ، بۇنىڭغا جاۋاپنى ئەمىلىيەتتىن ئىزلەشكە توغرا كېلىدۇ. نەسرى شېئىرلارنىڭ ئەمىلىيىتىدىن قارىغاندا، بەزى نەسرى شېئىرلار قاپىيىسىز يېزىلماقتا، بەزىلىرى قاپىيىلىك يېزىلماقتا. يەنە بەزىلىرىنىڭ سۇس قاپىيە بىلەن يېزىلىۋاتقانلىغىنى كۆرۈۋاتىمىز؛ بەزىلىرىنىڭ بولسا، يېرىمى قاپىيىلىك، يېرىمى قاپىيىسىزمۇ يېزىلىۋاتقانلىغىنى كۆرۈۋاتىمىز. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇنداق قاپىيىلەر يالغۇز نەسرى شېئىرلاردىلا بولماستىن، بەلكى بەزى سەنئەتلىك پارچىلاردىمۇ (ھەتتا لىرىك چېكىنىشلەر بېرىلگەن بەزى ئېپىك سەنئەتلەردىمۇ) ئۇچراپ تۇرىدۇ.

ئوقۇغۇچىلارغا ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا تەسىر قىلىشى جەھەتتىن قارىغاندا، قاپىيىسىز يېزىلغانلىرىغا قارىغاندا، قاپىيىلىك يېزىلغانلىرى تەسىرلىك، جەلىپ قىلارلىق چىقىدۇ. بىراق، بۇ يەردە شۇ نەرسىگە دىققەت قىلىش لازىمكى، بۇ مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئالاقىدار مەسىلە بولغانلىقتىن، مەزمۇن بىلەن ھېساپلاشماي، بىر تەرەپلىمە ھالدا شەكىل جەھەتتىكى

"گۈزەل" لىگىگە بېرىلىپ كېتىدىغان شەكىلۋازلىققا قارشى تۇرۇ-
شىمىز كېرەك، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە مەزمۇنىنى ئىپادىلەش-
كە دەخلى يەتكۈزىدىغان شەكىل جەھەتتىكى يىرىكلىكلەرگىمۇ
قارشى تۇرۇشىمىز لازىم، خۇددى ماۋجۇشى «يەنئەن ئەدەبىيات-
سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق»تا كۆرسەتكىنى-
دەك: "...... سىياسى نۇقتىنەزىرى خاتا بەدىي ئەسەرلەرگىمۇ
قارشى تۇرىمىز، توغرا سىياسى نۇقتىنەزىرىلا بولۇپ، بەدىي
كۈچى بولمىغان 'شوئارۋازلىق' خاھىشىغىمۇ قارشى تۇرىمىز".

نەسرى شېئىرلارنى شېئىرلار تۇركۇمگە كىرگۈزۈش ياكى
سەنۋېنلار تۇركۇمگە كىرگۈزۈش مەسىلىسى:

بەزىلەر، نەسرى شېئىر قۇر-مىسرالارغا بۆلۈنمەيلا يېزىلغانلىق-
تىن، شېئىرلار تۇركۇمگە ئەمەس، بەلكى ھېكايە-سەنۋېنلار
تۇركۇمگە كىرىدۇ، دەيدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، قۇر-مىسرالارغا
بۆلۈنگەنلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ شېئىر بولۇپ كېتىشى ناتايىن، قۇر-
مىسرالارغا بۆلۈنمىگەنلەرنىڭ شېئىر بولماي قېلىشىمۇ ناتايىن.
شېئىرلار، ئومۇمەن، تۇرمۇشنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى
لىرىكىلىقلىغى بىلەن باشقا ئەدەبىي تۈرلەردىن ئالاھىدە پەرقلە-
نىدۇ؛ شېئىرلار ئىستىلىستىك ۋاستىلەر جەھەتلەردە، باشقا ئەدەبىي
تۈرلەردىن ئالاھىدە پەرق قىلىدۇ. ئەمدى بۇ ئالاھىدىلىكلەر-
نىڭ ھەممىسى دىگۈدەكلا نەسرى شېئىرلاردا مەۋجۇت. نەسرى
شېئىرلار باشقا شېئىر تۈرلىرىدىن پەقەت قۇر-مىسرالارغا
تىزىلماي، بەلكى نەسرى ھالدا يېزىلىشى، بەزىدە قاپىيىلىك،

بەزىدە قاپسىيىسىز، يەنى ئەركىن شېئىرلاردىنمۇ ئەركىنرەك يېزىلىشى بىلەن پەرق قىلىدۇ. شۇڭا، نەسرى شېئىر ھېكايە ۋە سەنۋېنلار تۈركۈمىگە ئەمەس، بەلكى شېئىرلار تۈركۈمىگە تەئەللۇق ژانىرغا يېقىن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ ژانىرغا "نەسرى شېئىر" دەپ نام بېرىلگىنى ئورۇنلۇق.

«چاشتانى ئېلىگ بەگ» توغرىسىدا

ئابدۇقىيۇم خوجا، ئىسراپىل يۈسۈپ

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە گېرمانىيە ئارخولوگلىرى شىنجاڭ رايونىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 4 قېتىم ئارخولوگىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇلار بۇ جەر- ياندا نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مەدىنىيەت - سەنئەت يادىكارلىق- لىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن.

شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ئومۇملىشىشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭدا قەدىمقى تۈركى مىللەتلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يازما يادىكار- لىقلىرى ئاساسىي ئورۇننى ئىگەللەيتتى. شۇڭلاشقا، ھازىرغىچە خەلقارادا نۇرغۇن دۆلەتلەردىكى ئاتاقلىق تۈركولوگلار① ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى زور كۈچ بىلەن تەتقىق قىلماقتا، بولۇپمۇ تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يادىكار- لىقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا گېرمانىيە تۈركولوگلىرى زور كۈچ سەرپ قىلدى. 1961 - يىلى گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى

---

① تۈركولوگلار — تۈركى تىللار بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار.

"تۇرپان يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىش ئىلمىي جەمىيىتى"نى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۆز ۋاقتىدا تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىپ، 9 توپلام نەشر قىلدى.

«چاشتانى ئېلىگ بەگ» دېگەن رىۋايەتنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخىسىنى (باش-ئايىغى تولۇق ئەمەس) گېرمانىيىنىڭ ئۈچ قېتىملىق ئارخولوگىك تەكشۈرۈش ئەترىتى (1913—1914-يىللار) تۇرپاندىن تاپقان. بۇ يادىكارلىق ھازىرغىچە بېرلىندا ساقلانماقتا.

بۇ رىۋايەت توغرىسىدا 1931-يىلى گېرمانىيىلىك تۈركشۇناس مۇللېر ئۇنىڭ تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. 1947-يىلى «شەرق ھەقىقىتى» ژورنىلىنىڭ 10-سانىدا يۇسۇپ زىيا شىرۋانى «چاشتانى ئېلىگ بەگ» توغرىسىدا ماقالا ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭدا بۇ رىۋايەتنى "ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق يادىكارلىقى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇرلۇق قىسسىلىرىدىن بىرى......" ۋاھاكازا، دەپ شەرھىيلىگەن. ئەمىلىيەتتە، بۇ بۇددا دىنىغا ئائىت بىر رىۋايەت بولۇپ، قەدىمقى كۇچار تىلىدا يېزىلغان كىتاپتىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. رىۋايەتنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى گېرمانىيە ئارخولوگىيە ئەترىدى تەرىپىدىن تېپىلغان ۋاقتىدىلا تولۇق بولمىغانلىقى ئۈچۈن كىتاپنىڭ ئەسلى ھەجمى ۋە كىم تەرىپىدىن، قاچان تەرجىمە قىلىنغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق بىرنەرسە دېيىش قىيىن. بۇ رىۋايەتنىڭ

خەنزۇچە نۇسخىسى ياپونىيىدە نەشر قىلىنىپ، «بۇددا نوملىرى توپلىمى» (26 ـ توم) نىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن.

رىۋايەتنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى ھەرگىز تاسادىپى ئەمەس. تارىخي يازما يادىكارلىقلار ۋە ھازىرقى زامان ئارخولوگىيە ئىلمىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، شىنجاڭنىڭ ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان يېزىق تارىخىدا بۇددىزىم تارىخى ۋە بۇددىزىم مەدىنىيىتى 1000 يىلدىن ئوشۇقراق ۋاقىتنى ئىگەللەيدۇ.

قەدىمقى دەۋرلەردە بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ناھايىتى چوڭ بولغان ئىدى، جۈملىدىن، كۇچار ۋە تۇرپان رايونلىرىدا بولسا، بۇددىزىم مەدىنىيىتىنىڭ تەسىرى ئۇزۇن بولۇپ، 1500 يىلغا يېتىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر راھىپ شۈەنجۇاڭ قەدىمقى كۇچار توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ: "يۈزدىن ئارتۇق جايدا ئىبادەتخانىسى، بەش مىڭدىن ئوشۇق راھىپى بار. ماخايانا مەزھىبىنىڭ ئەقىدىسىگە ئاساسەن دىسارۋا ئاستىۋادىن (ئومۇمى ئەقىدىلەر) نوملىنى ئوقۇيدۇ، ئەقىدە قائىدىلىرى ھىندىستاندىن كەلگەن.....". ئۇ، يەنە ".....شەھەرنىڭ شىمالىدا قىرىق يول كېلىدىغان جايدا بىرتاغ بار ئىكەن، ئوتتۇرىسىدىن بىر دەريا كېسىپ ئۆتىدىكەن. بۇ جايدا بىر بىرىگە ئۇدۇل قىلىپ ياسالغان ئىبادەتخانىلار بار ئىكەن.....بۇتلىرى ھەيۋەتلىك بىزەلگەن، ھەممىسى قول بىلەن ياسالغان بولۇپ، راھىپلار سۈكۈتتە

ئۇلتۇرۇپ، ئىخلاس بىلەن زىكىر قىلىدىكەن،......چوڭ قەلئە-نىڭ غەربىي دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى يول بويىغا ئىگىزلىكى 90 گەز كېلىدىغان بۇتلار قويۇلغان. كىشىلەر ھەربەش يىلدا بىرقېتىم بۇ بۇتلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ، دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزىدىكەن، راھىپلار ھەر يىلى كۈز ئايرىمىسى مەزگىلىدە بۇ يەرگە يىغىلىپ، بىرقانچە ئون كۈن ئىبادەت قىلىدىكەن، خان-شاھزادىلەردىن تارتىپ تاكى پۇقرالارغىچە ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلىرىنى تاشلاپ پەرز تۇتۇپ، كېچە-كۈندۈز ئۇخلىماي بۇددا ئەقىدە-ئايەتلىرىنى ئاڭلايدىكەن......"(خەنزۇچە «شۋەنجۇاڭ تەزكىرىسى»گە قارالسۇن).

ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىغى دەۋرىدە (ملادى 9-ئەسىردىن 13-ئەسىرگىچە) تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدىنىيىتى باشقا رايونلاردىكى ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا تېخىمۇ يۈكسەلگەن. مەسىلەن: شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى 981—983-يىللىرى تۇرپانغا ئەۋەتكەن مەشھۇر ساياھەتچى ۋاڭ يەندې ئۆزىنىڭ «تۇرپانغا ساياھەت» دىگەن خاتىرىسىدە، ئەينى زاماندىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدىنىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ: قوچۇ (تۇرپان) قار-يامغۇرى ئاز، ھاۋاسى ناھايىتى ئىسسىق بىرجاي. ئۆي-ئىمارەتلىرى ئاپپاق ھاك بىلەن سۇۋالغان......تىيانشان تاغلىرىدىن ئېرىپ چۈشكەن قار سۇلىرىدىن، سۇ ئامبارلىرىدىن پايدىلىنىپ زىرائەت تېرىيدۇ......ئۇلار نەغمە-ناۋاغا ئامراق، سازەندىلىرى تىمپاد، كوڭخۇ قاتارلىق سازلارنى كوپ چالىدۇ،

سەپەرگە چىقىاندا يېنىدىن سازنى ئۈزمەيدۇ. بۇ شەھەردە 50 نەچچە ئورۇندا بۇددا ئىبادەتخانىسى بار. ئىبادەتخانىلارغا تاڭ سۇلالىسى تەقدىم قىلغان «بۇددا نوملىرى توپلىمى»، «تاڭ سۇلالىسى شېئىرلىرى»......قاتارلىق كىتاپلار قويۇلغان......يەنە مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرى، ئىران راھىپلىرى بار" دەپ يازغان. ئۇ يەنە بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار ئەتراپىدا، ئىدىقۇت پادىشالىغىنىڭ يازلىق پايتەختى بولغان) توغرىسىدا بايان قىلىپ، "بۇ شەھەردە ياغاچتىن ياسالغان پەشتاق-راۋاقلار كوپ، ئادەملىرى پاكىز ھەم رەتلىك، قولى ئەپچىل، ئالتۇن، كۈمۈش، تومۇر ۋە قاش تېشىدىن ھەرخىل قورال-سايمانلارنى ياسايدۇ" دەپ يازىدۇ. (خەنزۇچە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى، قوچۇ تەزكىرىسى» گە قاراڭلار).

تۇرپان ئۇز زامانىسىدە "يىپەك يولى" نىڭ مۇھىم ئۆتكەللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي رايونىدىكى مۇھىم سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ھېساپلىناتتى. جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ رەڭمۇ-رەڭ باي مەدەنىيىتى بىلەن رىم، ھىندىستان، ئىران قاتارلىق قەدىمقى ئەللەرنىڭ مەدەنىيەتلىرى مۇشۇ يول ئارقىلىق ئۆزئارا ئالمىشىپ بىر بىرىگە تەسىر كورسەتكەن ۋە بىر بىرىنى بېيىتقان.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان تارىخىي پاكىتلار بىزگە ئەينى زامانىدىكى قوچۇ ۋە تۇرپان ۋادىسىدىكى مەدەنىيەتنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ ئۇز

زامانىسىدە بۇنداق راۋاجلىنىشى شۇ رايونلاردىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ جاپالىق كۈرەشلىرىنىڭ مېۋىسى، شۇنىڭدەك ئۇ ھەرخىل مەدەنىيەتلەرنىڭ جايلارغا سىڭىپ كىرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ھازىرغىچە تۇرپان ۋادىسى ۋە قوچۇ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان بىباھا مەدەنىي يادىكارلىقلار بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلىماقتا. شۇڭلاشقا تۇرپاندىن يەنە ئەينى زامانلاردا قەدىمقى كۇچار تىلى، قەدىمقى قارا شەھەر تىلى، خەنزۇ تىلى، ئەنئەتكەن (سانسكرىت)① ۋە تىبەت تىللىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملىرى، مانى دىنى ھۆججەتلىرى، قەدىمقى ئۇيغۇر شېئىر-قوشاقلىرى، تىبابەتچىلىككە ئائىت ھۆججەتلەر تېپىلغان. (بۇلارنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى ھازىر چەتئەللەردە ساقلانماقتا).

يۇقۇرىدىكى پاكىتلارغا ئاساسەن «چاشتانى ئىلىگ بەگ» نىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىغى دەۋرىدە قەدىمقى كۇچار تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىغىنى ھوكۇم قىلىشقا بولىدۇ. تەرجىمان بۇ رىۋايەتنى تەرجىمە قىلىشتا بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ ھەرخىل ئىسىم، ئاتالغۇلىرىنى، رىۋايەتتىكى بەزى ۋەقەلىكلەرنىڭ تەسۋىرىنى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا ناھايىتى ياخشى تەرجىمە قىلغان. بۇ، ئۇنىڭ ئۆز مىللى تىلىغا ناھايىتى پىششىق، بۇددا نوملىرىدىن تولۇق خەۋەردار ئىكەنلىگىنى ھەم

---

① ئەنئەتكەن (سانسكرىت تىلى) — قەدىمقى زامان ھىندى تىلىنىڭ بىر خىلى بولۇپ، قەدىمقى تۈركى تىلدا ئاتىلىشى.

باشقا تىللارنىمۇ ئوبدان بىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

«چاشتانى ئىلىك بەگ» دە تەلەتى قورقۇنچلۇق، ياۋۇز جىن-شەيتانلارنىڭ "ئۇچايان بالىق" دىگەن مەلۇم بىر شەھەر-دىكى ئادەملەرنى ۋەھشىلىك بىلەن خالىغانچە ئۆلتۈرگەنلىكى ۋە خەلقنىڭ بېشىغا ئېغىر بالايى-ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەنلىكى بايان قىلىنغان. بۇ ئىشلارنى كۆرۈپ چىدىيالمىغان چاشتانى ئىلىك بەگ بارلىق كۈچىنى يىغىپ، كۈچ بىلەن سەكرەپ بېرىپ ئۈزۈمكى ئاتلىق جىننىڭ كوكۇلىسىدىن تۇتۇپ تارتىپ، قىلىچىنى ئىگىزكوتىرىپ ئۇنىڭ بېشىنى چېپىشقا تەمشىلىدۇ. دەل شۇ چاغدا بۇ جىنلار چاشتانى ئىلىك بەگنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى، سۇر-لۇكلىكىنى، بەخت-تەلىيىنى كۆرۈپ ئىنتايىن قورقۇشۇپ كېتىدۇ. ئۇلار چاشتانى ئىلىك بەگكە يەنە ئۇزلىرىنىڭ بىر بىرىدىن قۇۋۋ، ۋەھشى ھىلىگەر ئۇرۇ، ئەگىيشىشى، تارىچانتا قاتارلىق كاتتىۋاشلىرىنىڭ بارلىغىنى، ئۇزلىرىنىڭ بارلىق ئەسكى ئىش-لارنى ئاشۇ كاتتىۋاشلىرىنىڭ بۇيرۇقلىرى بويىچە قىلىۋاتقانلىقىنى، بارلىق بالايى-ئاپەتلەرنىڭ مەنبەسى ئاشۇ جىن كاتتىۋاشلىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇ ئالۋاستىلارنىڭ قەيەردە تۇرىدىغانلىقىنى، ھەر خىل-ھەر ياڭزا قىياپەتلەرگە كىرىۋېلىپ ئالدايدىغانلىقىنى، ئۇلارنى بىرمۇ-بىر ئىزلەپ تېپىپ يوقاتقاندىلا، ئاندىن ئىلىك بەگنىڭ شەھىرىگە، خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايى-ئاپەتنىڭ يىلتىزى قۇرۇپ تۈگەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ......شۇنىڭ بىلەن چاشتانى ئىلىك بەگ ھىچنىمىدىن قورقمايدىغان باتۇرلۇق

قىيايەتتە مەيدانغا چىقىپ، يۇقۇرىدا كورسىتىلگەن جىن كاتتىۋاش-لىرى بىلەن كەسكىن، جاپالىق جەڭلەرنى قىلىپ، بارلىق جىن-لارنى ئۇزىگە بوي سۇندۇرۇپ، ئۇز خەلقىنى بالايى-ئاپەتلەردىن قۇتقۇزىدۇ.

رىۋايەتلەرنىڭ قەھرىمانى چاشتانى ئىلىگ بەگنىڭ ئوبرازى خەلقىنىڭ ئۇزىبىشىغا چۇشكەن دەھشەتلىك بالايى-ئاپەت ۋە كىسەللىك ئاپەتلىرىنىڭ يىلتىزىنى قومۇرۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىن چوقۇم غەلىبە قىلىش ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

بۇ گەرچە بۇددا نومدىكى بىر ئەپسانە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى تارىخي يادىكارلىق بولۇش سۇپىتى بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. رىۋايەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، تىل خۇسۇسىيەتلىرى، ئەدەبىي تىلى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئىزاھلاش ئالاھىدە ۋە كەڭ تەتقىقات تېمىسى بولۇپ، بۇ تېخىمۇ چوڭقۇر-لاپ تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.